

Društveno-politička situacija na području zapadne Hercegovine u poratnom razdoblju nakon 1945.

Sopta, Hrvoje

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:360630>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-10**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij Pedagogije i Povijesti

Hrvoje Sopta

**Društveno-politička situacija na području zapadne Hercegovine u
poratnom razdoblju nakon 1945.**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2019.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij Pedagogije i Povijesti

Hrvoje Sopta

**Društveno-politička situacija na području zapadne Hercegovine u
poratnom razdoblju nakon 1945.**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2019.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 10.10.2019.

Hrvoje Ljuti, 0122219482
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Područja u Hercegovini, tj. u tadašnjoj Velikoj župi Hum pred kraj Drugog svjetskog rata postaju važne crte obrane za njemačku vojsku od komunističko-partizanskih napadača. Tijekom veljače 1945. g. Široki Brijeg pada u komunističke ruke i za otprilike mjesec dana završavaju borbe oko zaposjedanja Hercegovine. Gdje god su došli, partizani vrše velike i stravične zločine nad postojećim i mogućim ideološkim neistomišljenicima, drugačijima te nad onima koji su se jednostavno tamo našli itd. Posebice su ostale poznate velike brojke počinjenih zločina u mjestima blizu i u samom Širokom Brijegu. Usmrćuju i širokobriješke fratre bez imalo milosti i s velikom mržnjom prema vjeri i Katoličkoj Crkvi. Cijela je Katolička Crkva u to vrijeme patila, a tijekom rata i poslije njega jugokomunisti su ubili šezdeset šest hercegovačkih fratara. Ogromna brojka hrvatskoga naroda, pa tako i iz Hercegovine, bježi u spasu za vlastiti život prema austrijskom području, a zatim bivaju mučeni i ubijani na poslijeratnom Križnom putu koji je vodio na sve strane tadašnje Jugoslavije. Zločini počinjeni nad hercegovačkim fratrima i kasnija bleiburška tragedija naređeni su iz samoga jugoslavenskog vrha, na čelu s Josipom Brozom Titom. Patnja Katoličke Crkve nastavlja se i poslije rata kroz razne zločine, uhićivanja, mučenja, podvale, optuživanja itd. I Hrvati iz Hercegovine nastavljaju svoje teške patnje (zločini, mučenja, maltretiranja, uhićivanja, omalovažavanja, političke i gospodarske odluke itd.) na koje su se komunisti posebice okomili. Komunistički su vlastodršci vršili strogu kontrolu svih područja života i nametali su svoju vlast u svemu, kroz nasilje i zastrašivanja. Pojavljuju se i „križari“ („škripari“), koji su svoju borbu usmjerili protiv komunizma i Jugoslavije, no njihov opstanak nije dugo trajao zbog ubijanja i represivnog djelovanja komunističkog režima.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina, Hrvati, Katolička Crkva, Križni put, komunistički zločini

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Povijesno-geografsko određenje zapadne Hercegovine	3
3. Završne vojne aktivnosti na području zapadne Hercegovine	4
3.1 Stanje u zapadnoj Hercegovini u razdoblju od 1944. do 1945. godine.....	4
3.2 Završni partizanski napad na Široki Brijeg i nastavak djelovanja prema Mostaru.....	11
4. Komunistički zločini na području zapadne Hercegovine pred kraj Drugog svjetskog rata	20
4.1 Komunistički zločini nad stanovništvom i vojskom u osvojenim mjestima	20
4.2 Pokolj nad širokobriješkim franjevcima i patnja cijele Katoličke Crkve – „In odium fidei“	31
5. Bleiburg i Križni put hrvatskoga naroda	57
6. Hrvati u zapadnoj Hercegovini nakon završetka Drugog svjetskog rata i komunistički zločini	65
6.1 Katolička Crkva u zapadnoj Hercegovini i poratni komunistički zločini nad katoličkim svećenstvom	65
6.2 Položaj Hrvata u zapadnoj Hercegovini u novim društveno-političkim okolnostima i poratni komunistički zločini.....	78
7. Djelovanje „križara“ („škripara“) na području zapadne Hercegovine	86
8. Zaključak	90
9. Prilozi	92
10. Popis priloga	98
11. Popis literature	100

1. Uvod

U ovom ću se radu baviti temom društveno-politićke situacije na podrućju zapadne Hercegovine u poratnom razdoblju nakon 1945. g. Cilj je ovoga rada prikazati stanje na podrućju zapadne Hercegovine pred kraj Drugog svjetskog rata i nakon njegova završetka te objasniti u kakvoj su se situaciji tada nalazili Hrvati, koji su na tome podrućju većina. Hipoteza je da Hrvati iz zapadne Hercegovine trpe velike zloćine od strane komunistićkog rećhima za vrijeme Drugog svjetskog rata i poslije njegova kraja te da dolaskom i djelovanjem nove vlasti život Hrvata postaje vrlo tećak. Istraćivaćko pitanje ovoga diplomskoga rada predstavlja propitivanje odnosa komunistićkog rećhima prema hrvatskom pućanstvu i katolićkom svećenstvu zapadne Hercegovine? Takoćer, potraćit će se odgovor na pitanje o odnosu hrvatskog pućanstva i Katolićke Crkve iz zapadne Hercegovine prema komunistićkom rećhimu?

Najprije ću dati neke osnovne informacije koje se tiću povijesne pozadine današnje Hercegovine i podatke o njezinu ulasku unutar Nezavisne Drćzave Hrvatske. Takoćer, odmah u poćetku potrebno je pojasniti i termin „zapadna Hercegovina“ te što ona obuhvaća. Nakon toga, reći ću nešto o stanju koje je vladalo od 1944. do 1945. g. na tome podrućju. Saznat ćemo koji su bili planovi jednih i drugih, kako su tekle vojne aktivnosti na obje strane i koja su mjesta osvojena. Zatim slijedi dogaćaj koji je uvelike utjecao na daljnji tijek zbivanja u zapadnoj Hercegovini, ali i u cijeloj Hercegovini. Pod tim se misli na završno osvajanje i pad grada Širokog Brijega. Tu ćemo vidjeti kako je izgledala obrana toga podrućja, ali i partizanski napad te njihovo daljnje napredovanje. Takoćer, tu treba reći nešto i o komunistićkim krivotvorinama i laćzima koje su kroz njih širili pa će se prikazati analiza njihovih izvješća. Nadalje, izrazito je bitno objasniti i komunistićko-partizanske zloćine koje su poćinili nad civilima i vojnicima u osvojenim mjestima. Tako ću iznijeti brojke, dokumentaciju i potresna svjedoćanstva koji će nam pokazati kolika je bila masovnost, brutalnost i nemilosrdnost njihovih zloćina. Nakon toga slijedi potpoglavlje u kojem ću objasniti komunistićke zloćine koji spadaju meću najtragićnije dogaćaje hrvatske povijesti. Ovdje ću govoriti o ubijanju hercegovaćkih franjevacu, ali i o patnji cijele Katolićke Crkve. Kroz razlićite podatke, potresna svjedoćanstva, dokumentaciju i sve ostalo pokušat ću pojasniti svu tragićnost i patnju u Hercegovini koja je prouzrokovana zloćinaćkim djelovanjem komunizma. Onda slijedi najveće stradanje hrvatskoga naroda u cijeloj njegovoj povijesti, a to je Bleiburg i Krićzni put. Mnogi Hrvati iz Hercegovine bili su sudionici ovih dogaćaja, a poratni marševi smrti tekli su i do Hercegovine, zato ću se kratko posvetiti i toj temi. Zatim je potrebno objasniti i da se komunistićki zloćini te razna ićživljavanja nad Katolićkom Crkvom i hrvatskim pućanstvom u zapadnoj Hercegovini nastavljaju i nakon

završetka rata. Na samom ću kraju reći nešto i o hercegovaćkim „križarima“, tj. „škriparima“. Potrebno je objasniti tko su bili oni, ćemu su težili i što se dogodilo s njima.

O temama koje se nalaze unutar ovoga diplomskoga rada napisano je dosta knjiga i ćlanaka. Tek dolaskom demokratskih promjena tijekom 90-ih godina i izlaskom iz totalitarnog sustava poćinju se obraćivati teme ovoga tipa, jer je to prije bilo zabranjeno. Naravno postoje pojedinih emigrantski radovi. Do tada je jugoslavenska historiografija djelovala često krivotvoreći, propagandno, neznanstveno i pod strogom kontrolom partije, a sve u svrhu stvaranja povijesti onakvom kakvu su oni htjeli da prikazati. Tako je od 90-ih godina pa do danas napisan poprilićan broj bibliografskih jedinica stručne i relevantne literature koja nam daje istinski uvid u navedeno razdoblje i zbivanja. O tim je temama pisalo puno franjevaca. Potrebno je posebno istaknuti da danas veliku zaslugu za istraćivanja, radove, objavljivanje literature te rasvjetljavanje istine, koji se tiću ovih tema, ima Vicepostulatura postupka mućeništva Fra Leo Petrović i 65 subraće na ćijem je ćelu trenutno fra Miljenko Stojić. Meću njezino djelovanje, koje je širokoga raspona, spada i izdavanje glasila pod nazivom *Stopama pobijenih*, a ono se izdaje dva puta godišnje. Ipak, potrebno je još više i snaćnije raditi te pisati jer još puno toga treba tek istraćiti kako bi istina izišla na vidjelo.

2. Povijesno-geografsko određenje zapadne Hercegovine

Naziv Hercegovina nastao je iz titule hercega koju si je u 15. st. odlučio dati Stjepan Vukčić Kosača, velikaš iz Humske zemlje. Tako je iz Humske zemlje nastao naziv Hercegovina koji i danas koristimo.¹ Hum iz srednjega vijeka „kao država (politički entitet) postoji 557 godina (od 925. do 1482.)“.² Prvi knez Huma bio je Mihovil.³ Poznato je tako da je 925. g. papa Ivan X. napisao dva pisma kralju Tomislavu i knezu Huma Mihovilu Viševiću.⁴ Današnja Hercegovina odnosi se na veliki dio koji je davno obuhvaćala Humska zemlja. Spada pod mediteransku klimu i kroz nju teče rijeka Neretva. Odlika njezina društva je tradicionalnost.⁵ Za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata i nakon nastanka Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. g. (dalje: NDH) Bosna i Hercegovina (dalje: BiH) spada pod novonastalu državu. Sama Hercegovina nalazila se u talijanskoj okupacijskoj zoni. Postojala je još i njemačka okupacijska zona. Nakon ulaska u NDH vraćen je Hercegovini njezin prvotni povijesni naziv. Tako je nastala Velika župa Hum, a njezino središte bio je grad Mostar. Velika župa Hum bila je samo jedna od velikih župa, tj. upravnih jedinica koje su nastale na području NDH.⁶ U cijeloj NDH nastale su 22 velike župe sa zemljopisnim ili povijesnim imenima. Te velike župe sadržavale su kotareve, kotarske ispostave, gradove i općine. Statistika nam otkriva da je u cijeloj NDH postojalo 141 kotar. Osim toga postojalo je i 19 kotarskih ispostava, 31 grad i čak 1005 općina.⁷ Pa tako dakle i cijela Hercegovina i Bosna bile su omeđene velikim župama koje su nazvane povijesnim imenima. Tijekom Drugog svjetskog rata na području Hercegovine vodili su se sukobi.⁸ „Hrvati su uglavnom branili novostvorenu državu, većina Srba nije je priznavala, a dio muslimanske elite tražio je načina kako izboriti autonomiju.“⁹ Što se tiče geografskog smještaja zapadne Hercegovine, geograf Šimunović nam je objasnio: „Zapadna Hercegovina je područje koje se poklapa s područjem Zapadnohercegovačke županije u sklopu novije administrativno-teritorijalne podjele. To nije začudno kada se zna da je regija zarana jasno određena i društvenogeografski i prirodogeografski, a administrativne međe slijedile su

¹ Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, prev. Fedor Pucek (Vinkovci, 2017), 98.

² Ivo Lučić, „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“, *National security and the future*, Vol. 6. No. 3-4. (2005), 74.

³ Lučić, „Ima li Hercegovine?“, 74.

⁴ Isto, 38.

⁵ Isto, 72.

⁶ Isto, 45-46.

⁷ Ivo Perić, „Hrvatska u vrijeme drugoga svjetskoga rata“, u: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta : 1945. - 1995.*, ur. Mirko Valentić (Zagreb, 1995), 10.

⁸ Lučić, „Ima li Hercegovine?“, 45-46.

⁹ Isto, 46.

dobro određene međe regije.“¹⁰ Sjevernu granicu Zapadnohercegovačke županije čine prirodna obilježja, a to su vršni greben Čabulje, dio Čvrsnice, Oštrea i Zavelima. Južnu i jugozapadnu granicu čini današnja granica sa Republikom Hrvatskom. Ovakvo razdvajanje, tj. granica nastala je većinom poslije velikog rata koji se vodio između Mlečana i Osmanskog Carstva pred kraj 17. st. Istočnu pak granicu većinom čini zapadni rub doline Neretve. Jedino na području općine Čapljina granica teče preko doline Trebižata. Istočno od Zapadnohercegovačke županije nalazi se dakle Hercegovačko-neretvanska županija.¹¹ Današnja Zapadnohercegovačka županija obuhvaća 1363 km².¹² Ipak, u ovome se radu neću ograničiti samo na područje današnje Zapadnohercegovačke županije jer se često i područja izvan nje smatraju i podrazumijevaju dijelovima zapadne Hercegovine, a uostalom i sam sadržaj rada zahtijeva da se ne ograničim samo na navedenu županiju.

3. Završne vojne aktivnosti na području zapadne Hercegovine

3.1 Stanje u zapadnoj Hercegovini u razdoblju od 1944. do 1945. godine

Dan 8. rujna 1943. g. označio je velike promjene u Europi u razdoblju Drugog svjetskog rata. Taj se dan objavila kapitulacija Italije i Nijemci uzimaju njihovu sferu utjecaja na području NDH (koja je određena 1941. g. Rimskim sporazumom). Za Njemačku se pojavljuju problemi u jugoistočnoj Europi. Njezina grupa armija E mora otići sa grčkog područja. Putovali su prema prostoru NDH. Želja Trećeg Reicha bila je očuvanje komunikacije „Zagreb – Zemun te Slavonski Brod – Sarajevo – Mostar – Dubrovnik“, kako povjesničar Mandić navodi.¹³ Iz Dalmacije se njemačka vojska povlači, prema naredbi iz samoga Berlina, tijekom studenog 1944. g., točnije u njegovom početku. Vrhovno zapovjedništvo vojske¹⁴ naređuje da se stvori obrambena crta („Zelena crta“), a obrana Mostara, Knina i Višegrada spadala je u tu crtu. Vojsci smještenoj na prostoru srijemskog bojišta ti su položaji za obranu služili kao zaštita sa boka. Također, služili su i kao zaštita za njemačku vojsku koja se povlačila sa područja Grčke. NOVJ¹⁵, točnije njezin vrhovni štab, tada ima nove planove za svoju vojsku,

¹⁰ Vjekoslav Šimunović, „Hijerarhija centralnih naselja Zapadne Hercegovine“, *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32. No. 1. (1997), 125.

¹¹ Šimunović, „Hijerarhija“, 126.

¹² „Županija Zapadnohercegovačka“, *Vlada županije Zapadnohercegovačke*, <http://www.vladazzh.com/zupanija.aspx> (pristup: 6. lipnja 2019.).

¹³ Hrvoje Mandić, „Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. 16. No. 32. (2013), 13.

¹⁴ Vrhovno zapovjedništvo vojske ili Oberkommando des Heeres (OKH) (Vidi: Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 14.).

¹⁵ NOVJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

nakon što su zauzeli istočnu obalu Jadrana. Posušje, Livno, Tomislavgrad i Knin bili su smjerovi gdje je bio poslan 8. dalmatinski korpus. A Dubrovnik, Trebinje, Stolac, Čapljina, Čitluk i Široki Brijeg bili su smjerovi gdje su bili poslani 2. crnogorski korpus i 29. hercegovačka divizija. Pripadnici postrojbi koje su spadale u 8. korpus ispunili su svoj zadatak i zauzeli ta područja. Tako je Knin, kao zadnji, pao 4. prosinca 1944. g. Tim osvajanjem 8. korpusa lijevi dio spomenute obrambene crte sveden je na područje koje su prostire „od Nevesinja i Mostara do Širokog Brijega“.¹⁶ U isto vrijeme već spomenuta 29. hercegovačka divizija zauzima popriličan dio hercegovačkog prostora. Tada one započinju i sa napadom na Široki Brijeg.¹⁷ Dakle nakon što je Dubrovnik pao u komunističke ruke unutar 29. divizije se odlučuje da podčinjene brigade žurno napreduju prema dolini rijeke Neretve. Trebaju osvojiti Stolac, gradove Čapljinu i Metković i da ostvare pripremu za osvajanje Nevesinja, područja zapadne Hercegovine i grada Mostara. Tako je Stolac pao 26. listopada 1944. g., od strane 14. brigade. Istoga dana 13. brigada osvaja Donje Hrasno, Višiće, Prebilovce i Dračevo. Osim toga taj dan 12. brigada uspijeva osvojiti mjesta Gabelu i Metković. Tamo su se vodili teški sukobi. Ista brigada sutradan osvaja i grad Čapljinu. Osim toga zbog njih, 29. listopada, komunikacija na relaciji Mostar – Ljubuški više nije u funkciji. Ljubuški je osvojen od strane Zapadnohercegovačkog odreda. U to vrijeme tamo se događa mnoštvo zločina nad domaćim stanovništvom, o čemu će biti riječi u sljedećim poglavljima.¹⁸ Komunističko napredovanje po Hercegovini (tijekom kraja listopada 1944. g.) zabilježeno je u dokumentaciji „Izveštajnog odjela stožera Ustaške vojnice u Mostaru“.¹⁹ U dokumentu piše: „Dana 29. listopada uslijedilo je povlačenje njemačkih oružanih snaga iz obalnog područja na neprekidnu crtu Mostar – Nevesinje prema istoku i Mostar – Posušje – Široki Brijeg prema zapadu. Kako naše hrvatske oružane snage tako i cijelo pučanstvo hercegovačke Hrvatske bilo je stavljeno pred gotov čin, a posljedice toga je nastala panika u pučanstvu. Naše oružane snage potpuno su izgubile svaku moralnu snagu za otpor. Partizani su nadirali u potpuno nebranjen prostor sve od Dubrovnika uz cijelu obalu, do Metkovića, a istočno preko Ljubinja i Stoca... Partizani su zaposjeli sela pred Mostarom: Rodbinu, Gubavicu, sva Bročanska sela na desnoj obali Neretve, sela uz Mostarsko Blato (Kruševo, Ljuti Dolac, Biograci, Jare i Uzariće) te sela pred Širokim Brijegom: Mokro, Čerigaj, Privalj, Mamiće i Kočerin. O borbama na spomenutim crtama predloženi su posebni izvještaji. Vratima Mostara smatrali su partizani Nevesinje i Široki Brijeg, pa su

¹⁶ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 14.

¹⁷ Isto, 14.

¹⁸ Blanka Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“, *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 7. (2011), 289.

¹⁹ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 14.

najžešće navaljivali na ova mjesta, ali bez uspjeha... U zaposjednutom području partizani su nastupili kao osvajači... Počeli su organizirati svoje odbore u duhu komunističke doktrine. Osnovali su svoje odbore u svakom selu, te odredili svoje sudove za suđenje zločincima. Počeli su ubijati nedužne i čestite Hrvate. Prvi je bio Stolac, Čapljina, Ljubuški i na kraju divljanje partizana u selima Mostara i Brotnja (Čitluka). Paralelno sa ovim pitanjima počela je konfiskacija imetka. Ispočetka se oduzimalo po nekoj tobožnjoj osnovi, a sada odnose sve redom koliko mogu odvući i odnijeti. U ovome pogledu stizali su jednaki izvještaji iz skoro svakog sela i predjela zauzetih od partizana...²⁰

Grad Mostar postao je mjesto gdje je bilo glavno obrambeno uporište organizirano od Njemačke u njezinim planovima za branjenje balkanskog područja, kako se navodi. Tako su i Nevesinje i Široki Brijeg u isto vrijeme dobili važnu funkciju. Oni su postali najvažnija bočna uporišta za obranu, a za Nijemce su bili iznimno bitni kako bi zadržali kontrolu u Mostaru. Važnost Mostara bila je i u tome što se kontrolom njega moglo pratiti komunikacijske pravce koji su sezali sve do srijemske bojišnice, putem dolina dviju rijeka Neretve i Bosne. Ti su njemački planovi dakle Mostar, Široki Brijeg i Nevesinje označili kao vrlo važnu crtu za obranu od napadača. To se odnosi na vremensko razdoblje: početak studenog 1944. g. – sredina veljače 1945. g. Tako je i grad Široki Brijeg po prvi puta imao nekakvu bitnost u Drugom svjetskom ratu koja se tiče vojnih djelovanja.²¹ Treba spomenuti i da grad nisu snašle ratne nedaće do kraja te 1944. g. To jest Široki Brijeg nisu do tada napadali i rušili bombama.²² Mandić navodi da su širokobriješko područje do razdoblja sredine mjeseca prosinca 1944. g. napadali bez uspjeha pripadnici 29. hercegovačke divizije pod vodstvom Vlade Šegrta, komandanta, i Vukašina Mićunovića, političkog komesara. Koncem istoga mjeseca 9. dalmatinska divizija dolazi zapadnije od Neretve. Njezino vodstvo činili su Ljubo Truta, komandant, i Ilija Radaković, politički komesar. Zatim 1945. g., točnije u početku mjeseca siječnja, dolazi im kao pomoć 2. dalmatinska proleterska brigada pod vodstvom Brune Vuletića, komandanta. Ta brigada dolazi na prostore zapadnih prilaza gradu Širokom Brijegu. Obrambenu funkciju na crti koja se protezala prema tri spomenuta mjesta obnašala je 369. pješačka divizija njemačke vojske, kojom je zapovijedao Georg Reinicke sa funkcijom generala-bojnika. Njezin stožer nalazio se u mjestu Potoci, blizu Mostara. Treba spomenuti i vojsku koja se nalazila na prostoru Širokog Brijega. U razdoblju 30. listopada – 19. studenog 1944. g. tamo su se nalazile „postrojbe 370. grenadirske pukovnije (1. i 3. bojna), 2. bojna 369. grenadirske pukovnije, 369. izviđačka bojna,

²⁰ Isto, 14.

²¹ Isto, 15.

²² Jozo Tomašević – Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji* (Humac – Zagreb, 2010), 163.

369. poljska dopunska bojna, 4. bitnica 369. topničke pukovnije, 1. vod 1. bitnice i 2. bitnica 369. protutenkovskog sklopa“.²³ U Široki Brijeg, tijekom početnog razdoblja mjeseca siječnja 1945. g., kao obrambena pomoć dolazi 3. bojna 369. pukovnije. Osim nje u pomoć dolazi i topnička grupa Lise, tj. Lize (pripadala 649. topničkoj pukovniji) i 5. bitnica 369. topničke pukovnije. Kod rijeke Ugrovače, točnije njezina mosta, zatim blizu Duhanske stanice²⁴ koja se nalazila u gradskom središtu, pa u mjestu Knešpolje i na Pecari nalazili su se topovi za protuzračnu obranu. Što se tiče oružanih snaga NDH, tamo su se nalazili vojnici 9. posadnog zdruga, 2. gorskog zdruga i dio vojske koja je pripadala 6. ustaškom stajaćem djelatnom zdrugu. Osim njih tu su bili i pripadnici jedne bojne 1. ustaškog zdruga, tj. Crne legije²⁵. Reformama u vojsci NDH dolazi do promjena²⁶ i unutar ovih postrojbi. Navodi se i da je na tom prostoru obitavala poluvojna organizacija Trećeg Reicha pod nazivom Todt i grupe narodne milicije koje su bile slabije oružano opremljene. Brojka od 3155 ljudi, pripadnika hrvatske i njemačke vojske, bila je spremna na obranu u Širokom Brijegu u početku 1945. g. Njihova obrana okarakterizirana je kao polukružna, otvorena u smjeru grada Mostara. Odlično su iskorištavali uvjete u prirodi, točnije zimske uvjete. Mandić navodi da je hrvatska i njemačka vojska zauzela „dominantne visove između snijegom prekrivene Čabulje i poplavljenog Mostarskog blata, pri čemu su Cigansko i Bošnjakovo brdo, Purin, Burića i Šuškov brig bili sasvim logičan izbor vojnih zapovjednika u odabiru i utvrđivanju zadnje crte obrane“.²⁷ Obrana je zamišljena na način da su geografski smještaj samoga grada i protjecanje Ugrovače u blizini grada (nedaleko iza mjesta) i njezino utjecanje u Mostarsko blato (bilo poplavljeno) bili jedni od najvažnijih čimbenika za tu obranu, prema zamislima zapovjednika. Komunistička obavještajna služba, koja je spadala u 8. dalmatinski korpus, baratala je iznimno preciznim informacijama o vojnoj preraspodjeli u gradu Širokom Brijegu. Poznati su komunistički izvještaji iz vremena tik prije

²³ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 15.

²⁴ Duhanska stanica, tj. otkupni ured otvorio se 1912. u Širokom Brijegu. Prije toga je 1880. nastala Tvornica duhana u gradu Mostaru. To je bilo prvo duhansko zdanje na području Hercegovine. Puk je duhansku stanicu nazivao „Dogana“ (Ivan Dugandžić, „O nastanku grada Širokoga Brijega“, u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, ur. Ivo Čolak (Široki Brijeg, 2005), 211.).

²⁵ „Po zapovjedi Zapovjedništva Ustaške vojnice od 23. srpnja 1942. zapovjedbena je postrojavanja I. stajaćeg djelatnog zdruga Ustaške vojnice od dotadašnje „Skupine bojni Francetić“ (kolokvijalno nazivane „Crna legija“ i Sarajevski ustaški zdrug ili Ustaški zdrug Sarajevo). Odmah potom izvršena je i „udjelba“ časnika na položaje u zdrugu.“ (Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica 1; Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (prva knjiga, travanj 1941. – rujanj 1943.)* (Zagreb, 2013), 236.).

²⁶ Tako 2. gorski zdrug promjenama potpada pod novonastalu 9. hrvatsku gorsku pukovniju. I 9. posadni zdrug doživljava promjene. On na temelju odluke donesene 20. studenog 1944. biva raspušten i vojnici razvrstani u 9. hrvatskoj gorskoj diviziji. A i spomenuta bojna 1. ustaškog zdruga je 1. prosinca, odlukom donesenom 20. studenog od strane MINORS-a, potpala pod 9. hrvatsku gorsku diviziju (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 16.).

²⁷ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 15-16.

„Mostarske operacije“ (započela 5. veljače 1945. g.).²⁸ Tako se navodi: „Neprijateljska vojska drži pet sljedećih položaja u Širokom Brijegu. Najvažniji i najutvrđeniji je Šuškov brijeg ispod samostana, Rezići – Burića brijeg. Na tom dva kilometra dugom prostoru svakih 25 do 40 metara se nalazi jedan suhozemni zidni bunker, sa posadom od pet do šest ljudi, međusobno povezani kamenim zidom. Drugi položaj se nalazi od „Klanca“ pa do Ciganskog brda – Miličina gomila, ali koji se prekida od groblja Sajmište pa do Miličine gomile. Dakle ovaj položaj se veže od Klanca prema Puringaju i kamene ograde oko duhanske stanice i produžuje se do groblja Sajmište odakle je prekinut sve do Ciganskog brda – Miličine gomile, gdje se nalazi jedan bunker sa 20 vojnika 369. legionarske divizije i 30 milicionara. Treći položaj se nalazi na Čavarovu brdu, u tvrdo građenoj talijanskoj utvrdi. Ovaj položaj su zaposjele ustaše koje pripadaju 9. satniji II. bojne II. ustaškog zdruga. Ovaj položaj ima dobar domet na sve strane. Četvrti položaj je u glavnom položaj brdskih topova kalibra 80 mm kao i položaj za udaran je s boka u Šuškov brijeg. Tu se nalazi 150 njemačkih vojnika i 8. ustaška satnija kojom zapovijeda ustaški zastavnik Stojić, dok sa ustašama na Ciganskom brdu zapovijeda zastavnik Nenadić, s ustašama na Burića brijegu ustaški poručnik Šimunović. Peti položaj je u selu Knešpolje, gdje ima oko 100 vojnika koji imaju zadaću čuvati most između Uzarića i Knešpolja. Tenkova i blindiranih vozila nema. Od motorizacije dvanaest kamiona od kojih su tri luksuzna i devet teretnih. Sva područja ispred položaja su minirana. Iz ovoga se vidi da je sjeverna i sjeveroistočna strana slabije utvrđena, ali taj je položaj ujedno najteži jer je vrlo brdoviti.“²⁹

„Dakle, jasno se vidi kako njemački vojnici i Oružane snage NDH nisu pretvorili franjevački samostan na Širokom Brijegu u vojni položaj. Desetljećima su partizanski historiografi i publicisti govorili suprotno. Naime, tvrdili su kako su u zvoniku crkve bila mitraljeska gnijezda, a vanjski kanati na svim prozorima bili su skinuti kako ne bi smetali puškostrojničarima i snajperima.“³⁰ Možemo vidjeti da se obrambeni položaji nalaze ispod samoga samostana, na području livade pod nazivom Bakamuša. To možemo vidjeti u dostupnim izvorima. Tako se ističu zemljovidi (vojni) 8. dalmatinskog korpusa, koji pokazuju upravo to. Skice zemljovida (vojnih) otkrivaju da je obrambena pozicija bila ucrtana na njima „sa sjeverozapadne strane“, spajala se, „po dužini“, sa putem, tj. cestom koja je tekla ka mjestu Mokro, kako Mandić objašnjava. Crta nije bila unutar, već se nalazila izvan dvorišta samostana. U zemljovidima 8. korpusa možemo vidjeti da nema niti jedne zgrade, koju su posjedovali

²⁸ Isto, 16.

²⁹ Isto, 16-17., Mandić nam to prenosi iz „Zbirka mikrofilmova, NOV i PO Hrvatske – VIII. korpus, mikrofilm D-1181, snimak 528.-530. (dalje: HDA, mf. D-1181, sn. 528.-530.): Informativni izvještaj Štabu VIII. korpusa, br.50/45, 5. veljače 1945.“ (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 17.).

³⁰ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 17.

franjevci, a da je naznačena kao centar neprijateljske obrane.³¹ „Njemačka vojska je koristila zgradu Franjevačke klasične gimnazije kao vojnu bolnicu, ali iz dosadašnjih izvora nema govora da su Nijemci koristili samostan i baziliku kao vojne položaje, tj. obrambeno uporište.“³² Nažalost i danas postoje pojedinci u javnom prostoru koji, vodeći se sadržajima prožetima komunističkom ideologijom i propagandom, iznose neistine (laži) o franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu i fratrima koji su tamo živjeli i obogaćivali taj kraj.

Dakle, partizani pokušavaju osvojiti Široki Brijeg, ali bez uspjeha. To se događalo od početnog razdoblja mjeseca studenog 1944. g., pa do završnog razdoblja mjeseca siječnja sljedeće godine.³³ Borbe za grad nisu prestajale i za pučanstvo je to bilo pogubno.³⁴ „To je posebno oćutio samostan.“³⁵ Fra Leo Petrović, provincijal, cijelo vrijeme spominje fratrima da ubrzaju i izgrade utočište, koje će ih štiti od avionskih napada, u vrtu samoga samostana. Svrha utočišta je da se u njega mogu skloniti franjevci, profesori i učenici od vojnih aviona i granata. Fra Petrović davao je sve od sebe da se odvija barem nekakvo učenje, bez obzira na teško stanje koje je vladalo. Tako je premjestio bogosloviju iz grada Mostara. Želio je i ubrzati završetak i pripremu župne kuće, nove, na Crnču. Razlog tomu je da u nju može doći nekoliko učenika i njihovih učitelja iz Širokog Brijega. Nije bilo mogućnosti da se predavanja za učenike događaju češće. Učenici su pak ponekad boravili u Širokom Brijegu. Ipak cijelo vrijeme im je protjecalo na služenje svetih misa svećenicima, franjevcima i učiteljima, tu i tamo neki posao za obaviti unutar samoga samostana ili blizu njega te privatna učenja. A vrijeme je za njih najviše otpadalo na bijeg u vrt i utočište kada bi shvatili da je opasnost moguća.³⁶ „O tome će kasnije pričati preživjeli svjedoci fra Dobroslav Begić i, već pokojni, fra Marko Dragičević i fra Alojzije Sesar. Uvijek se nastojalo biti što bliže ulazu u sklonište.“³⁷ Tijekom tih jalovih partizanskih napada na Široki Brijeg dogodili su se i protunapadi ograničene jačine od strane hrvatske i njemačke vojske. Bilo ih je nekoliko. Pa se tako navodi operacija „Plast“ i akcija „Mars“. Stanje se nije promijenilo. Hrvati i Nijemci vratili su se prema prethodnim položajima unutar Širokog Brijega. Situacija na području gdje se vode borbe ostaje ista. Takva ostaje do napredovanja njemačkih i hrvatskih vojnika ka mjestima Ljubuški, Čitluk i Čapljina. Odlučilo se unutar 369. pješake

³¹ Isto, 17.

³² Isto, 17.

³³ Isto, 17.

³⁴ Fra Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu : od šk. god. 1935./36. do šk. god. 1944./45. : izgradnja širokobrijeških objekata* (Mostar, 2011), 418.

³⁵ Marić, *Franjevačka klasična gimnazija*, 418.

³⁶ Isto, 418.

³⁷ Isto, 418.

divizije da se započne sa operacijom „Bura“ (držali u tajnosti pravu nakanu).³⁸ Unutar stožera 369. pješачke divizije željelo se natjerati u povlačenje, iz prostora Širokog Brijega, Čitluka i Ljubuškog, pripadnike 9. dalmatinske divizije, ali i pripadnike 29. hercegovačke divizije iz neretvanskog pravca (partizani htjeli ovladati „zelenom linijom“). Ako bi ih natjerali u povlačenje sa neretvanskog pravca njihova bi vojska također bila u mogućnosti žurnije se povlačiti putem Sarajeva.³⁹ Vojna djelovanja u sklopu akcije „Bura“ (počela 27. siječnja 1945. g.) donijela su njemačkoj i hrvatskoj vojsci uspjehe (zauzeli Čapljinu, Čitluk i Ljubuški tijekom dva dana ratovanja). Tijekom toga razdoblja komunistička vojska povlači se sa prostora Konjica na prostor Čapljine. Izvori otkrivaju da ovaj rasplet ratnih zbivanja na području Hercegovine nije dobro „sjeo“ komunistima (poremećeni planovi). Uskoro daju zapovijed 8. korpusu koja je naređivala odlazak većine vojske toga korpusa u smjeru Hercegovine. Tamo oni, skupa s 29. hercegovačkom divizijom i 9. dalmatinskom divizijom, trebaju zaposjesti Mostar i Široki Brijeg. Tada se njemačka vojska i oružane snage NDH povlače zbog napada partizanskog pojačanja. Obavještajne snage partije kao pomoć idu uz 11. dalmatinsku brigadu (još od Vrgorca). Njihov cilj, uz druge pripadnike 8. dalmatinskog korpusa, jest osvajanje Širokog Brijega.⁴⁰ „Prvu skupinu činili su ilegalni komunisti sastavljeni od povjerljivih članova KPJ i SKOJ-a, a njihova uloga je djelovanje u naseljenim mjestima pod njemačkom i ustaškom organizacijom vlasti nakon zauzimanja mjesta. Zatim, druga skupina je bila sastavljena od dijelova KNOJ-a, predvođenih oficirima OZNA-e koji su imali preciznu zadaću i upute o specijalnim zadacima koji su uključivali likvidaciju političkih protivnika KPJ. Takva jedna skupina bila je u sastavu 12. hercegovačke brigade u sastavu 29. hercegovačke divizije.“⁴¹ Ta 29. divizija i Oblasni komitet KPJ⁴² za Hercegovinu skupa su djelovali u svrhu izgradnje određenih dijelova komunističke vlasti (civilne i vojno-teritorijalne). Njihov interes zbog toga je prevladavao na tome da uspostave i osnaže vlastiti represivni aparat. Poznat nam je podatak da je 1944. g., točnije u početnom razdoblju mjeseca studenog, nastao OZNA⁴³-in ured namijenjen kotaru Ljubuški.⁴⁴ „Opunomoćenci OZNA-e djelovali su u svim operativnim

³⁸ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 17-18., Akcija „Bura“ najviše je započeta zbog prikupljenih informacija o djelovanjima, kod Konjica, nekih brigada 29. hercegovačke divizije. Naime, postojala je bojazan da će komunisti zatvoriti neretvanski pravac. A ako bi zatvorili onda se njemačke snage ne bi mogle povući ka gradu Sarajevu (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 18.).

³⁹ Hrvoje Mandić, „Operacija Bura (27. siječnja – 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i Oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. 18. No. 35. (2015), 14.

⁴⁰ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 18.

⁴¹ Isto, 18.

⁴² KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

⁴³ OZNA – Od(j)eljenje za zaštitu naroda

⁴⁴ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 18-19.

postrojbama 29. hercegovačke divizije, svim segmentima civilne i vojno-teritorijalne vlasti, kao i preko kotarskih ureda i njihovih pratećih vodova, aktivnosti poduzete početkom prosinca 1944. ukazuju na jačanje partizanskog represivnog aparata.“⁴⁵ Za početak veljače 1945. g. poznato je da je spomenuti represivni aparat, tj. jedna ista grupa, napredovala putem Mostara. A putem Širokog Brijega druga je grupa, istih ciljeva, napredovala priključena 11. dalmatinskoj brigadi.⁴⁶

3.2 Završni partizanski napad na Široki Brijeg i nastavak djelovanja prema Mostaru

Profesor Zovko pojašnjava nam da Široki Brijeg, kada govorimo o vojno-strateškoj komponenti, za partizansko vodstvo nije predstavljao toliku važnost kako se većinom govori. Naime, on je bio jedna sastavnica veće „Mostarske operacije“. Njemačkoj je vojsci Široki Brijeg bio bitniji, ako gledamo strategijsku komponentu.⁴⁷ Prirodna obilježja čine dobar položaj grada. Tako je on bio sjajan smještaj za institucije vojske Trećeg Reicha. Od tih institucija navode se: vojna bolnica, štabovi, protuzrakoplovne baterije, vojne instalacije... Kao što je već rečeno, Nijemci upadaju ovdje poslije konačnog poraza pripadnika okupacijskih talijanskih fašista. Njemačka vojska tada zadržava „apsolutnu komandu“ zbog nekoliko stvari, kako Tomašević navodi. Naime, iskorištavali su rudnike rude boksita i rudnik ugljena iz Mostara. Interes za sve ostalo nisu imali jer NDH je upravljala ekonomijom, civilnom vlašću i ostalim.⁴⁸ Od kada je komunistička vojska navalila na taj prostor Nijemci su bili stalno aktivni. A tada „su malobrojne ustaško-domobranske jedinice u tom pogledu imale sekundarno značenje“, navodi nam Zovko. On nam navodi i da to potvrđuju i vojna djelovanja Nijemaca (već spomenuta), točnije njihove operacije.⁴⁹ Brojka od 39 759 partizanskih vojnika sudjelovala je u „Mostarskoj operaciji“. U tu brojku ubrajamo 8. dalmatinski korpus NOVJ-a (26., 19. i 9. dalmatinska divizija), a tu je sudjelovala i 29. hercegovačka divizija i 3. brigada KNOJ⁵⁰-a. Vojnici su bili razmješteni po tim navedenim divizijama. Posjedovali su 17 brigada, 25

⁴⁵ Isto, 19.

⁴⁶ Isto, 19.

⁴⁷ Gojko Zovko, *Druga strana medalje : prilog utvrđivanju istine o Širokome Brijegu u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb, 2008), 84., Razlog tomu je taj da je „vojna grupa “E” (general-potpukovnik Loehr), sredinom studenoga svoje glavno zapovjedništvo iz Soluna premjestila u Sarajevo te smatrala da liniju Široki Brijeg – Nevesinje, kao dva krila obrane Mostara, bezuvjetno mora držati“. Zanimanje Nijemaca i njihovo dominiranje na okolnom širokobriješkom prostoru može se jednostavnije shvatiti ako se vide prethodno navedeni podaci, navodi nam Zovko (Zovko, *Druga strana medalje*, 84.).

⁴⁸ Tomašević – Koška, *Istina*, 163.

⁴⁹ Zovko, *Druga strana medalje*, 84.

⁵⁰ KNOJ – Korpus narodne o(d)brane Jugoslavije

oklopnjaka, a od tenkova njih 60. Što se tiče zraka i tu su imali spremno naoružanje. Tako je partizanima na tlu pomoć stizala od prve i druge zračne eskadrile NOV-a. Pomoć im je stizala i od 20. grupe 51 wing BAF⁵¹-a koja je bila smještena na Visu.⁵² Operativni plan Štaba 8. dalmatinskog korpusa zamišljao je izvođenje te operacije u dva stupnja. Prvi se stupanj odnosi na osvajanje Širokog Brijega od strane većine vojske 8. korpusa. Nakon toga oni bi obujmili grad Mostar iz smjera sjevera i zapada. Drugi se stupanj pak odnosi na samo osvajanje Mostara. A pripadnici 29. hercegovačke brigade imali su zadatak provesti osvajanje Nevesinja i doći na prostor Širokog polja (sjevernije od grada Mostara) i u smjeru gradova Konjic i Jablanica. Povjesničarka Matković navodi da su tu spomenutu većinu vojske 8. korpusa, za prvi stupanj operacije, činili 26. i 9. divizija, prva tenkovska brigada te brigada artiljerije. Osim toga partizani su u „Mostarskoj operaciji“ pomoć dobivali i zrakom od 2. i 1. eskadrile njihove vojske sa Visa, kako je već spomenuto. A zrakom su im pomagali i Saveznici (pripadnici Grupacija RAF⁵³-a iz južne Italije).⁵⁴ Dakle plan opsjedanja Širokog Brijega razrađen je unutar 8. dalmatinskog korpusa. A razradu plana radilo se istoga trena kada se primila zapovijed u početnom razdoblju mjeseca veljače. Kao glavni, prvi, napadači na grad putem glavnog smjera određeni su pripadnici brigada koje su pripadale 26. dalmatinskoj diviziji.⁵⁵ Pojedine brigade (1. proleterska dalmatinska i 12. dalmatinska), koje su pripadale toj diviziji (imale glavnu ulogu u njoj), imale su za cilj osvojiti Duhansku stanicu, Cigansko brdo te Bošnjakovo brdo. Dio te divizije bila je i 11. dalmatinska brigada (također imala glavnu ulogu u njoj), a ona se uključila u napad smjerom „Vrgorac – Ljubuški – Mokro“. Njezin cilj bio je točno određen, a to je bilo zauzimanje prostora samostana i bazilike u gradu Širokom Brijegu. Na čelu te brigade bili su Ivan Guvo, komandant, te Grga Markić, politički komesar. Cilj 3. dalmatinske brigade bilo je osiguravanje prostora gdje se vode borbe kako tu ne bi slučajno ulijetala njemačka vojska i oružane snage NDH (od smjera Rakitna).⁵⁶ „Međutim, analizom korpusne, divizijskih i brigadnih zapovjedi za napad na Široki Brijeg dolazi se do zaključka kako je uporabom tenkova i topništva, kao i definiranjem vatrenih ciljeva, izravno zapovijedao Štab 8. dalmatinskog korpusa.“⁵⁷ Pripadnici postrojbi 9. dalmatinske divizije (2. dalmatinska proleterska brigada, 3.

⁵¹ BAF – Balkan Air Force, tj. balkanske zračne snage (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 19.).

⁵² Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 19.

⁵³ RAF – Royal Air Force, tj. britanske zračne snage

⁵⁴ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 298.

⁵⁵ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 19., Kod 26. divizije spominju se imena Bože Božovića, komandanta, Dušana Korača Duleta, političkog komesara, te Bogdana Stupara, načelnika štaba. Ta je divizija imala bitnu funkciju prilikom opsjedanja samoga grada (brojkom najveća koja je bila dio „Mostarske operacije“). Pomoć 26. diviziji pružalo je zrakoplovstvo te artiljerijske i tenkovske brigade (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 19-20.).

⁵⁶ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 19-20.

⁵⁷ Isto, 20.

brigada te 13. dalmatinska brigada) bili su zaduženi za zaštitu na bokovima 26. divizije na smjeru djelovanja koji je bio glavni.⁵⁸ „Uz zaštitu bokova, ove su postrojbe imale zadaću spajanja u području Knešpolja i dovođenja Širokog Brijega u potpuno okružje.“⁵⁹ Treba reći i da je pod 8. korpus spadala i 19. dalmatinska divizija. Ali njezin rad gledao je ka Mostarskom blatu te Mostaru.⁶⁰

„Napad je izveden na temelju Zapovijesti Štaba 26. NOU divizije od 4. veljače 1945. godine štabovima potčinjenih jedinica za napad na Široki Brijeg i Zapovijesti Štaba 1. tenkofske brigade NOVJ od 4. februara 1945. potčinjenim jedinicama za napad na Široki Brijeg.“⁶¹ Dana 5. veljače 1945. g. većina komunističko-partizanskih jedinica postavljena je na mjesta odakle će krenuti nasrtati. Njemački obavještajci, koji su pripadali Stožeru 369. pješake divizije iz grada Mostara, primijetili su komunističko pomicanje usmjereno na Široki Brijeg. Tako Nijemci odlučuju da se povuče pukovnijski stožer, ali i prva i druga bojna, koje su pripadale 370. pukovniji, sa područja grada Konjica nazad u grad Široki Brijeg. To se i dogodilo.⁶² Mandić nam prenosi zapisane riječi Becka-Woemera, natporučnika u njemačkoj vojsci: „Pukovnijski stožer u velikoj je žurbi stigao u Lisu. Druga bojna 370. pukovnije je zaposjela cestu Mostar – Lise. Zatim, 1. bojna 370. pukovnije odmah je morala u akciju sjeverno od ceste kako bi zaustavila neprijateljski napad koji je bio usmjeren na Mostar“.⁶³ U ovom se iskazu govori o sprječavanju akcije 2. dalmatinske brigade. Ta je akcija osmišljena za djelovanje putem Knešpolja. Ti su se partizani, iz 2. brigade, htjeli spojiti s pripadnicima 13. i 3. dalmatinske brigade koje su pripadale 9. diviziji, a protivnička ih je strana u tome spriječila. Navedena 9. divizija kretala se kroz Uzariće i htjela je doći na drugu stranu rijeke Lištice, i od tamo do Knešpolja. A u Knešpolju su se htjeli naći sa 2. brigadom, kao što je već navedeno. Ovim činom spajanja tih brigada bi Široki Brijeg bio u cijelosti okružen.⁶⁴ Zovko navodi da je ta 3. brigada dana 6. veljače, u približno 17 sati, natjerala u povlačenje uzaričke branitelje. No ipak joj nije pošlo za rukom prelaženje mosta na Lištici i napadanje mjesta Knešpolje. Isti dan joj zato dolazi pojačanje. Stiže iz 19. udarne divizije jedna brigada. Njezin je pak cilj „da osigura mostobran na lijevoj obali rijeke Lištice“, pa bi time 3. brigadu oslobodila „za daljnje djelovanje na pravcu Knešpolje -Dubrava, odnosno dalje prema sjeveru ka komunikaciji Mostar -

⁵⁸ Isto, 20.

⁵⁹ Isto, 20.

⁶⁰ Isto, 20.

⁶¹ Zovko, *Druga strana medalje*, 87.

⁶² Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 20.

⁶³ Isto, 20., Mandić to prenosi iz djela Franza Schralma pod nazivom *Hrvatsko ratište* (Zaprešić: Brkić i sin, 1993), 103. (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 20., 28.).

⁶⁴ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 20.

Sarajevo, s ciljem da se Mostarski garnizon odsječe od zaleđa“.⁶⁵ Zovko nam citira kako bi preciznije vidjeli: „Glavnina 9. udarne divizije (njena II. proleterska i 3. udarna brigada sa dijelovima 13. udarne brigade - (4. NOU brigada je bila u korpusnoj rezervi), u borbama od 6.-10. februara, uspješno je izvršila zadatke postavljene Zapoviješću 8. korpusa.“⁶⁶ Gledajući brojku pogubljenog nevinog pučanstva tijekom toga vremena lako je shvatiti kakve se sve zadatke zadavalo i izvršavalo.⁶⁷ Mandić navodi i da su pripadnici partizana ostali iznenađeni jer je 1. i 2. bojna 370. pukovnije, 6. veljače 1945. g., potjerala partizane iz redova 2. dalmatinske brigade ka mjestu Gostuša. Važno je za spomenuti da su partizani iz 2. brigade pri svome bijegu tada, od mjesta Donji Gradac ka mjestu Gostuša i Čabulji (planina), počinili velike zločine. Naime, 6 fratara tada je odvedeno i pobijeno u mjestu Gornji Gradac.⁶⁸ Toga 6. veljače partizani iz redova 1. dalmatinske brigade imali su pokušaj osvajanja Duhanske stanice koja se nalazi u središtu grada. Zapadni dio grada pao je u komunističke ruke nakon što su bojne koje su pripadale 1. brigadi uz pomoć topničke i minobacačke vatre razorile (do 10 sati) pozicije gdje su se nalazili hrvatski i njemački vojnici. Pozicije odakle se pucalo sa Purinog i Ciganskog brda i Duhansku stanicu partizani ipak nisu uspjeli osvojiti zbog jake obrane koja je pružena. Dana 7. veljače počinje, u 5 sati, nasrtanje na područje Ciganskog brda i na Gradac. Napad je provodila 12. dalmatinska brigada. Pozicije koje su držali dijelovi 9. hrvatske gorske divizije na prostoru Ciganskog brda napala je dakle 12. brigada, a pomoć su joj pružali i dijelovi 1. bataljuna koji je spadao u 1. dalmatinsku brigadu. Također, i avioni i topništvo su im pružali pomoć. Iz drugog pokušaja padaju pozicije na prostoru Ciganskog brda pod jugokomuniste (7. veljače). Približno 13 sati je bilo kada te pozicije padaju. S juga u Široki Brijeg ulijeću pripadnici 11. dalmatinske brigade, a to je bilo poslijepodneвно razdoblje. Zatim osvajaju prostor Duhanske stanice skupa s pripadnicima 12. dalmatinske brigade i 1. dalmatinske brigade. Imali su na usluzi i zrakoplovstvo i topničku paljbu. Nijemci koji su preživjeli probijaju se sa prostora Duhanske stanice i bježe prema mjestu Knešpolje, a kasnije uspijevaju doći i ka Mostaru. S njima su se povlačile i druge jedinice. Širokobriješki samostan časnih sestara, koje su pripadale franjevačkom redu, bio je taj dan mjesto gdje se nalazila bolnica (vojna). Pripadnici partizana usmrtili su od 20 do 30 hrvatskih i njemačkih vojnika ranjenika. Oni nisu bili u mogućnosti otići ka Mostaru, pa ih je zadesila smrt od strane partizana.⁶⁹ Mandić nam

⁶⁵ Zovko, *Druga strana medalje*, 88.

⁶⁶ Isto, 88.

⁶⁷ Isto, 88.

⁶⁸ Hrvoje Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, u: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul (Široki Brijeg, 2017), 17.

⁶⁹ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 21.

objašnjava i sadržaj iz svjedočanstva fra Mladena Barbarića. Pa tako objašnjava da je fra Barbarić u pismu naveo zbivanje iz vremena 7. veljače 1945. g. O tome je događaju fratar upućen od časne sestre (ime joj je zaboravio). Fratar objašnjava da su pripadnici partizana uletjeli u bolnički prostor. Izvršili su pljačku nad ranjenima i časnim sestrama. Ranjene su izveli na dvorišni prostor i tamo ih ubili.⁷⁰ Što se tiče udaranja na kompleks samostana Mandić ističe: „Ključni trenuci ovih borbi dogodili su se na pravcu napada 11. dalmatinske brigade, odnosno na prilazima Širokom Brijegu iz pravca Mokrog. U napadu na iznimno dobro utvrđeni dio crte između Šuškovog i Burića briga potporu 11. dalmatinskoj brigadi, u prvom danu napada, davala je jedna tenkovska četa 1. tenkovske brigade.“⁷¹ Partizani kreću s vojnom akcijom, tj. napadom, dana 6. veljače i to djelovanjem topništva (vrijeme: 6 i 45 h) koje je udaralo na samostan. Dakle nisu udarali na utvrđenu bojevu liniju, koja se nalazila između Burića i Šuškova briga, nego na samostan. Gledajući ovakvo partizansko djelovanje možemo reći da kod zapovjednika akcije nisu bili prisutni vojni, već politički interesi.⁷² Jalovim napadima iz dana 6. veljače slijede napadi iz dana 7. veljače. Nastavljanje udaranja zapovijeda Štab 26. divizije. Napad počinje u 5 sati. Napadanju se pridružio i 3. bataljun tenkovske brigade. Pridružio se smjerom „Jozići (Trn) – Pribinovići – samostan“.⁷³ „Gusta obrana i djelovanje protutenkovskih topova obrambenih snaga onemogućilo je dolazak tenkova ispred crkve s platoa ispred samostana. Prema partizanskim izvorima 11. brigada je oko 10 sati osvojila samostanski kompleks.“⁷⁴ Navodi se i da u partizanskim izvorima nema spomena o tome da su Nijemci i Hrvati ostvarili protunapad, smjerom iz širokobriješkog središta ka samostanu. Pojediniosti o sukobu s partizanima ne znamo, no izvori s njemačke strane navode kako je samostan kratko vrijeme bio zauzet od hrvatskih i njemačkih vojnika, ali nakon snažnijeg nasrtanja partizana opet je zauzet

⁷⁰ Isto, 21., „Izvodili su ranjenike na dvorište. Pred vratima kuće klali su ih kao što se ovce kolju. Položili ih na zemlju i bajunetom po vratu. Nastao je užasan, grozan prizor. Plač, u groznom plaču zazivanje i zapomaganje. U tužnom zazivanju i plaču zazivali su svoje majke, žene, djecu, braću i sestre i drugu rodbinu. Ovo mi je s užasnim duševnim bolom i gnjusobom pripovijedala jedna časna sestra koja je tu bila i sve doživila.“ (Fra Mladen Barbarić, „Pokolj njemačkih ranjenika“, *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«*, Godina IV., broj 2 (7) (Široki Brijeg, srpanj – prosinac 2011), 19.

⁷¹ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22.

⁷² Isto, 22., Mandić nam navodi da su tenkovi pucali da pogode samostanski zvonik i građevinu od konvikta. Također, navodi da je odmah na prvi dan akcije, kao posljedica granatnog gađanja, samostan gorio. To je prenio iz: „HDA, mf. D-1182, sn. 181, Informativni izvještaj Štabu VIII. korpusa, br. 5/45, 7. veljače 1945.“ (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22.). „U brigadnoj odluci precizirano je da će artiljerija u početku napada tući samostan u Širokome Brijegu, a ostale ciljeve prema zahtjevima partizanskih postrojba. Iz navedene zapovijedi jasno je da je glavni cilj napada bio franjevački samostan i njegove zgrade, a zadatak likvidacije samostana dobio je 2. bataljun 11. brigade.“ (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 302.).

⁷³ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22., Clumann (satnik, zapovijedao 3. bojnom 370. pukovnije) naveo je u vlastitim sjećanjima o borbama kod Bakamuše: „Tenkovi koji su došli do kamenih zidova malo po malo su svakog strijelca gađanjem izbacivali iz njegovog položaja i nanosili nam znatne gubitke. Upravo, uslijed tenkovskog napada na samostan zapaljena je i samostanska gimnazija“ (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22.).

⁷⁴ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22.

i to u 15 i 30 h.⁷⁵ Partizanske su likvidacije tada nastavljane. Događa se ogromna tragedija i zločin. „Do večeri“, kako navodi Mandić, usmrćuju 12 fratara i spaljuju ih.⁷⁶ Dakle da zaključimo, prema riječima Zovka, završni napad prema gradu počeo je 6. veljače u jutarnje vrijeme, u 6 sati. Napad je bio jak. Napadalo je 10 000 ljudi. Branitelje je činilo njih većinom, njemačke vojske 4000. Na grad Široki Brijeg upućeno je približno 3000 granata. Sukobi su trajali do idućeg dana. Toga su dana komunisti ostvarili ulazak u grad (u približno 11 h). Tada čine užasna zločinačka djela. Stradavaju svećenici i učitelji iz samostana i gimnazije u Širokom Brijegu. Ali stradava i mnogobrojno nevino pučanstvo iz mjesta Knešpolje, Uzarići, Lištica, Dužice, Turčinovići, Grabova Draga i ostalih mjesta koja su iz širokobriješke općine.⁷⁷

Njemački i hrvatski vojnici se dakle povlače i svoju obranu, dana 8. veljače, smještaju na Jastrebiniku i Mikuljaču, koje se nalaze iznad Mostara. Pripadnici 26., 19. i 9. divizije dolaze nadomak Mostara, poslije pada Širokog Brijega. Dolaze dakle „na položaje pred Vartu, Mihuljiću, Jastrebiniku, Vasinu kosu, Gradinu i Lukovaču“. U razdoblju od dana 8. veljače do 12. veljače provela se organizacija ljudi za udar na grad Mostar.⁷⁸ Poslije osvajanja Širokog Brijega nastavlja se vojno djelovanje ka prostoru Huma, Jastrebinke i Mostara. Ipak, djelovanje napada staje. Razlog toga je zimsko godišnje doba, i snijeg i nevrjeme. Napad se nastavlja 13. veljače 1945. g. Udar najvažnijih pripadnika 8. korpusa u smjeru Mostara započinje 13. veljače, u jutarnjem vremenu. Zadnji udar na grad počinje 14. veljače, također u jutarnjem vremenu.⁷⁹ Matković navodi da Miha Krek (nešto više o njemu kasnije) naglašava kako komunistički vlastodršci istoga trenutka nakon dolaska u Mostar prave popis na kojemu se nalaze oni svi

⁷⁵ Isto, 22.

⁷⁶ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 20., Ivan Guvo, pukovnik, komandant u 11. dalmatinskoj brigadi, iznosi kritiku za pogubljenje fratara sa Širokog Brijega „u zoni odgovornosti njegove brigade, koju su počinili nadređeni zapovjednici i OZNA, te dio njemu podređenih partijskih kadrova“. Guvo je na sličan način uradio i kasnije kada je kritizirao one iznad njega, kada je OZNA uzimala pripadnike koji su spadali u njegovu brigadu i stavljala ih pod Simu Dubajića da vrše pokolj, na prostoru Kočevskog roga. Guvo je nedugo nakon toga smijenjen. Karijera vojnika mu je tada završila i radio je u tvornici zakovica u Kninu do kraja života (Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 22.).

⁷⁷ Zovko, *Druga strana medalje*, 87., 89., I povjesničar Šumanović zaključuje da se tijekom i poslije osvajanja Širokog Brijega događa „čitav niz teških ratnih zločina“. Te je zločine učinila NOVJ, točnije pripadnici njezinih postrojbi. Žrtve zločina bili su civili, koji su živjeli u mjestima gdje dolaze zločinci, i vojnici (hrvatski i njemački) koje su zarobili. No zločin počinjen nad 12 fratara iz Širokog Brijega najpoznatije je ratno zločinačko djelo jugoslavenske vojske u tome kraju (Vladimir Šumanović, „Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama“, *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina IX., broj 1 (16) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2016), 25.).

⁷⁸ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 300.

⁷⁹ Isto, 320-323., Artiljerija, topništvo, odrađuje jaku pripremu, a zatim većina 26. divizije ide na Mostar. Bili su to 12., 11. i 1. brigada i također 1. tenkovska brigada. U grad upadaju, prije 12 h, spomenuta 12. brigada, potom tenkovi i 19. divizija, a nakon nekog vremena i 13. brigada koja je spadala u 29. diviziju. Ubrzo pada zapad grada. Pa se onda pripadnici te 12. brigade pojavljuju na lokaciji hotela pod nazivom „Neretva“. Taj je hotel smješten na desnoj obalnoj strani rijeke Neretve. Na istok Mostara dolaze u približno 17 h (tamo dolazi pješništvo 1. brigade i 12. brigade, a osim njih dolaze i tenkovi) (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 323.).

sumnjivi u Mostaru koji trebaju biti ubijeni. On naglašava i da uklanjanje, ubijanje, ljudi počinje nakon nekog vremena (sati su u pitanju). O tim i ostalim zločinima bit će spomena kasnije. Njemački vojnici i HOS⁸⁰ odlaze ka gradu Jablanica. One pak Nijemce koji su uspješno prošli u pravcu grada Sarajeva uzela je k sebi 7. SS-divizija, tj. njezine jedinice. Pripadnici postrojbi 29. divizije, dana 20. veljače, osvajaju područje Jablanice. Zatim je ista divizija, dana 1. ožujka, osvojila mjesto Ostrožac. Pa onda nakon dva dana pada Konjic. Na kraju se, 4. ožujka 1945. g., pojavljuju kod Ivan-sedla. „Mostarska operacija“ gotova je činom osvajanja Drežnice (16. veljače 1945. g.), a borbena djelovanja za osvajanje hercegovačkog prostora (počela tijekom mjeseca rujna 1944. g.) gotova su spomenutim pojavljivanjem 29. divizije kod prostora Ivan-sedla. Kasnije se na području Hercegovine zadržava jedino 29. hercegovačka divizija. Ona i Bosansko-hercegovačka divizija KNOJ-a skupa obavljaju misiju uklanjanja preostalih ustaša i četnika iz osvojenog prostora.⁸¹ „Crta zapovijedanja u Mostarskoj operaciji bila je karakteristična po tome što je Vrhovni štab NOV-a i POJ-a, odnosno Josip Broz Tito, neposredno upravljao VIII. korpusom i 29. divizijom, što nije bio slučaj u Kninskoj operaciji u kojoj je Tito preko Glavnoga Štaba NOV-a i PO-a Hrvatske usmjeravao rad VIII. korpusa. Štab VIII. korpusa i Štab 29. divizije dobili su od Vrhovnoga štaba samo opći zadatak, a plan za izvođenje operacije i akciju usmjeravao Štab VIII. korpusa, dok se usklađivanje djelovanja između postrojba VIII. korpusa i 29. divizije vršilo na temelju dogovora između zapovjednika tih postrojba.“⁸² Mandić zaključuje i da je Titova uloga koja je obuhvaćala izravno zapovijedanje u operaciji jako vidljiva kada gledamo iskaze i dokumente. Jednako je i kada gledamo njegovu ulogu u OZNA-inom i KNOJ-evom radu. Izvori nam pokazuju da je OZNA bila nadređena KNOJ-u (OZNA-u je vodio Tito, a Aleksandar Ranković je vodio operacije u ime Tita).⁸³ „Prosudjujući ove događaje nameće se zaključak kako je u planiranju, pripremi i provođenju ove operacije KPJ koristila dvostruku crtu zapovijedanja. Uz redovitu zapovjednu crtu, tu je bila i crta OZN-e, koja je u većini partizanskih postrojbi imala svoje povjerenike i odane skupine za provođenje likvidacija „klasnih neprijatelja“.“⁸⁴ Matković nam dalje objašnjava da je Tito izrazio pohvalu za pripadnike 8. korpusa i 29. divizije, 15. veljače 1945.

⁸⁰ Hrvatske oružane snage (HOS) nastale su 1944. Tijekom druge polovice 1944. planira se stvaranje istih zbog ujedinjenja svih naoružanih postrojbi (najviše Ustaške vojnice i Domobranstva). Tako tijekom prosinca iste godine nastaje Glavni stan Poglavnika koji je bio iznad Ministarstva oružanih snaga i PTS (Poglavnikovog tjelesnog sdrug). Tim činom zapovijedanje vojskom bilo je organizirano u jednom središtu (Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941. – 1945. (ustrojstvo, odore i oznake)* (Zagreb, 1999), 175.).

⁸¹ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 323., 325-326.

⁸² Isto, 326.

⁸³ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 22.

⁸⁴ Isto, 22.

g. (istaknuo je kako se tijekom te operacije porazila 6. bojna, 2. pješačka bojna i 369. divizija te da se zarobio popriličan ratni plijen).⁸⁵

Kada govorimo o „Mostarskoj operaciji“ treba također nešto reći i o komunističkim krivotvorinama i lažima koje su kroz njih širili. Pa tako Šumanović u svome članku, pod nazivom „Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“, zaključuje kako se jugoslavenska historiografija hvalila tom operacijom. Naglašavali su da ona potvrđuje, tj. dokazuje koliko je jak 8. korpus. Također, naglašavali su da je ona primjer vojnog djelovanja koje je uspješno. U predstavljanju operacije glavni je izvor predstavljalo, do današnjih dana, izvješće, navedeno u naslovu Šumanovićeva članka. Izvješće, dokument objavio se u zborniku 1970. g., a 1986. g. prepisali su ga u drugi zbornik kao skraćenu verziju. To izvješće, dokument možemo držati „neautentičnim“, tj. „naknadno konstruiranim“, kako povjesničar navodi. To nam pokazuje 5 stvari. Svaka stvar iliti činjenica zasebice osjetno privlači sumnjanje, s pravom, u autentičnost toga dokumenta. Prva stvar, i glavna, je da nema originala. Namjesto njega za izvor je prikazan ovjereni prijepis koji je stvoren na mjestu štaba 2. armije. Šumanović objašnjava da je sasvim dvojbeno vjerojatnost da izvješće 8. korpusa namijenjeno Generalštabu bude namijenjeno 2. armiji. Ta je vjerojatnost kako on navodi „već sama po sebi krajnje sporna“. No taj se scenarij ne može prihvatiti i zbog još jednoga razloga. Naime, označen je čovjek sa položajem zamjenika načelnika stožera 2. armije (sa činom majora) kao ovjeritelj toga dokumenta. Toga položaja nema unutar 2. armije. Tu obvezu obavljala je osoba s drugačijim položajem i činom. Druga stvar jesu potpisi na kraju izvješća. Navodi se da je ono nastalo dana 25. 2. No naznačene osobe koje su ga navodno potpisale nisu tada bile na istoj lokaciji. Tu je riječ o Petru Drapšinu i Bošku Šiljegoviću. Dvojben može biti i navedeni, među osobama potpisnicama, treći čovjek (on se nije ni potpisao) za kojeg se piše (bez imena) da ima čin pukovnika i da je zamjenik načelnika stožera. A poznata je osoba (Slavko Draganić) koja je tada obavljala takvu dužnost i da je imala drugačiji čin, potpukovnika. Nadalje, treća su stvar greške u faktografiji (dvije temeljne). Zatim četvrta su stvar ispušteni, izostavljeni sadržaji iz dokumenta (dolazi u pitanje glavna svrha dokumenta). I na kraju peta stvar jest zaključivanje na kraju izvješća, tj. zaključci. Naime, oni nisu utemeljeni, nemaju oslonac na činjenicama koje bi trebale biti navedene ranije u tekstu.⁸⁶ Šumanović skroz na kraju zaključuje: „Zbog svih tih razloga obje verzije dokumenta

⁸⁵ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 326.

⁸⁶ Vladimir Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 50. No. 1. (2018), 158-159.

djeluju krajnje nevjerodostojno te upućuju na zaključak da su nastale dugo vremena nakon završetka rata za potrebe stvaranja poželjne slike prošlosti koja sa stvarnim stanjem stvari u razdoblju na koje se odnosi nije imala gotovo nikakve veze“.⁸⁷ Također, onda se treba dotaknuti i članka pod nazivom „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokog Brijega“, istoga autora. Šumanović tu zaključuje da je osvajanje grada Širokog Brijega, koje su provele postrojbe 8. korpusa tijekom mjeseca veljače 1945. g., izneseno, objašnjeno (službena jugoslavenska historiografija) u najvećoj mjeri na propagandan način i bez znanstvenosti. Izvješće, navedeno u naslovu članka, važan je dokaz (argumentacija) za to zaključivanje. Godine 1970. objavljen je taj spis. Njegovo citiranje provodio je Nikola Anić u svojim radovima. Anić je opisan istaknutim jugoslavenskim piscem iz vojnog područja. On je i suučesnik širokobriješkog sukoba i bio je pukovnik JNA⁸⁸. Dokument ne sadrži glavne, osnovne podatke, tj. činjenice koje se tiču samog sukoba, ali i zbivanja (radnji) koja se događaju poslije kraja toga ratnog sukoba. Namjesto navedenog, u dokumentu je tekstualni sadržaj pun fraza koje se ne slažu sa informacijama (podatkovnim stvarima) koje se spominju u istom tom dokumentu. Također, svojstvenost (specifičnost) ima i u činjenici da tekst ima istaknutu po činjenicama neistinitu (lažnu) tezu da je samostan franjevac bio najsnažniji oslonac posade iz Širokog Brijega. I zbog izgleda samoga spisa, također, moguće ga je misliti dvojbenim. Naime, njegov je izgled u potpunosti drugačiji kada se gledaju svi ostali dokumenti navedene postrojbe koji su objavljeni.⁸⁹ „Na temelju tih razloga, spomenuti dokument nema karakter autentičnoga povijesnog izvora, nego naknadnoga uratka pisanog za potrebu stvaranja poslijeratnoga narativa o Širokom Brijegu koji sa stvarnošću ratnih događaja nije imao relevantne činjenične povezanosti.“⁹⁰ Ovo su samo dijelovi iz Šumanovićevih članaka (zaključci), a u cjelokupnim je člancima to još opširnije, sadržajnije i jasnije opisano.

⁸⁷ Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa“, 159.

⁸⁸ JNA – Jugoslavenska narodna armija

⁸⁹ Vladimir Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48. No. 2. (2016), 427–428.

⁹⁰ Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije“, 428.

4. Komunistički zločini na području zapadne Hercegovine pred kraj Drugog svjetskog rata

4.1 Komunistički zločini nad stanovništvom i vojskom u osvojenim mjestima

Koliko je teško živjelo stanovništvo tadašnje Velike župe Hum, tj. današnje Hercegovine, za vrijeme Drugog svjetskog rata odlično nam opisuje potresno svjedočanstvo fra Janka Bubala iz njegove knjige. Zato ću ovdje određeni dio citirati: „Inače je život postajao sve težim. Ravnomjerno i naš i našega puka. Uz druge nevolje i opća glad je zavladała. Partizani su, što je bio sastavni dio njihova junaštva, češće prekidalı željeznički promet, posebno poznati vijadukt u Bradini, pa je prehrana za kamenitu Hercegovinu teško stizala u njezine krajeve. Ljudi su se, naravno, snalazili, pa bi sami išli po hranu izravno u Slavoniju, da bi je nekako zaradili, a ponešto i kupili. Ali i to je išlo teško. Neki su to i životom platili! Tako je, posebno kroz jesen i zimu četrdeset i druge na treću, prava glad zavladała. Barem u Rasnu, i inače preoskudnom, tako je bilo. Bio je dobar broj obitelji gdje se kruh uopće nije kuhao, osim za posebne zgode, nego bi se ono malo brašna, što bi ga dobili od općinskih vlasti ili sami nekako pribavili, potrošilo uglavnom u obliku neke kašice. Razmišljajući o ovome, živo se sjećam jednoga potresno žalosnog slučaja. Jest, onda, u posebno siromašnim rašanjskim Dužicama živjela je obitelj, muž i žena sa, mislim, osmero djece, od kojih je najstarije, djevojčica, imalo petnaestak godina. Muž, i duhom i tijelom, zdrav i snažan čovjek, ne mogavši više u praznoj kućici gledati boležljivu ženu i gladnu djecu početkom nove godine spremi se i ode u Slavoniju pronaći što god za svoje gladne ptiće. Izljubivši ih, ode da ih više nikada, ni gladne, ne vidi! Dugo se, tugujući i strahujući, na nj očekivalo. Ali od njega "ni glasa ni glasnika"! Tek nakon tri-četiri mjeseca čulo se da su ga iz jedne kuće iz slavonskih Mirkovaca usred noći odvela četvorica s karabinkama i šajkačama na glavi... Da nevolja bude što nevoljnija, majka je u međuvremenu umrla. Nju nisam osobito žalio, jer sam gotovo znao, a ne samo vjerovao, da se ona raduje u društvu evanđeoskog prosjaka Lazara, ali djeca!? Ni Providnost toga časa nije mogla ukloniti našu neobičnu tugu. No život se, pa i taj posmrtni, morao vući. Zato se brinula pokojnikova i bliža i dalja rodbina. Dolazio sam i ja, iako je ta kućica bila pet-šest kilometara daleko od župnoga stana. Sve je nekako išlo do časa kad je sprovod trebao poći iz kuće na groblje. Tada su sva djeca udarila u neki grčeviti plač. A njih osmero, raznih uzrasta, činilo je neko neponovljivo suzvučje kakvo nikada, ni prije ni poslije, nisam čuo. Izgledalo je upravo stravično! Pogotovo kad se s dječjim plačem izmiješao plač i odraslih, gotovo svih, i nas muškaraca. Najmlađa, možda dvoipolgodišnja, kćerka (ne sjećam joj se imena) uhvatila se čvrsto oko svoje majke, koja je zavijena u najsiromašnije platno (zvali smo ga mrtvačko platno)

ležala pritegnuta nekim užetom da ne bi pala s nosiljke, koja je bila napravljena od u tu svrhu poredanih letvica. Mala se uhvatila za majčino tijelo i stalno kričala: "Nećete nosit moju mamu!" Svima nam je pamet stajala, dok jedna hrabra žena nije nekako odvojila zaplakanu malu i odnijela je, valjda, u svoju kuću i nekako je primirila, možda komadićem kruha... Za to vrijeme mi smo se nekako iskrali i, uz plač i molitvu, ispratili pokojnicu do njezina ovozemaljskog počivališta.⁹¹ Većinu ovoga svjedočanstva prenosi se i u knjizi *Župa – Rasno – Dužice : Župa Rasno* autora Ivana Dugandžića i fra Josipa Sopte. U njoj se navodi i da je življenje bilo teško (na području župe Rasno, ali i u cijeloj Hercegovini) zbog gašenja života ljudi, koje se događalo u velikoj mjeri, za vrijeme rata, a naročito poslije rata, ali i povodom općeg gladovanja (nestašice hrane) koje je bilo rašireno.⁹²

Nadalje, kao što je već spomenuto, u Hercegovini se tijekom mjeseca listopada 1944. g. vode borbe. Pod komuniste padaju Stolac, Donje Hrasno, Dračevo, Višići, Prebilovci, Metković, Gabela, Čapljinina i Ljubuški. Tijekom ovoga razdoblja čine se veliki zločini nad katoličkim pučanstvom i svećenstvom (o tome će više biti rečeno u sljedećem potpoglavlju).⁹³ Kada govorimo o partizanskom dolasku u Ljubuški i sela u okolici tijekom kraja listopada 1944. g. treba reći da tamo ulaze bez borbi te da otpora uopće nije bilo. Istoga trenutka kreću sa svojom zločinačkom djelatnošću pri kojoj likvidiraju klasne neprijatelje, seljake koji su bili ugledniji, svećenike, „sluge okupatora“ te sve moguće protu revolucionare. Također, istoga trenutka kreću i sa pljačkanjem. Najprije su pljačkane obitelji onih koji su bili imućniji i poznatiji „narodni neprijatelji“.⁹⁴ „Od jadnih seljaka uzimali su, nekome "po kazni", nekome "po potrebi", što god su mogli i trebali.“⁹⁵ Stoka i namirnice nisu bile jedino što su partizani pljačkali, već uzimaju i obuću, odjevne predmete te sve ostalo.⁹⁶ Matković nam prenosi komunističku dokumentaciju koja govori o nasilju vršenom nad pučanstvom osvojenih prostora u Hercegovini pred kraj 1944. g. Tako nam prenosi riječi iz izvješća „Okružnoga komiteta KPJ za zapadnu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ za Dalmaciju, poslanome iz Ljubuškoga 8. prosinca 1944.“⁹⁷ U njemu piše: „radi nepravilnosti dalmatinskih vojnih jedinica prinuđeni smo da se obratimo vama... IX. Divizija, koja se bavila, a i sada se neke jedinice njene bave na

⁹¹ Fra Janko Bubalo, *Apokaliptični dani* (Mostar – Široki Brijeg – Vrgorac – Čitluk, 2014), 76-77.

⁹² Ivan Dugandžić, fra Josip Sopta, *Rasno – Dužice : Župa Rasno* (Rasno – Dužice, 1999), 149-150.

⁹³ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 289.

⁹⁴ Ante Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu - Hercegovačka hrvatska sela u poraću (1945. – 1952.)* (Chicago, Illinois, 2018), 5.

⁹⁵ Bubalo, *Apokaliptični dani*, 122., Čovjek koji je bio svjedok navedenog razdoblja navodi: „Naša kuća ostala je toga dana bez ičega živoga“. Partizani i njihove pomoćnici oduzeli su nam svu stoku (kravu, junad, krme, ovce, koze, šiljež...). Utekao je samo naš mačak kusastog repa“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 5.).

⁹⁶ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 5-6.

⁹⁷ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290.

našem terenu, učinila je masu grešaka, koje smo mi pokušali otkloniti sa partijskim rukovodiocima bataljona, pa i brigada, ali nam to nije uspjelo zato se obraćamo vama. III. bataljon XIII. brigade IX. divizije je odnosno neki borci samovoljno su oduzimali novac od seljaka u kotaru Posušje... Nadalje, XII. brigada iste divizije vrši samovoljne rekvizicije na svoju ruku i to bez N.O. odbora, pa čak je dolazilo do mlaćenja pojedinih seljaka u općini Drinovci kotar Ljubuški. III. brigada IX. divizije je prije svoga povlačenja prosto sa paše potjerala 250 sitne stoke i oko 50 krupne i ako je dobila ranije traženu količinu hrane. Tačno je da je ovaj kraj pretežno ustaški nastrojen, ali ovakvi postupci otežavaju rad kao i privlačenje masa na našu stranu. Mi smo na ovo drugovima ukazivali, ali dva do tri dana bilo bi dobro, pa onda nastave po starom. Zato vas drugarski molimo da vi ovo spriječite jer ovakvi postupci samo još više pogoršavaju naše pozicije ionako neprijateljski nastrojenom narodu.“⁹⁸ Povjesničarka također prenosi i riječi iz izvješća „III. sekcije OZN-e Oblasti VIII. korpusa OZN-e za Hrvatsku upućenome 12. siječnja 1945. III. Otsjeku OZN-e za Hrvatsku“.⁹⁹ U njemu se navodi kako su: „jedinice IX. divizije na položaju oko Širokog Brijega zamijenile jedinice XXIX. Hercegovačke divizije. Stanovništvo se je tužilo na hrdjav postupak od strane boraca te jedinice i kako navode, da su pojedini borci govorili, da su oni klali 41.g. a da će oni za to sada klali njih. Izgleda da je bilo dosta neorganizovanog uzimanja hrana. Prema nekim podacima izgleda, da su borci iste divizije silovali neke djevojke istih sela. Borci iste divizije zalazili su po pojedinim selima i tražili od seljaka, da im dadu jesti šunke ili ostalih boljih jela.“¹⁰⁰ Izvješće „Štaba 9. divizije“ namijenjeno „političkom komesaru VIII. korpusa 28. studenog 1944.“ sadrži da se došlo rezultata, u vezi povećanja discipline, i da je unatoč visokoj brojci novih ljudi koji su mobilizirani moguće vjerovati, sljedeći dio Matković citira, „da će iskrsnuti mnogi problemi“, dalje Matković piše, ipak mjesečno izvješće „Štaba 21. prosinca 1944.“ ne sadrži informacije o spomenutim problemima među pripadnicima postrojbi.¹⁰¹ Navodi se da su pripadnici 2. dalmatinske brigade sa 2. na 3. siječnja prešli rijeku Neretvu kod Čapljine, a onda krenuli ka Ljubuškom. Tamo su ostali neko vrijeme. A 5. siječnja cijela ta brigada bila je na području koje se prostiralo od Cerovog Doca do Gruda (toga trena ta brigada počinje spadati pod 9. dalmatinsku diviziju). Prenesene su nam i riječi iz izvještaja „Štaba 9. divizije Štabu VIII. korpusa od 12. siječnja 1945.“.¹⁰² Tu piše kako se: „neprijateljske komande sa znatnim ustaškim snagama, mjesnom ustaškom milicijom, kao i crnom legijom, regrutiranim na ovom

⁹⁸ Isto, 290-291.

⁹⁹ Isto, 291.

¹⁰⁰ Isto, 291.

¹⁰¹ Isto, 291.

¹⁰² Isto, 293-294.

području, uz podršku klera i dijela stanovništva, nastoje tu održati, popuniti svoje jedinice prisilnom mobilizacijom vršeći pljačku i zlodjela nad pučanstvom“.¹⁰³ Drugoj dalmatinskoj brigadi zapovjedbno je, 5. siječnja, da ukloni 3. brigadu, tj. njezine dijelove i postavi se na područje koje se nalazilo sjevernije od komunikacijskog smjera koji je tekao od Kočerina do grada Širokog Brijega. Također, zadatak im je bio i da uspostave kontrolu nad pravcem koji je tekao od Širokog Brijega, Posušja, pa do Imotskog, i da se riješe neprijatelja, kako ih nazivaju, s tih prostora. Tijekom toga razdoblja ostalo je poznato činjenje nekoliko zločinačkih aktivnosti u Hercegovini. Tako su tijekom mjeseca siječnja 1945. g. u mjestu Mamići (blizu groblja) strijeljani Mate Grubišić Tomić, Ivan Grubišić Zlojo, Mate Bašić, Ante Begić Jarčević i Ante Grubišić Durešić. Sa mjesta strijeljanja uspio je pobjeći ranjeni Ivan Grubešić Zlojo, ali kasnije su ga se dohvatili i usmrtili ga. Također, pogubljenje je izbjegao (preživio je strijeljanje) Franjo Sesar Velaga. Poslije ga je snašla osuda od 5 godina zeničkog robijanja. Matković nam prenosi da je Sesar Velaga rekao Slavku Grubišiću, koji je napisao djelo *Nad ponorom pakla : Svjedočanstvo o komunističkim zločinima*, da su ljudi iz 2. dalmatinske brigade (zapovjednik brigade bio Bruno Vuletić) odgovorni za to nedjelo. Nema sumnje u to da se ta brigada nalazila na većem širokobriješkom prostoru od razdoblja 5. siječnja. Također, nema sumnje ni da je pod njezinim nadzorom bila prometnica koja se protezala od Kočerina do Širokog Brijega. To nam govore podatci koji su opstali, ali treba reći i da je i 3. dalmatinska brigada obitavala na prostoru južnije od toga smjera. HOS je dakle bio zauzeo i Ljubuški, a o tome je pisano u dopisu Okružnog komiteta KPH Biokovsko-Neretvanskog. Taj je dopis bio namijenjen (24. veljače 1945. g.) za Oblasni komitet KPH za Dalmaciju.¹⁰⁴ Tako se mogu vidjeti komunistički zločini kada se navodi: „Na kotaru Vrgorac nije se u potpunosti pridobio narod pograničnih hercegovačkih sela, u kojima ima priličan broj obitelji, čiji su članovi osudom narodnog suda osuđeni i streljani. Ti elementi su djelovali kroz ostale mase i veselili su se prigodom upada ustaša i švaba u Ljubuški u neposrednoj blizini Vrgorca, jer su se nadali nekoj osveti. U tim momentima nekoliko reakcionara je izišlo na površinu. Isti su nastojali pripremiti doček neprijateljske vojske na ovom kotaru, kako je bio slučaj u Ljubuškom. Dokazalo se je da su četvorica imala vezu s kamišarima u Ljubuškom, gdje su dobili upustva. Ta četvorica nama su ranije bili sumnjivi ljudi, među kojima su dva glavara: Ante Jelavić /Aver/ i Joze Jović. Svi su predani O.Z.N-i... Moglo se je zapaziti da je reakcija na kotarevima Metković i Imotski znala za sve namjere, pa tako i za ovaj pothvat Njemaca i ustaša u Ljubuškom i Metkoviću. Iz Imotskoga se stalno održavala veza sa Širokim Brijegom, preko pojedinih žena, a tako isto je i

¹⁰³ Isto, 294.

¹⁰⁴ Isto, 294-295., 297.

uhvaćeno i zatvoreno nekoliko lica u Metkoviću, koji su podržavali stalnu vezu sa kamišarima i samim Mostarom.“¹⁰⁵

U razdoblju završnih napada na Široki Brijeg 19. je divizija uz pomoć 12. hercegovačke brigade provela čišćenje okolnih mjesta od vojnika HOS-a i muslimanske milicije. Dolaze na smjer koji se prostirao od Kruševa, Ljutog Doca do Biograca. Na većem području Uzarića je u vremenu od dana 6. do 8. veljače pobijeno je oko 30 ljudi, civila.¹⁰⁶ Zovko nam iznosi vlastito svjedočanstvo onoga što je proživio i što su drugi ljudi proživjeli u tome ratnom vremenu u Uzarićima, autorovom rodnom selu. Dana 6. veljače 1945. g. njegovo braća (Tomislav, Stjepan, Dobroslav i Ivan koji je bio samo 13 mjeseci star) i on (Gojko), koji je bio najstariji (imao 14 godina), su nakon početka jake topničke pripreme (padalo puno posebice minobacačkih granata raznih kalibara i tromblonskih mina i po domobranskim rovovima i oko i po civilnim kućama) polijegali po podu i pokrili se pokrivačima. S njima je bila jedna djevojka koja je bila pomoć po kući i pazila na djecu. Njihov otac bio je u štali. Sukobi su tada bili poprilično snažni i odvijali su se do kasno u poslijepodne. U njihov se dom brzo sklonio Slovenac ing. Mirko Hribar (on se bavio stručnim rukovođenjem rudnika boksita), vrlo brzo poslije početka sukoba. Proveli su „cijeli dan“, kako navodi, ležeći po podu, bez jela i pića. Hribar se nalazio u kutu sobe. Međusobna komunikacija nije bila moguća zbog buke koju je proizvodilo korištenje raznog oružja.¹⁰⁷ Zovko dalje navodi: „Negdje između četiri i pet sati poslije podne, nakon što se borba stišala, u kuću je ušao omanji crnopusi partizan srednje dobi i odmah se usmjerio prema ing. Hribaru zatraživši mu novčanik. Kad je ing. Hribar izvadio novčanik, on mu ga je oduzeo, a zatim je trpao namirnice u svoj ruksak. Tom ga je prilikom ing. Hribar uporno molio da mu bar vrati osobne isprave, ali taj pripadnik partizanske vojske, u novoj uniformi engleske vojske s crvenom zvijezdom na kapi, njegovoj molbi nije udovoljio nego ga je, izlazeći iz kuće, „oslobodio“ ne samo novčanika s novcem nego i osobnih isprava. Ubrzo iza toga u kuću ulazi drugi partizan s engleskom mašinkom *na gotovs* govoreći ing. Hribaru povišenim glasom: „Ti si pop, ti si pop!“ Ing. Hribar, vidno uzbuđen i iznenađen, jasno je odgovorio da je on ing. rudarstva i da se to vidi iz osobnih isprava tj. legitimacije koju mu je njegov prethodnik oduzeo te da to mogu potvrditi brojni radnici i službenici zaposleni u rudniku boksita u Uzarićima. Na te njegove riječi partizan počeo vikati, naredi mu da ustane te uperi cijev mašinke u njegova leđa i gurajući ga ispred sebe zatraži da se penje uz ljestve koje su, blizu ulaznih vrata, bile prislonjene uza zid radi ulaza u potkrovlje. Nakon što je on to, pod prijetnjom

¹⁰⁵ Isto, 297.

¹⁰⁶ Isto, 303-304.

¹⁰⁷ Zovko, *Druga strana medalje*, 94-95.

oružja, učinio dosta nespretno jer je bio korpulentan i prestrašen, te potvrdio da u potkrovlju nema nikoga izveo ga je vani pred kuću govoreći mu ponovo: "Ti si pop, ti si pop!" Tu je uz povike zaklan i gurnut na smeće ispod velikog oraha koji i danas stoji na tom mjestu.¹⁰⁸ A Zovko nam čak navodi i da je pak znakovito da je ing. Hribar za vrijeme rata ljudima, radnicima pričao kako im pripadnici partizana neće ništa te da isti vode borbu za narod i prava radnika. Također, on je čovjeku, imena Jozo Slišković (on, „u najmanju ruku“, poznao komunističke i socijalističke ideje), dao posao u rudniku, a taj Slišković poslije Drugog svjetskog rata biva prvim predsjednikom širokobriješkog sreza.¹⁰⁹ Hribara (imao ženu i sina) su tek idućega dana zatrpali i to u tome dvorištu. Bio je pokopan jako blizu površine. Njegovo truplo, tj. njegovi dijelovi virili su van (naročito njegove ruke koje su bile zgrčene). Nadalje autor se, kao dijete, u strahu probao sakriti u štalu. Tamo je otišao s ciljem da mu otac pomogne i zaštititi ga. Ipak zbog partizanskih konja nije bilo mjesta, pa se sakrio na drugo mjesto. Partizani su svoje konje smještali u štalu i jedan od njih je stao na izmet.¹¹⁰ „Nakon što je ugazio u izmet, jedan od njih je "po dalmatinski" sočno psovao psovku koju sam prvi put čuo. To me je, s obzirom na moj dotadašnji odgoj i poimanje svijeta i života, još više prestrašilo.“¹¹¹ Zovko je tamo ostao cijelu noć. Navodi da je slušao topovsku paljbu Nijemaca. Prostor oko kuće i same kuće opet su trpjele. Čak je jedan veliki projektil, probivši zid, uletio u izbu. Tamo su bile djeca i žene, ali hvala Bogu nije se aktivirao. Kada je došao dan Zovko je vidio grupu ljudi, civila gdje leže ubijeni. Navodi da su im se ruke i noge jako neobično držale. Tijela su im bila naduta, krvava i ukočena. Bili su smješteni pokraj zida dvorišta štale. Tik do njih bila je hrpa stajskog gnojiva. Zovko nije bio u mogućnosti sve ih vidjeti. Nije mogao ni vidjeti tko se nalazi u grupi.¹¹² „Cjelokupna pak slika ukazivala je na njihovu nasilnu i neprirodnu smrt. Prva i mom položaju najbliža žrtva imala je krvavo i naduto tijelo, zabačenu i krvavu glavu i lice, ruke u neprirodnom

¹⁰⁸ Isto, 95., „Čula sam kako jedan od vojnika, koji je već napunio svoj ruksak, s vrata doziva svog komandira riječima: *Komandiru, komandiru, evo ovdje jednoga. On kaže da je inženjer, a ja mislim da je pop.* Izvedi ga na vrata, rečeno je. Čim se ing. Hribar pojavio na vratima čula sam uzvik: *Ruke u vis!* On je bio deblji čovjek pa nije mogao visoko dignuti ruke. Zatim sam čula tanki piskavi glas: *Ja ću, ja ću, Komandiru.* Tada su dva vojnika stala na vrata kako ja ne bih mogla vidjeti. Malo kasnije ja sam se sagnula te između njihovih nogu vidjela da ing. Hribar leži zaklan. Na to su oni reagirali na sljedeći način: *Šta gledaš? I tebi će ovako biti,* rekli su te mi naredili da idem odatle u izbu susjedne kuće gdje su se sklonile ostale žene i djeca.“ Ovo su riječi djevojke koja je u to vrijeme čuvala autora Gojka i braću mu i s njima živjela. Njezino ime je Jela Lovrić-Danielovela i malo je starija od autora. Zovko navodi da još živi u tome mjestu. Ove njezine riječi prenio nam je Zovko u svome djelu. Također, autor je naveo i zanimljivu stvar u vezi navedenih prijetnji partizana. Navodi da je prijetnju djeci i ženama iz Uzarića, koja je slična prije navedenoj, u to vrijeme primijetio, i nije zaboravio, njegov brat Stjepan. Ta je prijetnja glasila: „*Bježi, mali! I tebi će ovako biti*“. Zovko dalje priča o dolasku i dernjavi još jednog partizana na Jelu. Tražio je od nje šibice zbog osvjetljenja pomoću lampe da i on može popuniti svoju torbu (Zovko, *Druga strana medalje*, 95-96.).

¹⁰⁹ Zovko, *Druga strana medalje*, 86.

¹¹⁰ Isto, 96-97.

¹¹¹ Isto, 97.

¹¹² Isto, 97-98.

položaju sa zgrčenim i polustisnutim prstima šaka, druga žrtva do nje ostala je bez tjemena pa se vidio mozak u krvi itd. Dvije partizanke u novoj engleskoj uniformi, prolazeći zastaju te se nadviruju preko zida dvorišta štale glasno govoreći: *Vidi što im je Pavelić donio*. Žrtve nisu mogle odgovoriti da nitko od njih nije bio u Pavelićevoj vojsci. Naznačena stravična slika još me više stresla i šokirala. Uhvatio me neizdrživ strah, pa sam nakon što je malo ojutriilo, iz „hajata“ potrčao prema izbi djedove kuće u kojoj je, kao što je naprijed navedeno, bila većina žena i djece. *Prilikom pretrčavanja među žrtvama sam prepoznao vlastitog oca.*¹¹³ Zovko je odmah nakon ulaska u izbu doživio da je kod vrata stao pripadnik partizana i izustio: „*Sakrijte malo veću mušku djecu, pobit će ih.*“ Žene su se uplašile zbog toga i sakrile ga pokrivši u jaslama sijenom. Držeći djecu one su stale oko njega. U izbi nije bilo mjesta, bila je nagomilana. Tu se smjestilo puno žena i djece koji su stanovali blizu, a osim toga bilo je i raznog alata i posuda. Tu je bio i već spomenuti projektil prema kojemu se postupilo sa strahom (nisu ga dirali). U prostoru izbe nije bilo baš zraka, tj. kako autor navodi bilo je „zagušljivo“. Također, osjetila se mokraća. Razlog toga je nemogućnost boravka izvan izbe.¹¹⁴ „Djeca su vrištala, a žene jecale i plakale, posebice one čiji su muževi strijeljani. One su urlikale i zapomagale dozivajući svoje muževe i sinove. Moja baka Ana bila je izvan sebe. Ona je vidjela scenu strijeljanja svoga najstarijeg sina Stojana, moga oca, ali su je spriječili da pristupi. Šokirana događajem izgubila je svijest. Ona je jaukala: *Stojane moj! Sine moj najstariji! Što si ti kome skrivio? Ti si bio dobar i pošten čovjek! Ti ni mrava nisi zgazio! Kuda će tvojih šestero djece? Što će biti s njima? Tko će se o njima brinuti.*“¹¹⁵ Ovo je samo dio svjedočanstava iz knjige Gojka Zovka jer su ovdje sadržana, osim njegovih vlastitih, i svjedočanstva drugih ljudi o tim nesretnim danima. A ovi tragični događaji i okrutni zločini u Uzarićima samo su dio ogromnog broja svih vrsta komunističkih zločina, kako u Hercegovini, tako i u cijeloj NDH i kasnije novonastaloj jugoslavenskoj tvorevini.

Pričajući o sukobima za Široki Brijeg koji su spadali pod „Mostarsku operaciju“ moramo naglasiti da su sukobe karakterizirali nasrtaji na mjesto gdje se živjelo i tamo su civili doživljavali razne nesreće. Već je prije spomenuto da su tijekom prvog mjeseca 1945. g. u mjestu Mamići, blizu groblja, strijeljani ljudi (6 civila).¹¹⁶ Iz sela Uzarići je dakle u tome vremenu (početak veljače) ubijeno 11 civila. Bili su to: ing. Mirko Hribar, Stojan Zovko – otac prof. Gojka, Ante Galić, Marko Čerkez, Marijan Primorac-Dalinović, Andrija Lovrić-Jukić,

¹¹³ Isto, 98.

¹¹⁴ Isto, 98.

¹¹⁵ Isto, 98-99.

¹¹⁶ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 23.

Stjepan Zovko – djed prof. Gojka, Stanko Lovrić-Barikić, Ivan Lovrić-Lovra, Pero Mandić i Božo Lasić-Peračkić.¹¹⁷ Dio njih usmrćen je na prostoru Zovkinih kuća. A dio njih natjerano je na drugo mjesto gdje su kopali rupe. Te su prokopane rupe bile „navodno za poginule partizane“, kako Tomašević navodi. Poslije obavljenog posla tu su ih i usmrtili i prekrili zemljom.¹¹⁸ Mandić još navodi ime Ivana Primorca kao žrtve.¹¹⁹ A Zovko nam je još naveo da se ovdje dogodio zločin i nad vojnicima, točnije zarobljeni su domobrani žicom zavezani, mučeni i onda su ih bacili u jame tih rudnika boksita. Ti su domobrani bili tu kao obrana dolasku mostu kojim se odlazilo prema Knešpolju. Poslije kolaju užasne priče, no autor nema sigurne informacije o tome.¹²⁰ Iz sela Dužice u to je vrijeme ubijeno 7 civila. Bili su to: Marko Knezović, Ivan Knezović, Stanko Kvesić, Rade Šimić, Ivan Škrobo, Jakov Sopta i Jozo Ćorić. Ti su civili ubijeni 6. veljače 1945. g. u mjestu Trn koje se nalazi blizu Širokog Brijega.¹²¹ Selo strijeljanih civila, Dužice, spada u općinu Široki Brijeg.¹²² Iz sela Grabova Draga tada je stradalo 14 civila, kako navodi Tomašević. Navodi i 13 imena, a bili su to: Ivan Bošnjak, Ivan Bošnjak, Jure Bošnjak, Jure Bošnjak, Marko Bošnjak, Andrija Bošnjak, Grgo Bošnjak, Jure Ćubela, Stanko Ćubela, Marijan Ćubela, Petar Ćubela, Stanko Marić i Marko Marić.¹²³ Mandić prenosi ime još jedne od žrtava, a to je bio još jedan čovjek imena Ivan Bošnjak.¹²⁴ Grabova Draga selo je koje se nalazi u brdu i spada u općinu Široki Brijeg. Tu se posebno ističe partizanska nemilosrdnost ili genocidnost. Tada su ubijeni civili, kako se može vidjeti, s prezimenima Marić, Ćubela i Bošnjak i te su obitelji smlavljene.¹²⁵ Na tome prostoru, tada kada se napravilo to zlodjelo, boravio je „4. bataljun 2. brigade 9. divizije“. Za vrijeme sukoba kao pojačanje stiže 2. bataljun 2. brigade.¹²⁶ Iz Širokog Brijega tada je ubijeno 11 civila, kako navodi Tomašević. Navodi i 10 imena, a bili su to: Marijan Zovko, Adam Topić, Franjo Naletilić - Pop, Mirko Mandić, Toma Naletilić, Ivan Naletilić, Franjo Kožul, Mirko Kožul, Marko Mandić i Vinko Naletilić.¹²⁷ Mandić prenosi podatak o 16 civilnih žrtava u naselju Širokom Brijegu.¹²⁸ „Stradalom pučanstvu iz naselja Široki Brijeg dodan je popis stradalih iz

¹¹⁷ Zovko, *Druga strana medalje*, 100-105.

¹¹⁸ Tomašević – Koška, *Istina*, 285.

¹¹⁹ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 24.

¹²⁰ Zovko, *Druga strana medalje*, 109.

¹²¹ Tomašević – Koška, *Istina*, 285.

¹²² Zovko, *Druga strana medalje*, 112.

¹²³ Tomašević – Koška, *Istina*, 284.-285.

¹²⁴ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 21.

¹²⁵ Zovko, *Druga strana medalje*, 113.

¹²⁶ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 305.

¹²⁷ Tomašević – Koška, *Istina*, 285.

¹²⁸ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 24.

sela Oklaji i Ciganskog brda koje također spada pod to selo.“¹²⁹ Tako Mandić navodi imena Grge Mandića-Radića koji je usmrćen 6. veljače ispred kuće, Mirka Mandića-Gidžića koji je usmrćen 9. veljače također ispred kuće, Marka Mandića-Lucića koji je usmrćen tijekom toga vremena, Dragice Čavar koju su zvali Cura, Janje Kraljević te Ivana Naletilića. Pa onda navodi imena Franje Rotima, Marijana Zovka, Adama Topića, Franje Naletilića-Popa, Andrije Kajtena Tauzesa, Tome (Toma) Naletilića, Franje Kožula, Mirka Kožula, Vinka Naletilića te Sekule (Sekul) Zovka koji pogiba od bombe 4. veljače 1945. g.¹³⁰ Treća (3.) dalmatinska udarna brigada dolazi na prostor Knešpolja iz Uzarića. Bilo je to dana 7. veljače. Tamo ona čini nova zlodjela koja su trpjeli nevini ljudi, civili. Strijeljani su tada: Božo Bošnjak, Ivan Soldo i Slovenac Tavzes Kajetan.¹³¹ Tada je u mjestu Knešpolje usmrćeno i približno 40 ljudi (lokacija: ograda na prostoru Barbarića kuća). U tu brojku spada oko 10 civila, a oni su bili iz Čitluka i interesiranja za njih u tom trenutku nije bilo. Tomašević navodi da identifikacija nije provedena. Ostali ubijeni ljudi pripadali su njemačkoj vojsci.¹³² Matković piše kako ratno izvješće „Glavnoga štaba NOV-a i PO-a Hrvatske od 7. veljače 1945.“ sadrži podatke gdje piše kako je Čitluk zauzet dana 7. veljače od strane jedne hercegovačke divizije.¹³³ Mandić također navodi podatke o Knešpolju i prenosi da je tijekom toga vremena tamo usmrćeno 40 civila. Navodi imena Anice Barbarić koju je usmrtila topovska granata dana 10. veljače, Ivana Barbarića kojeg je također usmrtila topovska granata dana 8. veljače, Drage Bokšića koji je poginuo tijekom toga vremena, Ivana Solde koji pogiba dana 6. veljače, Marka Svrze koji pogiba istoga dana od minobacačke paljbe, Milke Zovko koja pogiba dana 6. veljače. On također govori o masovnoj grobnici kod Barbarića kuća, u ogradi i da oko 10 ljudi, civila, sa čitlučkog područja čeka svoju identifikaciju. Mandić prenosi i da je u selu pod nazivom Mokro poginulo dvoje ljudi, civila. Njihova imena su: Ilija Marušić kojeg su partizani zapalili u njegovoj kući dana 7. veljače i Anica Marušić (djevojački Čavar) koja je usmrćena ispred kuće također dana 7. veljače. Mjesto Turčinovići ostalo je obilježeno partizanskim strijeljanjem Stjepana Bubala (dana 7. veljače). Mjesto Kočerin obilježeno je smrću Šimuna Kvesića-Grgasovića (tijekom veljače) koji je ubijen na prostoru Mamićkog brda. A mjesto Ljubotići obilježeno je smrću Ante Ljubića-Miškovića (usmrtili ga dana 2. veljače u mjestu Čerigaj), Žarka Čerkeza (usmrtili ga tijekom

¹²⁹ Isto, 24.

¹³⁰ Isto, 24.

¹³¹ Zovko, *Druga strana medalje*, 112.

¹³² Tomašević – Koška, *Istina*, 284-285.

¹³³ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 304.

veljače) i Jozе Kraljevića (usmrtili ga dana 8. veljače). Pa zatim mjesto Dobrkovići pamte zločin nad Anom Grbešić koja je usmrćena dana 6. veljače.¹³⁴

Promatrajući godine rođenja žrtava moramo naglasiti i da su neke od žrtava bile vrlo mlade. Tako je primjerice navedeni Andrija Bošnjak iz Grabove Drage rođen 14. svibnja 1927. g., tj. tada je imao nepunih 18 godina. Pa primjerice Grgo Bošnjak iz istog mjesta, rođen 17. travnja 1929. g., imao je tada nepunih 16 godina. Drago Bokšić, žrtva iz Knešpolja, rođen je 12. siječnja 1928. g. i imao je tada 17 godina. Zatim Milka Zovko, također žrtva iz Knešpolja, rođena je 13. siječnja 1929. g. i imala je tada 16 godina. Dragica Čavar koju su zvali Cura, širokobriješka žrtva, rođena je 4. siječnja 1939. g. i imala je tada 6 godina. Pa onda Sekul Zovko, također širokobriješka žrtva, rođen je 16. lipnja 1942. g. i tada je imao nepune 3 godine. Možemo ponoviti i ime Šimuna Kvesića Grgasovića, usmrćenog na Mamićkom brdu, koji se rodio 12. srpnja 1926. g. i tada je imao nepunih 19 godina. I na kraju možemo ponoviti ime Ane Grbešić, žrtve iz Dobrkovića, koja je rođena 15. kolovoza 1926. g. i tada je imala 18 i pol godina.¹³⁵ Ovdje sam naveo one najmlađe primijećene žrtve u korištenoj literaturi, a ima ih još navedenih, nešto malo starijih, ali i onih dosta starijih, kod kojih nisam posebno naglasio koliko su godina imali. U svakom slučaju njihove godine otkrivaju nam brutalnost i nemilosrdnost partizansko-komunističkih zločinaca.

Također, treba istaći da je puno žrtava imalo puno djece. Vidljive su i žrtve koje su imale i po 8 i 9 djece. Tomašević ističe da brojka djece koja tu postaje siročad poslije 1945. g. iznosi približno 250. Navodi i prosjek koji iznosi 5 djece.¹³⁶ Zovko navodi da su svi ovi ljudi, koje je on spomenuo u svojoj knjizi, bili većinom starije dobi. Na njih se nije odnosila vojna služba. Nisu također bili ni aktivni na području politike. Ipak, smjesta su bili ubijeni. Nije im se ni sudilo niti ih se saslušalo. Ubijeni su većinom na prostoru njihova doma. Vidimo dakle kako su se odnosili i prema starijima.¹³⁷ Zovko navodi da je njegovoj majci Kati jedan komunistički vojnik rekao kako je za ubijanje u mjestu Uzarići odgovorna 2. proleterska brigada. Ona je tijekom siječnja 1945. g. spala pod 9. diviziju i bila je dio „Mostarske operacije“. Njegovoj majci to je rekao u danima poslije užasnih zlodjela. Naveo je i da je to osobno izvršio Dušan Romac. On je iz mjesta Glavice koje se nalazi blizu Sinja.¹³⁸ Tadašnja zbivanja u sklopu „Mostarske operacije“ i borbi za Široki Brijeg opisali su i partizani. Njihova

¹³⁴ Mandić, „Borbe za Široki Brijeg“, 23-24.

¹³⁵ Isto, 23-24.

¹³⁶ Tomašević – Koška, *Istina*, 285.

¹³⁷ Zovko, *Druga strana medalje*, 113.

¹³⁸ Isto, 123.

su svjedočenja ostala zabilježena. Pa tako čovjek imena Pavao Prcela (djelovao je u sklopu 1. bataljuna 1. brigade) govori godine 1955., tijekom kolovoza, u gradu Rimu: „Sudjelovao sam u borbama blizu Širokog Brijega (u prvoj polovici veljače 1945.). Kad je bilo zauzeto ovo mjesto, stigla je zapovijed (jedan jedini put za vrijeme mog boravka u 26. Diviziji): slobodne ruke za tri dana. Moja je brigada imala zadatak osvojiti Cigansko Brdo u dolini uz Lišticu, nedaleko tvornice duhana. Nakon tri dana ogorčenih borba, ušli smo u mjesto. Partizani su dobili nalog, da pokolju koga god nađu u mjestu, uključivši žene, djecu i starce. Nisam htio prisustvovati ovom prizoru, jer mi se gade slične metode. Ipak, nakon pokolja, vidio sam na ulicama i u kućama brojne lešine, ne samo vojnika nego i civila, i među njima znatan broj žena i djece. U jednoj kući – gdje se nalazilo zapovjedništvo hrvatske vojske – vidio sam devet mrtvih (među njima i djecu), poklanih od komunista. Sličnih prizora vidjelo se je i po drugim kućama. Također je bilo naređeno nanijeti što više štete pučanstvu, pa su partizani klali stoku u štalama, a to sam vidio vlastitim očima. Nekoliko dana nakon toga isti prizori su se opetovali u Mostaru. Uz biskupsku palaču vidio sam hrpu mrtvih. Naređenje, da se ubija nasumce i bezobzirno, bilo je izdano po Diviziji (pod komandom generala Dapčevića) brigadama, bataljonima i četama. Zapovjednik mog bataljona bio je neki Đuro, srpske nacionalnosti, rodom iz Knina.“¹³⁹ O tome da su se unutar „Mostarske operacije“ radila zlodjela koja su trpjeli civili vidimo dakle da su posvjedočili i ljudi iz brigada koje su spadale u 8. korpus. Dakle, u vremenu od mjeseca listopada 1944. g. do 5. veljače 1945. g. život gubi 35 civila tijekom borbi za Široki Brijeg. Mandić navodi da je to bilo „što od partizanskih i njemačkih likvidacija, što u drugim okolnostima“.¹⁴⁰ Zatim u sklopu „Mostarske operacije“ kod Širokog Brijega partizani ubijaju 69 civila. To se dogodilo u razdoblju od dana 6. do 10. veljače 1945. g.¹⁴¹ „Najnovija istraživanja upućuju na znatno veći broj pobijenih civila i vojnika. Međutim, sve ove likvidacije samo su uvod u znatno veću tragediju koja se odvijala u poratno vrijeme.“¹⁴² Potrebno je spomenuti i druga komunističko-partizanska zlodjela. Tako imamo svjedočanstvo o zločinima, ubojstvima koja su se dogodila istočnije, u današnjoj Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Ime svjedoka je Ilija Šaravanja. On je bio vojnik HOS-a i u mjesecu svibnju su ga izručili sa područja Austrije.¹⁴³ Matković nam također piše kako u vezi pogubljenja na hercegovačkom

¹³⁹ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 311-312.

¹⁴⁰ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 21-22., Više o tome i tim žrtvama u: Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 22.

¹⁴¹ Isto, 22.

¹⁴² Isto, 22.

¹⁴³ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 323., On navodi da je „dolaskom partizana u Mostar izvršeno ubistvo nad 32 Hrvata u Rodoču periferije Mostar. Sahrnjeni su u rovove, koji su služili za obranu aerodroma. Ubistvo je izvršeno navodno, što su napuštali svoje domove pa bježali pred partizanima. Među njima se nalaze i moji rođaci i poznati i to: Ivan Bevanda, Pavo Hrapović, Lazta, Dogić itd. Pokojni su većinom sa

području u početku 1945. g. postoji dokumentacija pod nazivom „,Partizani u Hrvatskoj“ o. Serafina Vištica“. ¹⁴⁴ Pa tako Matković tu prenosi: „Kada su partizani osvojili Ljubuški, održali su u samom gradu povjerljivi sastanak, na kome je zaključeno, da će oni „urediti“ Hercegovinu na svoj način nakon zauzeća Širokog Brijega i Mostara. Za taj plan su odmah počeli pripravljeni teren ubijajući ljude u pojedinim selima, obćinama i kotarevima. U Posuškoj krajini odmah su ubili oko 80 nedužnih osoba, a preko 70 zatvorili, za čiju se sudbinu ne zna. Na području drinovačke obćine silom su odveli pod oružje oko 30 ljudi, desetak ih poubijali, a mnoge pozatvarali. U Ljubuškom i okolici javno su objavili strijeljanje 35 nevinih ljudi, a mnoge druge odveli – oko 70 – za čiju se sudbinu ne zna. U Čapljini su strijeljali oko 25 ljudi, a odveli jednu grupu od 120 u nepoznatom pravcu, skupa sa mjesnim župnikom, koji je – kako smo gore spomenuli – ubijen. U Brotnju su partizani poubijali oko 50 seljaka. O stradanju ljudstva na području Širokog Brijega i Mostara, koja su bila u velikom broju, nemamo sigurnih podataka. Ubojstva bi – razumije se – bila još i kud i kamo brojnija, da nije narod u masama bježao prema sarajevu. U istočnoj Hercegovini katolički je živalj jednostavno istrieljen, ali ne možemo iznieti brojčane podatke, jer ih nemamo.“ ¹⁴⁵

4.2 Pokolj nad širokobriješkim franjevcima i patnja cijele Katoličke Crkve – „In odium fidei“

Hrvatski, katolički narod kao što smo mogli vidjeti trpio je ogromne patnje od strane komunističkog režima. Komunisti su se posebno okomili na svećenike i cijelu Katoličku Crkvu, kako u zapadnoj Hercegovini, tako i dalje. Sljedeći podaci i činjenice to i pokazuju. Hercegovački franjevci za vrijeme cijeloga svoga djelovanja, tj. kroz cijelu vlastitu povijest, imali su velika protivna djelovanja pred sobom, skoro nepodnošljiva. No problemi koji su ih snašli tijekom te zadnje polovice stoljeća vjerojatno su puno veći od problema koje su trpjeli kroz prethodna stoljeća. Govoreći o tome najprije se misli na komunističku pobunu nasuprot vlasti koja je tada postojala te komunističko oduzimanje građanske uprave koje je bilo

Slipčića, kotar Mostar... Mjeseca februara po dolasku partizana na Bunu, kotar Mostar, izvršeno je ubistvo nad 12 žena i djece sa Bune. Ubistvo je izvršeno na zvjerski način, tako da im je vezano kamenje o vrat i pobacane su u rijeku Neretvu. Nakon kraćeg vremena su vađene iz Neretve i imale su svezano kamenje o vratu. Među ubijenima se nalaze supruga i kćer Martina Zlomislića kao i njegova brata djeca“. Matković je svjedočanstvo preuzela iz arhiva „HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 12.6.“ (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 323.).

¹⁴⁴ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 324.

¹⁴⁵ Isto, 324-325., Povjesničarka navedeno prenosi iz arhiva „HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.“ (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 325.).

zlokobno. Program pripadnika komunista sadržavao je zatiranje vjere među ljudima, pa su snažno, nasilno proveli djelovanje nasuprot franjevacu iz Hercegovine. Njih 66 su ubili.¹⁴⁶ Prvi ubijeni, od njih 66 mučenika, je fra Stjepan Naletilić¹⁴⁷. Fra Naletilića partizani uhićuju u Kongori. Odvode ga, muče i usmrćuju.¹⁴⁸ Odvode ga tijekom noći, između dana 19. i 20. svibnja 1942. g., iz kongorskog župnog stana. Fra Andrija Nikić navodi i da je približno dana 24. svibnja ubijen u Jezeru u blizini Rilića. Navodi i da postoji dovoljno dokaza koji pokazuju da je fra Naletilić proživio razna mučenja. Tako je između dva drveta bukve razapet i mučen tako da je vatra gorjela ispod njega i izgorio je. Srbo-četnici koji su obitavali blizu napravili su to zlodjelo.¹⁴⁹ Ubili su ga jer je bio hrvatski domoljub.¹⁵⁰ Fra Robert Jolić zaključuje da ne postoji nikakva sumnja da je fra Naletilić usmrćen poslije boravka od nekoliko dana u zatvoru i da je vjerojatno mučen. Dohvatili su ga se partizani koji su pripadali Vukovskoj četi. Oni ga i odvlače u mjesto Zanacline. Tu su ga ostavili nekoliko dana. Moguće je i da je mučen. Suđeno mu je ispred prijekog suda. Nije mogao imati obranu, odvjetnika. Nije se mogao ni žaliti na njihovu odluku. Ubijen je strijeljanjem. Ubijen je i njegov brat Marijan i prijatelj Matiša Penavić. Poslije ubijanja bačeni su u Suho jezero, provaliju koja se tako zvala.¹⁵¹ „Čini se danas nemogućim njihove kosti pronaći i dostojno pokopati.“¹⁵² Zatim je zabilježeno da je fra Križan Galić¹⁵³ ubijen u razdoblju završnih operacija jugoslavenskih postrojbi u zapadnoj Hercegovini. Ubijen je u Međugorju. Bio je u župnom stanu, a 30. listopada partizani bacaju ručnu granatu. Tada je on opasno ranjen i umire idući dan, kako se navodi. Na groblju „Kovačica“ u Međugorju nalaze se njegovi posmrtni ostaci.¹⁵⁴ Anto Baković citirao je *Hrvatski narod*, u kojem se navodi

¹⁴⁶ Bazilije Pandžić, *Hercegovački franjevci – sedam stoljeća s narodom* (Mostar-Zagreb, 2001), 217.

¹⁴⁷ Fra Stjepan-Nikola Naletilić rodio se 1. studenog 1907. u mjestu Lise kod Širokog Brijega. Zareden je za svećenika u Mostaru 5. studenog 1933. Bio je rodoljub i poštivao je tuđe, a svoje znao cijeniti (Fra Andrija Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici 1524. – 1945.* (Mostar, 1992), 161.). Ubijen je približno 24. svibnja, na nekom mjestu na Kupresu. Kršten je 7. studenog 1907. (Fra Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara : ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija* (Mostar, 2007), 11-12.).

¹⁴⁸ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 11.

¹⁴⁹ Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 161-162.

¹⁵⁰ Anto Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata* (Zagreb, 2007), 467.

¹⁵¹ Fra Robert Jolić, „Hercegovački Stjepan prvomučenik“, *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«*, Godina I., broj 1 (1) (Humac, srpanj 2008), 43., U časopisu *Stopama pobijenih* prenesen i prilagođen je članak „iz Hercegovine franciscane, III, 3, Mostar, 2007., str. 177. – 202.“ (Jolić, „Hercegovački Stjepan prvomučenik“, 43.).

¹⁵² Jolić, „Hercegovački Stjepan prvomučenik“, 43.

¹⁵³ Fra Križan-Nikola Galić rodio se 30. studenog 1870. u mjestu Gorica, a ubijen je od bombe koju su mu partizani ubacili 30. listopada 1944. u Međugorju. Pohađao je osnovnu školu u Širokom Brijegu i humačku gimnaziju. Bogosloviju je pohađao u Širokom Brijegu, Assizu te Perugii. Dana 25. rujna 1889. stupa u franjevački red, na Humcu. Dana 25. listopada 1893. svečano se zavjetovao. A 30. studenog 1893. se u Mostaru svećenički zaredio. Obavljao je razne funkcije u različitim mjestima. Pokornik i čudotvorac su nazivi kojima ga puk opisuje. Fra Nikić na kraju za fra Galića navodi „Božji čovjek“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 107-108.). Kršten je 1. prosinca 1870. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 12.).

¹⁵⁴ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 289.

da su se i napadači uplašili toga zlodjela pa su lagali o načinu njegova ubojstva. U mjestu Stipčićima partizani su se iz stida opravdavali da im je namjera bila usmrtniti mlađeg župnika fratra, a ne starog čovjeka.¹⁵⁵ Baković za njega navodi i da je „od puka smatran pokornikom i čudotvorcem – od partizana zločincem“.¹⁵⁶ Miha Krek napisao je stručni rad pod nazivom „Masakr katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini“. Taj je stručni rad poslan Britancima, točnije njihovoj vladi, a poslao im ga je (tijekom svibnja 1945. g.) njihov izaslanik koji se nalazio kod Svetoga Oca Pape.¹⁵⁷ Tako se u njemu navodi: „U Zapadnoj Hercegovini, Čapljina je prvi grad koji je potpao pod partizansku vlast 27. listopada 1944. Sljedećeg dana je zauzet Ljubuški gdje je uskoro osnovan Pokrajinski odbor NOP-a za Zapadnu Hercegovinu. Ovaj organ Komunističke partije sastavio je popis svih sumnjivih i opasnih elemenata s tog područja koji su trebali biti eliminirani i ubijeni. Među njima se nalazilo 160 katolika – laika iz Čapljine i Ljubuškog: trgovaca, seljaka i drugih civila. Na popisu su se našla i imena svećenika i 44 franjevca. Laici su ubrzo masakrirani: 60 u Čapljini, 58 u Ljubuškom. Pojedini su pobjegli ili su izbjegli uhićenje od strane komunističke policije. U pogledu svećenika narodnooslobodilački odbor odlučio je da odluka o njihovoj sudbini bude odgođena do zauzimanja Mostara. Takva odluka bila je posljedica činjenice da su partizani smatrani ubojicama svećenika: masakr svećenstva mogao je izazvati otpor protiv partizanske vlasti.“¹⁵⁸ Dalje se od zločina spominje ubojstvo fra Maksimilijana Jurčića¹⁵⁹. Može se pretpostaviti da ga je 4. splitska brigada 9. divizije, za vrijeme svoga povlačenja prema Vrgorcu, uz prisilu uzela da ide s njima. Fra Jurčićevi ostaci otkriveni su na položaju Belića guvno koje se nalazi kod mjesta Vrgorac. Identifikacija je provedena 2009. g.¹⁶⁰ Fra Jurčić zapamćen je po uzornom svećeničkom življenju i navodno je ubijen jer nije želio reći ispovjednu tajnu („Mučenik ispovjedne tajne“).¹⁶¹ I don Martin Krešić¹⁶² je usmrćen, u Gabeli, od strane partizana, 3. veljače 1945. g. (spomendan sv. Blaža). Više njih pisalo je o njegovoj pogibiji. Tako se mogu vidjeti

¹⁵⁵ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 199., Baković to citira iz „*Hrvatski narod*, 16. 3. 1945., br. 1286., str. 2.“ (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 199.).

¹⁵⁶ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 199.

¹⁵⁷ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 289.

¹⁵⁸ Isto, 289-290.

¹⁵⁹ Fra Maksimilijan-Ljubo Jurčić rodio se 9. listopada 1913. u mjestu Ružići, a ubijen je 28. siječnja 1945. u mjestu Vrgorac. Pohađao je gimnaziju na Širokom Brijegu i bogosloviju u gradu Mostaru i u Rimu, pod nazivom „Antonianum“. Dana 29. lipnja 1932. stupa u franjevački red. Dana 1. kolovoza 1933. jednostavno je zavjetovan. Svečano je zavjetovan u gradu Mostaru 2. srpnja 1936. Svećeničko ređenje događa se u Mostaru 12. lipnja 1938. Bio je pomoćnik učitelja i humački kapelan kada je strijeljan. Pamtimo ga kao mučenika i sveca (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 123.). Kršten je 9. listopada 1913. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 13.).

¹⁶⁰ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 296-297.

¹⁶¹ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 292.

¹⁶² Don Martin Krešić rodio se 7. studenog 1880. na prostoru župe Donje Hrasno („Mučenik Svete Euharistije“) (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 360.).

verzije gdje je zaklan i gdje je strijeljan. Postoje verzije da je ubijen na prostoru brijega, gdje je bila crkva sv. Stjepana prvomučenika. Smrtnu nesreću doživjeli su i oni (jedan ili više njih) koji su ga časno pokopali.¹⁶³ Zatim treba navesti ime fra Petra Sesara¹⁶⁴ kojega partizani, kako navodi Baković, 4. veljače 1945. g. odvođe iz prostora župnog stana i usmrćuju.¹⁶⁵ Fra Ante Marić piše da ga dana 1. veljače odvođe iz čapljinškog župnog stana i usmrćuju na neznanoj poziciji.¹⁶⁶ Baković nam piše da su mu partizani dali obećanje da se ne boji i da mirno ostane u Čapljini. Prenosi da u časopisu *Hrvatski narod* piše o iskazima očevidaca koji navode da su ga dana 4. veljače vukli iz crkve (u vrijeme molitve) i po ulici povlačili cijelog krvavog. Viđeno je i da ga udaraju po glavi kundacima i da su ga uzeli preko rijeke Neretve. Krvavog i žicom povezanog uputili su ga strijeljati. I navodi se u tome časopisu da se to dogodilo na prostoru između mjesta Čapljina i Domanovići. Zatim Baković prenosi sadržaj iz fra Nikićeve knjige pod nazivom *Lučonoše naše vjere i uljudbe*. Tamo piše da su fra Sesara ubili partizani, skupa sa Reginom Milas¹⁶⁷, časnom sestrom, i više od sto katolika. Tijelo mu je pokopano u rovu, kraj crkve.¹⁶⁸ Baković o sestri Regini Milas prenosi što nam otkriva „Pismo č.s. Ancile Bubalo, Školske sestre franjevke, Mostar“. Tamo se navodi da je sat sa svoje ruke dala ubojici i da je tijekom strijeljanja imala časoslov u svojoj ruci. Ostale su sestre pobjegle (njih četiri) kada su došli partizani. Ona pak nije htjela bježati. Prema sestrinskim pričama odlikovala ju je neustrašivost. Također, u to je vrijeme imala nade u zaštitu od partizana zbog njezina brata koji je postao partizan.¹⁶⁹ Dana 4. veljače 1945. g. pripadnici 4. brigade dolaze u Ljubuški, u 12 sati. Iz Ljubuškog s druge strane odlaze, tj. povlače se pripadnici HOS-a. Matković nam objašnjava da Krek navodi kako se s pripadnicima HOS-a povlačio i velik broj svećenika. Tu su uključeni i oni koji su bili popisani za likvidiranje. Krek naglašava da poslije novog preuzimanja Ljubuškog i Čapljine vlasti (jugoslavenske) misle, tj. smatraju da je prva dužnost ubiti fratre („pa čak i one čija se imena nisu nalazila na popisu sastavljenome u listopadu“).¹⁷⁰ Povjesničarka još navodi da se može vidjeti u „Obavještajnom dnevnom pregledu OZN-e“ iz

¹⁶³ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 360.

¹⁶⁴ Fra Petar-Marijan Sesar rodio se 2. travnja 1895. u mjestu Kočerin. Zaredio se za svećenika 28. kolovoza 1918. u gradu Beču. Opisuje ga se kao savjestnog čovjeka i redovnika (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 189-190.).

¹⁶⁵ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 580.

¹⁶⁶ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 15.

¹⁶⁷ S. Regina Milas rodila se 1915. u mjestu Tihaljina. U mostarski samostan ulazi 19. ožujka 1937. (Družba Školskih sestara sv. Franje). Dana 25. ožujka 1942. polaže doživotne zavjete. Završava učiteljsku školu. Međugorje i Čapljina bila su mjesta gdje je djelovala kao učiteljica. Baković navodi i da je strijeljana 2. veljače 1945. (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 944.). Matković objašnjava da je vjerojatnije da je datum njezine smrti 4. veljače 1945. (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 301.).

¹⁶⁸ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 580.

¹⁶⁹ Isto, 944.

¹⁷⁰ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 301.

8. veljače 1945. g. da je prostore Ljubuškog i Čapljine napustilo približno 60% pučanstva i otišlo ka Mostaru.¹⁷¹

Širokobriješke ustanove franjevacu komunistima su posebice smetale. Taj se pokret još i prije početka rata razvijao i u hrvatskim područjima. No komunistička ideologija slabije se uspijevala raširiti kod siromašnog hercegovačkog puka. Oni su više voljeli nauku kršćanstva, a tom su ih naukom naravno franjevci obogaćivali i razvijali. Također, oni obrazovani sa završenom širokobriješkom gimnazijom uglavnom su bili protiv komunističke doktrine. To se posebice odnosi na one koji su hercegovačkoga roda. Zbog toga su komunisti bili uvjereni da, dokle se tamo nalaze širokobriješke ustanove franjevacu, uspijevanje širenja njihove doktrine neće biti veliko na hercegovačkom prostoru.¹⁷² „Kada se partizanska vojska približavala Širokomu Brijegu, tko je poznao njihovo komunističko uvjerenje strahovao je za sudbinu onih franjevacu. A širokobriješki franjevci, koji su se svojim radom isticali u javnom životu, smatrali su da bi za njih bilo nerazborito čekati dolazak komunista. Stoga su otišli ispred njih na sigurnija mjesta.“¹⁷³ Franjevci koji su ostali bili su ili starije ili mlađe dobi. Stari su ostali jer nisu već dugo bili sudionici javnoga života. A kao drugi mogući razlog njihova ostanka je to da nisu imali razloga bojati se jer su živjeli tako da su samo predavali gimnazijskim učenicima. A mladi „su istom ušli u život i kao klerici nisu imali nikakve veze sa svijetom“.¹⁷⁴ Određene informacije koje su stizale prema njima nisu ih uvjerile kako je sve širokobriješke franjevce stigla smrtna osuda donesena unaprijed.¹⁷⁵ Matković nam prenosi i riječi fra Bazilija Pandžića gdje ona citira. U citatu se navodi da je iza fra Dominika Mandića ostala jedna vijest. Fra Mandić ju je nakon primanja i zapisao. U toj vijesti možemo vidjeti da se 1944. g., u Trebinju, dogodila jedna sjednica. Na toj se sjednici donijela odluka da se pobiju svi franjevci iz širokobriješkog samostana.¹⁷⁶ U citatu se dalje navodi da druge vijesti otkrivaju da su približno 17. siječnja 1945. g. pripadnici komunista imali sastanak, a on se održavao na području Crvenog Vrha u Biokovu. Tamo je odlučeno kako se treba razoriti Široki Brijeg. Sličnu su stvar doznali pojedini hercegovački župnici¹⁷⁷, od partizana koji su njihove župe

¹⁷¹ Isto, 301.

¹⁷² Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 219.

¹⁷³ Isto, 219.

¹⁷⁴ Isto, 219.

¹⁷⁵ Isto, 219.

¹⁷⁶ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290., Matković piše: „Isto se navodi i u spisu o. Serafina Vištica „Partizani u Hrvatskoj“, HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.“ (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290.).

¹⁷⁷ Fra Viktor Nuić (bio dugo godina prefekt sjemeništaraca u Širokom Brijegu) u tome je vremenu bio na području Posušskog Gradca (u stanu, župnom). On i fra Lucijan Kordić čuli su od komunističke vojske u naselju kako će širokobriješke franjevce ubiti. Tako su oni gledali da franjevce upozore na opasnost. Mole Vinka Oreča (sjemeništarca od 16 godina) da se uputi preko brda i da na Širokom Brijegu da obavijest fra Radi Vukšiću

osvojili. Ti su partizani, bez ustručavanja, pričali o budućem uništenju širokobriješkog samostana.¹⁷⁸ Matković nam navodi da nam „Zapisnik sa savjetovanja Opunomoćstva III. sekcije OZN-e Oblasti VIII. korpusa, održanoga 1. i 2. ožujka 1945.“ pokazuje kakav su stav komunisti imali ka Crkvi. Komentirajući rad Crkve i svećenstva, dalje Matković citira, „kao naših nepomirljivih vjekovnih neprijatelja, major Sekulić naglašava važnost nepoštudne borbe koja treba da bude vrlo oprezna, i naglašava kako je njihova [Crkve i klera] organizacija uspjela da se preko dvije hiljade godina održi monolitna. Uz ovo naglašava razliku između pravoslavne i katoličke crkve, iznašajući internacionalnu jakost katoličke crkve što međutim kod pravoslavne to nije.“¹⁷⁹ Osim toga prenijela nam je, citirajući, još riječi fra Pandžića koji navodi da se u tome završnom vremenu pričalo u određenim skupinama kako su svi širokobriješki franjevci smrtno osuđeni samo zbog toga što pripadaju franjevcima.¹⁸⁰ Dakle, kao što je već rečeno, energični sukob počinje 6. veljače 1945. g. Jako pucanje topništva kreće rano (prije 7 sati). Ono udara tijekom cijeloga dana te je idući dan također nastavilo udarati. Širokobriješka crkva za njih je bila osnovni cilj navedenih topničkih udara. Kasnije je izbrojano 296 pogodaka na crkvenom pročelju. Dana 7. veljače partizani dolaze ispred crkve u približno 11 sati. Vrata samostana su im istoga trenutka otvorili. Tamo nalaze 12 franjevac. Osim njih nalaze i nekoliko učenika te običan narod koji je živio u blizini (tu su se skrili od topovske paljbe jer su mislili da je tu sigurnije nego kod vlastite kuće). U samostanu ne nalaze vojnike. Fra Pandžić još objašnjava da su se njemački i hrvatski vojnici koji su bili blizu samog samostana uputili ka Mostaru dan ranije. Partizani u jednu prostoriju, sobu, smještaju sve franjevce koji su u tim trenutcima bili u samostanu. Provodili su popisivanje, vrijeđanje te su tražili oružje. Ono se naravno tamo nije nalazilo. Čuvši o boravku još jednog bolesnog fratra u samostanu, koji se zvao fra Marko Barbarić, odlaze do fra Barbarića i donose ga. Okolni narod šalju kućama u

(gimnazijskom ravnatelju). I napravio je to. Fra Vukšić ga je poslušao, „ali nije smatrao vjerojatnom vijest koju mu je donio mladi i hrabri sjemeništarac: bio je uvjeren da su fratri nevini, pa nije mogao zamisliti da bi ih netko nevine ubio“. Zatim imamo fra Vinka Dragičevića koji je bio kočerinski kapelan kada su partizani tamo došli (19. studenog 1944.) i zaposjeli dio župnog stana. On je s njima više puta pričao. Zapamtio je posebno Antu Tolića (glasonošu partizanskog). On mu je jednom rekao: „Na Širokomu Brijegu ne će ni mačka ostati na životu.“ Fra Dragičević je tako težio potihom posjetiti Široki Brijeg i reći franjevcima. No dojava nije ozbiljno shvaćena. Pa se onda navodi ime fra Svetislava Markotića (mladog kapelana vitinske župe). On je isto shvatio, od partizana, kako žele sve širokobriješke franjevce ubiti i razoriti samostan. Informacija „se njega neobično dojmila“ i želi to prenijeti fratrima. Uz opasnost prolazi između redova partizana i prenosi informaciju franjevcima (Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 220.).

¹⁷⁸ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290., Matković navedeni sadržaj citira iz „BAZILIJE PANDŽIĆ, *Pedseta godišnjica širokobrijeških mučenika (1945.-1995.)*, <<http://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Dobroslava-Simovica.pdf>>, str. 31.; *Stopama pobijenih*, god. IV., 2(7), srpanj – listopad 2011., str. 28.“ (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290.).

¹⁷⁹ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 290.

¹⁸⁰ Isto, 301.

približno 16 sati. Fra Pandžić navodi da su nešto kasnije započeli zvati franjevce pojedinačno. Fratri su tako jedan po jedan tijekom kratkih vremenskih razmaka odlazili. Fratru, za kojega su željeli da krene, rekli bi, kako prenosi fra Pandžić: „Ti, družo!“¹⁸¹ Ostaju samo učenici, poslije odvođenja svih franjevaca. Učenici su smatrali da su franjevci otišli da ih nekamo ispituju, iako su bili u čudu zbog njihova nevratanja.¹⁸² „Bilo je za njih veliko iznenađenje kada je jedan od njih, koji je dobio dopuštenje da nakratko napusti sobu, u kojoj su se nalazili, donio vijest da su svi fratri u kuhinji zaklani. Premda ta vijest o smrti fratara nije bila potpuno istinita, bila je istina da oni nisu više bili živi. Istom poslije doznali su istinu o njihovoj smrti. Njihova mrtva tjelesa nađena su spaljena u protuzrakoplovnomu skloništu, a najviše su umrli od metaka kojima su prostrijeljani u zatiljak.“¹⁸³ Imena ubijenih franjevaca iz toga protuzrakoplovnog skloništa, od najstarijega prema najmlađemu, su: Fra Marko Barbarić¹⁸⁴, fra Stanko Kraljević¹⁸⁵, fra Ivo

¹⁸¹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 220-221.

¹⁸² Isto, 221.

¹⁸³ Isto, 221.

¹⁸⁴ Fra Marko-Mate Barbarić-Lesko rodio se 19. veljače 1865. u mjestu Klobuk. Završava širokobriješku srednju školu i bogoslovne znanosti u gradu Ljubljani (1888.). Nije obavljao vojnu službu. Dana 27. kolovoza 1881. stupa u red franjevaca (na Humcu). A dana 28. kolovoza 1885. zavjetovao se svečano. Zatim se 6. prosinca 1887. svećenički zaređio. Obavljao je razne funkcije. Tako je bio župnik na prostoru Gorice, Roškog Polja, Glavatičeva i u Gradnicima. Bio je bolestan i star kada je ubijen. Imao je primjerenu i kršćansku pobožnost. Opisuje ga se kao skromnog tijelom, no bio je velikan duha. Bile ga uljepšavale kreposti svetosti i jednostavnosti. Opisuje ga se i kao fratra molitve. Imao je ljubav prema pticama i prirodi (kao i sv. Franjo). Vodio je razgovore s pticama. Tako su djeca pričala da se u Širokom Brijegu nalazi živi svetac. Bio je osobito voljen od ministranata. Bio je nepokretan i takvog ga iz kreveta izvlače i usmrćuju. Bačen je u prostor skloništa, poliven benzinom i zapaljen (7. veljače 1945.). Samo mržnja spram fratara je pripadnike partizana upravljala pri mučenju (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 97-98.). Fra Marić navodi da je pak rođen 19. siječnja 1865. i kršten 28. siječnja 1865. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 23.).

¹⁸⁵ Fra Stanko-Petar Kraljević rodio se 12. kolovoza 1871. u mjestu Mokro. Pohađao je širokobriješku i humačku gimnaziju i rimsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 25. rujna 1889. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se svečano 2. listopada 1893. Zaređio se za svećenika 24. ožujka 1894. Obavljao je razne funkcije (Humac, Široki Brijeg, Kočerin, Drinovci, Grabovica, Rasno). Na Širokom Brijegu bio je tijekom mirovine. Opisuje ga se kao naravnog i jednostavnog. Također, bio je i dobar svećenik. Obavljao je i zadaću ispovjednika, kleričkog (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 137-138.).

Slišković¹⁸⁶, fra Krsto Kraljević¹⁸⁷, fra Arhanđeo Nuić¹⁸⁸, fra Dobroslav Šimović¹⁸⁹, fra Tadija Kožul¹⁹⁰, fra Borislav Pandžić¹⁹¹, fra Žarko Leventić¹⁹², fra Viktor Kosir¹⁹³ (klerik), fra Stjepan

¹⁸⁶ Fra Ivo-Ivan Slišković rodio se 25. travnja 1877. u mjestu Mokro. Pohađao je širokobriješku gimnaziju te mostarsku i humačku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 4. listopada 1895. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 5. listopada 1896. i svečano 3. studenog 1900. Dana 22. prosinca 1900. zaređio se za svećenika. Obavljao je razne funkcije (Humac, Široki Brijeg, Tihaljina, Bukovica, Kočerin). Na Širokom Brijegu bio je tijekom mirovine. Opisuje ga se kao svetog čovjeka. Također, fra Nikić navodi i citira da je bio savjesni stari franjevac iz Hercegovine i predstavljao je primjer istoga. Osim toga odlikovala ga je marljivost, dugogodišnje pastoralno djelovanje, jednostavnost i siromaštvo (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 193-194.).

¹⁸⁷ Fra Krsto-Nikola Kraljević rodio se 21. ožujka 1895. u mjestu Grljevići. Pohađao je širokobriješku gimnaziju te mostarsku, zagrebačku, bečku i fribourgšku (Švic.) bogosloviju. Dana 17. rujna 1914. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 17. rujna 1915. i svečano 4. listopada 1918. U gradu Beču zaređio se za svećenika (28. kolovoza 1921.). Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg, Humac, Jablanica, Slano, Grljevići, Humac, Koprivnica, Duvno). Na Širokom Brijegu bio je tijekom mirovine. Opisuje ga se kao dobrog svećenika i bezazlenog. Također, bio je, kako fra Nikić navodi, „pučki iskreno pobožan“. Opisan je i bolesnikom te mučenikom (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 135-136.). Krstio se 24. ožujka 1895. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 26.).

¹⁸⁸ Fra Arkandžeo-Nikola Nuić rodio se 21. veljače 1896. u mjestu Drinovci. Pohađao je drinovačku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te mostarsku i bečku bogosloviju. Godine 1923., na sveučilištu u Beču, uspješno polaže doktorat teologije. Također, studiranje je obavljao i u Parizu. Nije obavljao vojnu službu. Dana 17. rujna 1914. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 17. rujna 1915. i svečano 4. listopada 1918. Zaređio se za svećenika 28. srpnja 1921. (Beč). Bio je nastavnik i profesor u Širokom Brijegu. Opisuje ga se kao finog i odgojenog. Također, imao je istančani ukus. Opisan je i umjetnikom i inteligentnim. Za njega fra Nikić navodi „dobar naš "Fra Rođo"“. Fra Nikić nam također prenosi da „su ga od milja "ovčica Božja"“ nazivali. Izgledao je jako mršavo (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 165-166.). Krstio se 22. veljače 1896. i fra Marić navodi da je 28. kolovoza 1921. postao svećenikom (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 27.).

¹⁸⁹ Fra Dobroslav-Božo Šimović rodio se 19. prosinca 1907 u mjestu Hamzići. Pohađao čerinšku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te mostarsku i parišku bogosloviju. Uspješno je polagao doktorat bogoslovije 24. lipnja 1937. (Pariz). Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1925. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 30. lipnja 1926. i svečano 2. srpnja 1929. Zaređio se za svećenika dana 13. srpnja 1931. Obavljao je razne funkcije (Ljubuški, Široki Brijeg, Mostar). Kod njega je bila prisutna korektnost i strogost u profesorskom radu. Opisan je i dobrim redovnikom i „magistar-sine glossa“, kako navodi fra Nikić. Odlikovala ga je i nepristranost i očinska briga za sve učenike (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 203-204.). Krstio se 20. prosinca 1907. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 28.).

¹⁹⁰ Fra Tadija-Mirko Kožul rodio se 20. srpnja 1909. u mjestu Mokro. Pohađao je širokobriješku gimnaziju te mostarsku i freiburgšku (Njem.) bogosloviju. Studirao je u Zagrebu. Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1927. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 1. srpnja 1928. i svečano 3. srpnja 1931. Zaređio se za svećenika 5. studenog 1933. (Mostar). Bio je profesor u Širokom Brijegu. Kada su ga spalili bio je magistar klerika. Opisuje ga se kao finog gospodina. Također, navodi se da ga je odlikovala plemenitost, da je bio kao radnik dobar i da je bio dobre i blage čudi. No bio je „i jedna sveta duša“, kako navodi fra Nikić (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 133-134.). Fra Marić pak navodi da je rođen 18. srpnja 1909. u mjestu Turčinovići i da se krstio 20. srpnja 1909. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 29.).

¹⁹¹ Fra Borislav-Ljubo Pandžić rodio se 7. siječnja 1910. u mjestu Drinovci. Završio je širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1928. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 3. srpnja 1929. i svečano 5. srpnja 1932. Zaređio se za svećenika 11. studenog 1934. (Mostar). Obavljao je razne funkcije (Humac, Široki Brijeg). Opisan je kao pronicava osoba. Također, navodi ga se kao besprijekornog i vrlo dobrog svećenika. Fra Nikić još navodi za njega da „je nevino, bezazleno čeljade, ne bi on ni muhe ubio“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 167-168.). Krstio se 7. siječnja 1910. i fra Marić navodi da se svečano zavjetovao 5. kolovoza 1932. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 30.).

¹⁹² Fra Žarko-Jerko Leventić rodio se 27. kolovoza 1919. u mjestu Drinovci. Završio je drinovačku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 5. srpnja 1936. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 6. srpnja 1937. i svečano 8. rujna 1940. Zaređio se za svećenika 2. svibnja 1943. Bio je kapelan u Širokom Brijegu. Opisuje ga se kao mladog franjevca. Navodi se i da ga je odlikovala savjesnost pri kapelanskom službovanju. Fra Nikić navodi i da se razbolio „od tifusa ispovjedajući staru čeljad“. Opisan je kao drag među društvom (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 141.). Krstio se 28. kolovoza 1919. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 31.).

Majić¹⁹⁴ (klerik) i fra Ljudevit Radoš¹⁹⁵ (klerik).¹⁹⁶ Fra Marić također navodi kako su jedan po jedan odvođeni iz samostana i da su strijeljani u glavu sa revolverom, a zatim bačeni u prostor skloništa koje se nalazilo u samostanskom vrtu. Tu su onda spaljeni i zatrpani. Njihovi su tjelesni ostaci 1969. g. ekshumirani, a pokopani 1971. g. u širokobriješkoj crkvi.¹⁹⁷ Izvršitelji ubojstava bili su iz KNOJ-eve 3. brigade, zatim OZNA-ina opunomoćenici, i članovi 3. prekomorske brigade. Treba reći da „jedan dio njihovih postrojbi prebačen je 7. veljače u napadu na samostan“.¹⁹⁸ Oni koji su zapovijedali komunističkom vojskom shvaćaju kako je zločin nad širokobriješkim fratrima „nešto neobično, kako navodi fra Pandžić, i kako ne bi bilo dobro da narod dozna za zločin. Shvaćali su kako bi to bilo loše za partizanski ugled. Donijeli su odluku da se skriva prava istina. Pa su se tako trudili predočiti zločine kao uobičajeno zbivanje pri ratnom sukobu ili provoditi šutnju o zločinima.“¹⁹⁹ Izvješće (iz 7. veljače 1945. g.), u kojem vrhovni štab partizana priča o sukobima kod Širokog Brijega, sadrži: „Na području Mostara ofenzivne operacije naših snaga uspješno se nastavljaju. Naše trupe prodrle su u Široki Brijeg, gdje se vode ogorčene ulične borbe. Sve intervencije neprijatelja iz Mostara odbijene su, a komunikacija Mostar-Široki Brijeg presečena je, tučena snažnom vatrom naše artiljerije... Naša avijacija uspješno je bombardovala Široki Brijeg i neprijateljsku živu silu u rejonu Mostar.“²⁰⁰ List pod nazivom „Borba“ donosi, dana 8. veljače, taj izvještaj. Također, isti dan taj list izdaje uvodni članak koji je glasio „Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama“. Tako su željeli opravdati zlodjela počinjena u Širokom Brijegu.²⁰¹ Fra Pandžić nam prenosi dio tog

¹⁹³ Fra Viktor-Bože Kosir rodio se 12. listopada 1924. u mjestu Uzarići. Pohađao je širokobriješku gimnaziju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 18. rujna 1944. (Veljaci). Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i učenik VII. razreda gimnazije“ kada su ga usmrtili dana 7. veljače 1945. „u Knežpolju kod Širokog Brijega“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 129.). Fra Marić pak navodi da su pripadnici partizana fra Kosira „7. veljače 1945., kao klerika jednostavnih zavjeta i učenika VII. razreda gimnazije, ubili s jedanaestoricom subraće, spalili i zatrпали u ratnom skloništu na Širokom Brijegu“. Krstio se 12. listopada 1924. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 32.).

¹⁹⁴ Fra Stjepan-Ante Majić rodio se 26. svibnja 1925. u mjestu Vitina. Pohađao je širokobriješku gimnaziju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 18. rujna 1944. (Veljaci). Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i učenik VIII. razreda gimnazije“ kada su ga spalili 7. veljače 1945. sa braćom u Širokom Brijegu (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 149.). Krstio se 26. svibnja 1925. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 32.).

¹⁹⁵ Fra Ludovik-Ivan Radoš rodio se 14. studenog 1925. u mjestu Blažuj. Pohađao je širokobriješku gimnaziju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 18. rujna 1944. (Veljaci). Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i učenik VII. razreda gimnazije“ kada su ga spalili sa braćom u mjestu Široki Brijeg (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 185.). Krstio se 15. studenog 1925. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 33.).

¹⁹⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 221.

¹⁹⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 23.

¹⁹⁸ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 20.

¹⁹⁹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 222.

²⁰⁰ Isto, 222., Fra Pandžić to prenosi iz „Borba, 8. veljače 1945.; usp. M. Ilinić, „Operacija“ Široki Brijeg. U: *Hrvatski kalendar*. Chicago 1972., 73.“ (Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 222.).

²⁰¹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 222.

uvodnog članka, sa istog mjesta kao i prethodni izvještaj, a u njemu se navodi: „Prema bosansko-hercegovačkim fratrima... naši borci i narodna vlast bila je prilično velikodušna. U posledne vreme njihovi zločini prešli su svaku granicu i meru, i praštanja više nema.“²⁰² I kako bi po imenu ukazao na njih, taj list piše o don Anti Bakuli, don Petru Periću i fra Viktoru Sliškoviću, a njih trojica sa Širokim Brijegom nemaju ništa i ubijeni su još 1942. g.²⁰³ Šumanović objašnjava da iako je KPJ, od koje je došla zapovijed za ubijanjem širokobrijeških fratara, bila potpuno svjetonazorski nasuprot bilo koje religijske institucije (prema tome to se odnosi i na pravoslavnu, islamsku, evangeličku i židovsku organizaciju), zločini počinjeni nad fratrima iz Širokog Brijega karakterno su drugačiji od svih ostalih oblika razračunavanja te partije sa uglednim članovima tih spomenutih zajednica vjernika na prostoru nekadašnje jugoslavenske tvorevine. Ta različitost vidljiva je u brojki usmrćenih, ali i pravdanju tih ubojstava. Ostali slučajevi pokazuju da su se vođe KPJ-a s onima koji predstavljaju ostale religijske institucije obračunavali na način da su ih probali „neutralizirati čitavim nizom različitih političko-propagandnih manipulacija“.²⁰⁴ Što se tiče fratara iz Širokog Brijega, tu su proveli ubojstva, s izostankom suda, „relativno velikog broja ljudi“.²⁰⁵ Osim toga, tijekom drugih situacija oni koji su predstavljali spomenute religijske institucije bivali su izloženi optužbama, a u njima su se navodili duhovnim braniteljima poretka. To je optuživanje bilo u slozi s ideologijom koju su komunisti zastupali.²⁰⁶ „Sukladno tomu, predstavnici svih vjerskih organizacija bili su, prema shvaćanju da je religija »opijum za narod«, brana od širenja revolucije među »narodnim masama.“²⁰⁷ Ipak, fratri iz Širokog Brijega su, unutar komunističke propagande, bili drugačiji od svih ostalih osoba koje su predstavljale religijske institucije unutar prostora nekadašnje Jugoslavije. U komunističkoj propagandi, osim spomenute karakteristike, oni su bili i aktivni sudionici unutar sukoba koji su se vodili nasuprot postrojbi KPJ-a, tj. NOVJ-a. Postavka da su ti fratri ubijeni u borbi, tj. tijekom dva dana osvajanja Širokog Brijega, jest bila te se zadržala kao stalna teza svih osoba koje su predstavljale KPJ. To se odnosi na vrijeme od trena kad je osvojen Široki Brijeg do sadašnjih trenutaka. Paralelno s tim okrivljavanjem jugoslavenska je partija širila, tj. „popularizirala“,

²⁰² Isto, 222., Na završetku članka (suviše punog mržnje i klevete) navodi se: „Protiv koljača u fratarskim mantijama naša narodna vlast poduzeće potrebne mjere da našem narodu u Bosni i Hercegovini osigura miran i spokojan život“. Vjerojatno je pravljeno 7. veljače kada su usmrtili franjevece na Širokom Brijegu (Ivica Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“, *National security and the future*, Vol. 9. No. 3. (2008), 43.).

²⁰³ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 222.

²⁰⁴ Šumanović, „Zamjena uloga“, 15.

²⁰⁵ Isto, 15.

²⁰⁶ Isto, 15-16.

²⁰⁷ Isto, 16.

kako navodi Šumanović, i još jednu postavku. U njoj se navodi da „je Široki Brijeg bio »najreakcionarnije uporište« na“ cijelom prostoru nekadašnje jugoslavenske tvorevine.²⁰⁸ To je bio u najvećoj mjeri šovinistički čin jugoslavenske partije, iako tada vladavinu održava pod geslom „bratstva i jedinstva“, kako objašnjava Šumanović.²⁰⁹ Ona je dakle obilježila, tj. bacila stigmom na određeno područje i na stanovništvo koje je tamo živjelo. Njih su označili na skupnom nivou prostorom iz kojega se razvijao sustav vrijednosti za koga je partija mislila da je zločinački. Navedenim propagandnim djelovanjem, u okolnostima neograničene vlasti jugoslavenske partije, nastaje obrat. Tako, prema propagandi, ljudi, fratri iz Širokog Brijega, usmrćeni bez suda počinju biti zločincima čija odgovornost leži na tome da su duhovno pripremali vojna djelovanja njihovih neprijatelja, ali i da su bili djelatni vojni suučesnici neprijatelja. A istinski zločinci („zapovjednici, časnici, dočasnici i vojnici NOVJ-a“), čija krivica leži na nedvojbenom zločinačkom djelu masovnog ubojstva, tako bivaju osobe koje donose slobodu i borci za pravicu. Vidljiva je činjenica kako su baš počinitelji smaknuća fratara vršili osnovni, tj. glavni posao koji se odnosi na uređivanje knjiga iz povijesti u vezi Drugog svjetskog rata, u Jugoslaviji nakon rata.²¹⁰ Naređenje koje se odnosi na ubijanje fratara dolazi od Tita. Brigadir Fitzroy Maclean²¹¹, koji je kod Titova štaba predstavljao Britance, „dao je zeleno svjetlo“, kako nam objašnjava Šumanović.²¹² Kasnije se daje u javnosti službena depeša i u njoj se sve može vidjeti. Maclean je na svjestan način iznosio laži. Govorio je Maclean kako on isto može, vlastitim iskustvom, potvrditi komunističko-jugoslavenske priče o fratrima. Ali istinitost leži u tome da on nije boravio, ni u koje vrijeme, u dijelovima o kojima navodi da mu je iz njih ostalo „iskustva iz »prve ruke«“, kako prenosi Šumanović.²¹³ Maclean je očigledno bio smješten jedino na prostoru gdje se nalazi Drvar, Bosanski Petrovac, Varcar Vakuf i Jajce. To jest misli se na južni dio Bosanske krajine, a to nam pokazuju informacije koje su dostupne i koje je on istaknuo. I samo tamo je on bio u mogućnosti opaziti stvari koje je napisao u trećoj točki (prva rečenica²¹⁴) vlastitog izvješća. Možemo dakle vidjeti da Maclean nije posjetio (boravio) ni znatniji dio bosanskog prostora, a kamoli hercegovački prostor. Ta je laž Macleana pisana kako bi se provela legitimacija naredbe Tita koja se odnosila na njegovo ubijanje fratara

²⁰⁸ Isto, 16.

²⁰⁹ Isto, 16.

²¹⁰ Isto, 16.

²¹¹ „Maclean u svome izvješću jasno navodi kako mu je Tito »nedavno«, dakle, prije početka napada na Široki Brijeg, izjavio u neposrednu susretu da će »poduzeti drastične akcije protiv franjevac« (Šumanović, „Zamjena uloga“, 19.).

²¹² Šumanović, „Zamjena uloga“, 18.

²¹³ Isto, 18-19.

²¹⁴ Maclean je u 3. točki, u prvoj rečenici, naveo tvrdnju: „Fanatičko proustaško držanje bosanskih franjevaca mogu posvjedočiti iz vlastitog iskustva“. Tu tvrdnju nije moguće primijeniti na Hercegovinu, a ni na znatniji dio Bosne (Šumanović, „Zamjena uloga“, 18-20.).

iz Širokog Brijega, bez suda, poslije osvajanja samoga područja.²¹⁵ Šumanović dalje objašnjava da ipak u tim smaknućima nisu usmrćeni svi fratri sa Širokog Brijega. Ta smaknuća kod samostana nisu snašla one koji su u vrijeme završnog partizanskog osvajanja samostana bili na drugim, okolnim prostorima. Ali i oni, bez obzira što nisu bili na prostoru samostana, bivaju uhićeni i usmrćeni. To nam otkriva kako su pripadnici postrojbi 8. dalmatinskog korpusa pratili točne (jasne) naredbe. To nam otkriva „i da spomenuta likvidacija nije uslijedila ni kao posljedica navodnog sudjelovanja franjevacu u borbama za Široki Brijeg ni kao nekontrolirana i samovoljna reakcija jedne skupine vojnika NOVJ-a koja se spletom okolnosti našla u samostanu“.²¹⁶ Dakle, naredba za ubojstva fratara iz Širokog Brijega izdana je prije kretanja ofenzive prema širokobriješkom prostoru. Također, ograničenja nije bilo što se tiče prostora, tj. onih fratara koji su u tome trenu osvajanja boravili unutar samostana ili su bili negdje drugdje. Kada gledamo koliko su odgovorne postrojbe koje provedoše ta ubojstva vidimo da su brigadni štabovi, tj. zapovjedništva tih postrojbi, i za taj cilj izabrani ljudi imali bitnu ulogu u tome. No vidimo i da osobito značajna uloga u tome pada na 12. dalmatinsku brigadu, točnije njezino zapovjedništvo. Osobe imena Nikola Anić i Fabijan Trgo poznatiji su članovi te brigade. Prvi je bio politički komesar jedne brigadne čete, a drugi je bio politički komesar, ali brigade. Njih dvojica „zbog svoje kasnije uloge u jugoslavenskoj partijskoj i državnoj vlasti usko su vezani uz likvidaciju širokobrijeških franjevacu“.²¹⁷ Njih su dvojica poslije rata bili pouzdani ljudi komunističke vlasti. Vršili su značajnu funkciju koja se odnosila na pisanje službene (formalne) komunističke (partija) povijesti, koja se odnosila na Drugi svjetski rat. Za svoju sljedeću tvrdnju nisu iznijeli ni jedan jedini dokaz, ali su svejedno iznosili tvrdnju i kretali od nje kao da je neupitna istinitost. Obojica su navodili tvrdnje kako su fratri sa Širokog Brijega ubijeni tijekom borbe zbog toga jer su skupa s drugim ljudima, koji su ga branili, gađali oružjem po napadačkim partizanskim postrojbama. Dokumentacija koja je objavljena ne sadrži podatke koje je Trgo navodio, nego nam još daje skroz drugačije zaključke. Šumanović još objašnjava da stoga njegova postavka, koja se odnosi na uzrok smrti fratara sa Širokog Brijega, „bila bi točna jedino u slučaju da su on (Trgo) ili institucija koju je on vodio (VII JNA) raspolagali spomenutom dokumentacijom, ali su je – unatoč tomu što je odgovarala službenoj (odnosno, njihovoj) inačici događaja – odlučili ne objaviti“.²¹⁸ No prilikom znanstvene rasprave važna, tj. relevantna, je jedino ona dokumentacija koju javnost može pregledati, bez obzira je li tu dokumentaciju netko

²¹⁵ Šumanović, „Zamjena uloga“, 20-21.

²¹⁶ Isto, 21.

²¹⁷ Isto, 22.

²¹⁸ Isto, 22-23.

objavio ili nije. Tako da je i prilikom takve situacije navedeni argument, koji se tiče partizanskih, ustaških i domobranskih te njemačkih dokumenata, bio potpuno besmislen. Trgo pri vlastitom tumačenju, što je uzrok njihova gubitka života, ne govori o lokaciji tih dokumenata koji bi išli njemu u prilog. Pa time dio Trgina predavanja (1985. g.) možemo gledati nastojanjem za svjesnim varanjem ljudi, da se njegovim mišljenjima, iz sfere politike, da znanstvena potvrda. Šumanović ističe i da Anić u svome djelu (2004. g.) bez kritike preuzima od Trge taj njegov dio predavanja. No, bez obzira na teze od strane Trge, najsnažnijim argumentom, koji potvrđuje neistinitost teza Fabijana Trge, biva baš informacija koja se spominje unutar monografskog djela jedanaeste dalmatinske brigade. Tu se od strane autora izriče jedna teza, kada su pokušavali pokazati „privid žaljenja“, kako nam navodi Šumanović.²¹⁹ A iz te se teze nesumnjivo nameće zaključak kako fratri sa Širokog Brijega nisu bili suučesnici borbi za širokobriješki prostor. Oni su pak, nasuprot postavkama Trge, ubijeni poslije zauzimanja i snažnog nadgledanja Širokog Brijega od strane pripadnika 8. dalmatinskog korpusa. Zanimljivo da je jedan recenzent ovoga monografskoga djela i Nikola Anić, a on je usprkos toj situaciji u vlastitom radu, koji se bavi 8. dalmatinskim korpusom, naveo drugačije, oprečno mišljenje koje se slaže s Trgom. Zbog toga je ono što je navedeno u tome monografskom djelu osobito važno. Komparacijom navoda Trge i navoda ovoga monografskog djela očiglednim biva kako su Fabijan Trgo te Anić bili pratitelji formalne (službene) varijante partije u pogledu ubojstva fratara sa Širokog Brijega, tj. njegova karaktera. Oni su pratili tu varijantu bez obzira na to što je zabilježeno o navedenom, „makar u znatno ublaženoj inačici“, od strane pripadnika jedanaeste brigade koji su neposredno sudjelovali u zbivanjima.²²⁰ „Sukladno tomu, ova činjenica ne samo da dodatno ukazuje na još jedan argument u korist neodrživosti službene inačice glede karaktera likvidacije širokobrijeških franjevac, nego i izravno upućuje na problematičnost drugih podataka koje su u svojim djelima (zbornicima dokumenata i povijesnoj literaturi) kreirali Trgo i Anić.“²²¹ Iz svega ovoga, što nam je Šumanović odlično objasnio, možemo doći do vrlo jasnih zaključaka.²²² Treba reći i da nam Tomašević navodi da su ubojstva

²¹⁹ Isto, 23.

²²⁰ Isto, 23-24.

²²¹ Isto, 24.

²²² Isto, 25., Zaključci: Ratno zločinačko djelo, izvršeno nad 12 fratara iz Širokog Brijega, partizanska je propaganda probala pravdati tezom koja je lažna, a u kojoj se navodi da oni nisu smaknuti, već pogibaju u sukobima s partizanskim jedinicama. Rat završava i taj je propagandni sadržaj počeo biti formalna (službena) istina. To ponavljaju, kao nedvojbeno, i glavni ljudi u vlasti (vođeni Titom). Kao što je već objašnjeno, i Anić i Trgo posjedovali su glavnu funkciju pri kreiranju prizora, o fratrima sa Širokog Brijega, koji je lažan. I na kraju treba reći da, nasuprot tim propagandnim djelovanjima, izvori iz toga vremena pokazuju kako je odluka o njihovom ubojstvu donesena ranije, nego se osvajao širokobriješki prostor, od strane partizanskog zapovjedništva (predvodio ih Tito). Maclean prenosi tu informaciju Britancima. Točnije njihovo ministarstvo vanjskih poslova saznaje o tome od njega (Šumanović, „Zamjena uloga“, 25.).

franjevaca počela 8 sati poslije borbe (bitke). Ističe i da je poznato i sada ima u velikom broju živih svjedoka kojima je poznato da svi franjevci preživljavaju ratni sukob unutar skloništa. Kad je taj sukob završio bilo je 10 h prijepodne. Nakon što je prošlo 8 sati od toga završetka bitke prvi su franjevci bili odvođeni, s izostankom suđenja, u prostor skloništa (protuavionskog) gdje su ubijeni.²²³

Slavko Grubišić navodi da je fra Marko Dragičević glavni svjedok tih teških zbivanja i prenosi nam njegovo svjedočanstvo, a ono je doista dragocjeno i zato ću ovdje citirati. Fra Dragičević tako svjedoči: „Niti se moglo, ni smjelo pisati o ovom događaju. Toliko je toga o Širokom Brijegu nalagano i izmišljeno da se ne da izreći i opisati. Govorilo se i pisalo da su fratri na Širokom Brijegu pucali na partizane, da su ih vrelom vodom i uljem polijevali, a da ne govorim koliko je sлагano da su nas odgajali u mržnji i šovinizmu. Svjesno i odgovorno tvrdim da nikada nitko iz samostana i crkve nije pucao. Iz gimnazije se nije ni moglo pucati jer se nalazi iza crkve i crkva ju zaklanja. Oni koji tvrde ili vjeruju, koji su nasjeli lažima, neka dođu na Široki Brijeg i vide gdje je bio položaj, pa će se lako razuvjeriti, ali i uvjeriti da su laž lansirali oni koji su htjeli opravdati svoja zlodjela.“²²⁴ Ovo je dakle još jedan od mnoštva jasnih dokaza da franjevački samostan i crkva na Širokom Brijegu nisu bili vojni položaji i da fratri nisu imali nikakve veze sa ratnim sukobima. Fra Dragičević dalje svjedoči: „... Izjutra oko pola osam, dana 6. veljače, zatutnjalo je i zagrmjelo sa svih strana. Ujutro, 7. veljače, bilo je dosta mirno i oko deset sati. Bio sam u samostanskom podrumu skupa s fratrima svećenicima i kolegama klericima, čulo se s Bakamuše: -Uraaaaaaaaaa! Pomalo smo kroz podrumski prozor vidjeli partizane. Meštar, otac fra Borislav Pandžić otišao je otvoriti samostanska vrata da ih napadači ne bi razbili i uništili. Nakon nekog vremena pozvani smo i izašli smo na hodnik. Neki partizanski oficiri vikali su na nas. Bacili su pred nas Poglavnikovu sliku, da je gazimo. Jedan od njih nam je pritom rekao: -Ako ne pogazite tog krvnika, sve ću vas postreljati! Otišao je nakon toga. Nakon nekog vremena čekanja u hodniku, uvedeni smo u zbornicu. Stražar je postavljen pred vrata. Oficiri su dolazili i razgovarali s fratrima – svećenicima, odnosno s profesorima. Bilo je žestokih riječi. Budući da je u javnost bačena izjava da su fratri pucali na partizane i da su zbog toga poubijani, spomenuo bih da je među njima bilo staraca na samrtnoj postelji, bez vida, a jedan je bio takva duševnog stanja da nije ni znao da se vodi borba. Pa ipak su proglašeni krivim i pod tim optužbama poubijani. Vođeni su na ubijanje jedan po jedan. Poubijani su u skloništu i to njih dvanaestorica, po kojem redu su ubijani, ne bih znao reći.“²²⁵

²²³ Tomašević – Koška, *Istina*, 180.

²²⁴ Slavko Grubišić, *Nad ponorom pakla : svjedočanstvo o komunističkim zločinima* (Zagreb, 2000), 53.

²²⁵ Grubišić, *Nad ponorom pakla*, 53-54.

Fra Dragičeviću postavljeno je pitanje na koji je način ostao živ i on odgovara da je preživio sasvim slučajno.²²⁶

Nadalje treba objasniti i da se dakle dio širokobrijeških franjevaca uputio ka Lištici. Kod te rijeke bila je hidroelektrična centrala i fratarska mlinica. Tamo su se uputili kada se krenulo pucati iz partizanskog topništva po samostanu i crkvi (6. veljače 1945. g.) jer su se nadali kako ih tamo čeka veća sigurnost. Također, tamo je bilo šumovito i taj prostor nije bio vidljiv. Osim fratara tamo bježe i okolni ljudi (nešto ih) i približno 30 učenika (đaka). Obitavaju tamo za vrijeme pucanja (dana 6. i 7. veljače). Nakon pucanja donose odluku da se vrate (dana 8. veljače) samostanu te da vide kakva je situacija tamo. Partizani ih zatim uočavaju blizu crkve. Kod partizana se pojavljuje nekakvo čuđenje. Govore im, kako nam fra Pandžić prenosi: „Još vas ima!“. Zatim su ti ljudi smjesta poredani ispred crkve. Traženi su od svih posebno podaci osobne prirode. Postavljaju im pitanja u vezi njihova oružja. Iznose i prijetnje i uvrede prema tim ljudima. Poslije tih zbivanja okolni narod šalju vlastitim domovima. Oni učenici koji su bili stariji spremljeni su u Ljubuški (u zapovjedništvo, vojničko), a oni učenici koji su bili mlađi poslani su vlastitim domovima. Osam franjevaca, koji su s njima bili u mlinici i isto se vratili, tjerani su putem Splita i usmrćeni na nekoj lokaciji. Imena tih ubijenih franjevaca, od najstarijega prema najmlađemu, su: Fra Bonifacije Majić²²⁷, fra Fabijan Kordić²²⁸ (brat laik),

²²⁶ Isto, 54., Fra Marko Dragičević svjedoči: „Ja sam ostao živ posve slučajno, ako se smije tako reći. Naime, znanstvenici tvrde da slučaja nema. Prije nego što ćemo izaći iz podruma na hodnik, netko je od fratara predložio da obučem habit, za koji ne znam čiji je bio, visio je na zidu u podrumu. To je rečeno s tom nakanom da me ne bi mobilizirali ako budem u habitu. Međutim, prevladalo je drugo mišljenje da me ne oblače jer nemaju dopuštenje iz Provincijata. Tako sam izašao u civilu, bez habita, i hvala Bogu ostao živ, pa sve ovo mogu posvjedočiti. Napominjem, da sam imao na sebi habit, bio bih sigurno ubijen skupa s mojom braćom.“ (Grubišić, *Nad ponorom pakla*, 54.).

²²⁷ Fra Bonifacije-Anto Majić rodio se 6. svibnja 1883. u mjestu Vitina. Završio je vitinsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te mostarsku, paderbornsku (Njem.) i düsseldorfsku (Njem.) bogosloviju. Završio je i filozofski fakultet (Krakow te Zagreb). Nije obavljao vojnu službu. Dana 4. listopada 1900. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. listopada 1901. i svečano 16. listopada 1904. Zaredio se za svećenika 14. lipnja 1906. (Paderborn). Bio je profesor u Širokom Brijegu te kateheta u mjestu Moko i Široki Brijeg (pučke škole). Na Širokom Brijegu bio je tijekom mirovine. Tjeran je prema Splitu (8. veljače 1945.) i usmrćen na nekom mjestu. Opisuje ga se kao čovjeka dobre čudi. Također, navodi ga se kao pravoga oca. Uživao je velike simpatije i prilikom profesorskog i odgojiteljskog djelovanja, ali i kao čovjek (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 147-148.). Krstio se 8. kolovoza 1883. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 34.).

²²⁸ Fra Fabijan-Jozo Kordić rodio se 6. ožujka 1890. u mjestu Grljevići. Dana 6. siječnja 1907. stupa u red franjevaca (kao zadarski tercijar). Bio je vrtlar te krojač (Mostar, Široki Brijeg). Opisuje ga se kao priprostog brata. Također, živio je kršćanski, redovnički i humano (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 127.). Krstio se 16. ožujka 1890. i fra Marić navodi i da se rodio 14. ožujka 1890. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 39.).

fra Radoslav Vukšić²²⁹, fra Fabijan Paponja²³⁰, fra Andrija Jelčić²³¹, fra Leonard Rupčić²³², fra Melhior Prlić²³³ (brat laik) i fra Miljenko Ivanković²³⁴ (klerik). Treba reći i da se s njima u hidrocentrali nalazio i fra Mariofil Sivrić²³⁵. No njegovi su tjelesni ostaci, kako izgleda,

²²⁹ Fra Radoslav-Ivan Vukšić rodio se 5. prosinca 1894. u mjestu Studenci. Pohađao je širokobriješku gimnaziju (jedan dio). Jedan dio završio je u mjestu Požega. Pohađao je mostarsku bogosloviju i filozofski fakultet (Beč). Nije obavljao vojnu službu. Dana 19. kolovoza 1913. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 23. kolovoza 1914. i svečano 15. rujna 1917. Zaredio se za svećenika 7. listopada 1917. (Mostar). Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg). Bio je i gimnazijski ravnatelj. Fra Nikić navodi da „je franjevac i čovjek reda i rada“. Također, opisuje ga kao čeličnog karaktera i uzornog pri svačemu. Propovijedao je pri svome življenju. Doznajući o partizanskim radnjama gubi prema njima „svako povjerenje“, kako navodi fra Nikić. Stradava kao junak. Fra Vukšićev „svijetli lik ostao je u najljepšoj uspomeni tolikih širokobrijeških đaka koji su iskusili njegovu dobrotu“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 213-214.). Krstio se 8. prosinca 1894. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 35.).

²³⁰ Fra Fabijan-Jakov Paponja rodio se 26. rujna 1897. u mjestu Lipno. Pohađao je širokobriješku gimnaziju, mostarsku i innsbruckšku (Austr.) bogosloviju te filozofski fakultet (Innsbruck i Ljubljana). Nije obavljao vojnu službu. Dana 7. lipnja 1915. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 7. lipnja 1916. i svečano 5. srpnja 1919. Zaredio se za svećenika 3. rujna 1922. (Salzburg iz Austr.). Bio je profesor na Širokom Brijegu. Krasila ga je plemenitost te čovjekoljubivost. Poštivao je ministrantske žrtve. Fra Nikić, citirajući, navodi i da je fra Paponja imao ljubav prema prirodi (istinski brat sv. Franje) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 171-172.). Krstio se 28. studenog 1897. i fra Marić navodi i da se rodio 26. studenog 1897. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 36.).

²³¹ Fra Andrija-Jozo Jelčić rodio se 6. svibnja 1904. u mjestu Stubica. Pohađao je trebižatsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te bogosloviju (Mostar, Breslava). Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1924. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 30. lipnja 1925. i svečano 3. srpnja 1928. Zaredio se za svećenika 13. srpnja 1930. Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg, Humac, Jablanica, Čapljin). Navodi se da je usmrćen na nekoj lokaciji u smjeru Splita ili možda u gradu Splitu. Opisan je kao „dobar svećenik i pastoralni radnik“. Navodi se i da je posjedovao puno prakse iz područja života. Gradio je čapljinsku crkvu. Izgrađivao je Božji narod. Ljudi bi opisali da je „sama dobrota od čovjeka“. Nastavio je braniti dom i vjeru do kraja (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 121-122.). Krstio se 8. svibnja 1904. i fra Marić navodi i da se rodio 8. svibnja 1904. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 33.).

²³² Fra Leonardo-Mijo Rupčić rodio se 29. rujna 1907. u mjestu Hardomilje. Pohađao je širokobriješku gimnaziju, bogosloviju iz Mostara i Lillea (Franc.) te filozofski fakultet (Fribourg iz Švic., Pariz i Zagreb). Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1925. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 30. lipnja 1926. i svečano 2. srpnja 1929. Zaredio se za svećenika 30. kolovoza 1931. Bio je profesor na Širokom Brijegu. Opisan je dobričinom. Opisuje ga se i savjesnom osobom, profesorom te svećenikom redovnikom. Fra Nikić navodi i da je „ovčica Božja“. Iz njega je isijavala dobrota i samim njegovim pojavljivanjem („Duša Božja“, fra Nikić za njega navodi). Fra Rupčić opisan je i kao „svet, ponizan, uzoran u svemu kolegama i đacima“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 187-188.). Krstio se 4. listopada 1907. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 37.).

²³³ Fra Melhior-Jerko Prlić rodio se 27. srpnja 1912. u mjestu Sovići. Dana 3. kolovoza 1935., kao tercijar, stupa u red franjevaca (Mostar). Zatim dana 11. srpnja 1937., kao brat laik, stupa u novicijat (Humac), a zavjetovao se jednostavno 12. srpnja 1938. i svečano 18. prosinca 1941. (Široki Brijeg). Obavljao je funkciju stolara u Širokom Brijegu (radionica stolara, od samostana). Opisan je odličnim radnikom. Fra Nikić također navodi da „nije nalazio tereta, pred njim je sve pucalo“. Bio je i dobrim redovnikom. Odlikovala ga je točnost „na dnevnim točkama“, kako navodi fra Nikić, te savršenost prilikom rada ručnih poslova. Na području oblačenja bio je čist. U cijelosti se prilagodio zajednici franjevaca (s funkcijom tercijara) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 179-180.). Krstio se 27. srpnja 1912. i fra Marić navodi i da se rodio 26. srpnja 1912. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 38.).

²³⁴ Fra Miljenko-Ivan Ivanković rodio se 2. prosinca 1924. u mjestu Tubolja. Pohađao je gimnaziju (Široki Brijeg). Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 18. rujna 1944. (Veljaci). Nije obavljao vojnu službu. Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i đak VIII. razreda gimnazije“ kada su ga odveli ka Splitu i negdje ubili s braćom. Fra Nikić ga je opisao i kao mirnog i tihog klerika (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 117.). Krstio se 7. prosinca 1924. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 38.).

²³⁵ Fra Mariofil-Marijan Sivrić rodio se 10. veljače 1913. u mjestu Međugorje. Pohađao je širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 3. kolovoza 1930. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 5. kolovoza 1931. i svečano 12. kolovoza 1934. Zaredio se za svećenika 14. lipnja 1936. (Kotor). Obavljao je razne funkcije na Širokom Brijegu. Fra Nikić u svome djelu navodi da je približno „12.

pronađeni na smjeru ka mjestu Vitina. Iz toga možemo vidjeti da iz nekoga razloga on nije tjeran s ostalima putem Splita, iako se i on prethodno nalazio na prostoru mlinice.²³⁶ Fra Marić za fra Sivrića navodi kako je uhićen (dana 8. veljače) od partizana u hidrocentrali. Navodi i da, navodno, nije odveden istoga trenutka s osmero njegove subraće putem Splita, nego je poslije toga usmrćen na nekom mjestu 12. veljače 1945. g. Ističe i da je najveća vjerojatnost u tome da su ga izvukli iz te grupe i odveli poslije (dana 10. veljače) i usmrtili, na lokaciji za koju se ne zna gdje je.²³⁷ Mandić navodi: „Skupina od osam franjevaca koji su potražili sklonište u noći 6. na 7. veljače u franjevačkoj hidrocentrali i mlinici pored rijeke Ugrovače, odvedeni su od partizana 8. veljače 1945.“²³⁸ A fra Marić objašnjava da su franjevce pronašli pripadnici partizana u hidrocentrali, a tamo su se skrili od granata (skupa s bogoslovima, narodom i učenicima). Svatko tko je nosio habit bio je uhićen. Odvedeni su prema Splitu. Najvjerojatnije su ubijeni u mjestu Zagvozd. Godine 2007. je knjiga fra Marića izdana i u njoj se navodi da traje istraživanje i da se do današnjeg dana ne pozna gdje su im grobovi. Fra Marić navodi i za fra Melhiora Prlića da su mu tjelesni ostaci nađeni u mjestu Zagvozd (u masovnoj grobnici). Provedena je identifikacija 31. prosinca 2005. g. u Splitu.²³⁹ Fra Prlić jedan je od tri ubijena hercegovačka fratra čiji su ostaci nađeni u Zagvozdu.²⁴⁰ Osim fra Prlića (umire zbog pucnja u glavu), identificirani su i fra Zdenko Zubac (umire zbog pucnja u glavu) i fra Julijan Kožul (ne možemo zaključiti što je dovelo do njegove smrti).²⁴¹

Treba reći i to da neki od širokobrijeških franjevaca odlaze kod župnika u Mostarski Gradac, koji se nije nalazio daleko. Tamo odlaze, zbog mira i sigurnosti, shvativši da će se ratna zbivanja izravno nadviti i nad širokobriješki samostan. Njihova imena, od najstarijega prema

veljače 1945. ubijen negdje kod Širokog Brijega“. Opisan je poletnim, idealnim i savjesnim svećenikom. Također, živio je bez poroka kao svećenik. Osim toga, odlikovala ga je i dragost i jednostavnost. Bio je i veseo i neposredan čovjek, i zbog toga je bio svačiji prijatelj („posebno njegovih gojenaca“). Tijekom širokobrijeških nevolja, za vrijeme rata, iskazao se pokapanjem neživih i ohrabriranjem živih (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici, 191-192.*). Krstio se 16. veljače 1913. i fra Marić navodi i da se rodio 16. veljače 1913. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 39.).

²³⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 222-223.

²³⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 40.

²³⁸ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 20.

²³⁹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 33., 38-39.

²⁴⁰ Mandić, „Ratne okolnosti 1945. godine“, 20.

²⁴¹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 331-332.

najmlađemu, su: Fra Augustin Zubac²⁴², fra Krešimir Pandžić²⁴³, fra Roland Zlopaša²⁴⁴, fra Rudo Jurić²⁴⁵ (klerik) i fra Kornelije Sušac²⁴⁶ (klerik). Potrebno je objasniti i da je fra Zvonko Grubišić²⁴⁷ bio pomoćnik fra Zlatku Sivriću, župniku Mostarskog Gradca. Fra Sivrić je, dana 2. prosinca, poslovno otišao iz župe i tada fra Grubišić preuzima vodstvo župe dok ga nema. Mirno vrijeme u Mostarskom Gradcu nije potrajalo dugo. Tako se, prolazeći kroz njega, 19. divizija (8. korpus) želi domoći Mostara. Ta je divizija, dana 4. veljače, počela snažnu paljbu. Župni je stan pao u ruke jednoga odreda koji je spadao pod tu diviziju. Napredovanje pak nije bilo moguće. Hrvatski su im se vojnici (nisu bili daleko od njih) snažno suprotstavili i onda ih

²⁴² Fra Leopold-Augustin-Ludvig Zubac rodio se 9. prosinca 1890. u mjestu Čitluk. Pohađao je širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Dana 9. kolovoza 1909. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 9. kolovoza 1910. i svečano 7. rujna 1913. Zaredio se za svećenika 11. listopada 1914. (Mostar). Obavljao je razne funkcije na Širokom Brijegu. Fra Nikić navodi da je stradao „primivši neposredno prije smrti odrješenje od o. fra Krešimira Pandžića“. Bio je svećenički i redovnički savjestan. Također, ističe se njegova profesorska vrijednost (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 219-220.). Krstio se 16. prosinca 1890. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 16.).

²⁴³ Fra Krešimir-Stjepan Pandžić rodio se 4. ožujka 1892. u mjestu Drinovci. Završio je drinovačku osnovnu školu, širokobriješku (prvi dio) i mostarsku (drugi dio) gimnaziju te mostarsku bogosloviju. Završio je i filozofski fakultet (Graz iz Austr. i Zagreb). Imao je i doktorat sa područja filozofije (Zagreb). Nije obavljao vojnu službu. Dana 9. kolovoza 1909. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 9. kolovoza 1910. i svečano 7. rujna 1913. Zaredio se za svećenika 31. siječnja 1915. (Mostar). Obavljao je razne funkcije na Širokom Brijegu. Bio je i provincijal hercegovačkih franjevaca. Fra Nikić navodi da je usmrćen dana 8. veljače. Djelovao je svećenički i profesorski savjestno. Opisan je i strogim kao „profesor klasičnih jezika“, kako navodi fra Nikić. Krasila ga je i uporna marljivost, pravednost iznad svega, discipliniranost, temeljitost, pobožnost i poniznost (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 169-170.). Krstio se 6. ožujka 1892. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 15.).

²⁴⁴ Fra Roland-Mato Zlopaša rodio se 29. svibnja 1912. u mjestu Posušje. Završio je posušku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju i bogosloviju (Mostar i Fribourg iz Švic.). Završio je i filozofski fakultet (Zagreb). Nije obavljao vojnu službu. Dana 3. kolovoza 1929. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. kolovoza 1930. i svečano 8. rujna 1933. Zaredio se za svećenika 14. lipnja 1935. (Mostar). Bio je profesor u Širokom Brijegu. Opisalo ga se kao poletnog i mladog profesora. Također, bio je „pun savjesti i svijesti“. Kada je došao raditi bio je „tek završeni profesor“ i imao je najljepše ideale. Bio je i jako tih i jako skroman te je preferirao propovijedanje djelovanjem. Razmišljao je i molio (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 215-216.). Krstio se 29. svibnja 1912. i fra Marić navodi i da se zaredio za svećenika 16. lipnja 1935. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 17.).

²⁴⁵ Fra Rudo-Karlo Jurić rodio se 23. ožujka 1925. u mjestu Radešine. Pohađao je širokobriješku gimnaziju. Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 10. rujna 1944. (Veljaci). Nije obavljao vojnu službu. Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i učenik VII. razreda gimnazije“ kada je usmrćen dana 8. veljače, s ostalima u Mostarskom Gradcu (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 125.). Krstio se 25. ožujka 1925. i fra Marić navodi i da se zavjetovao jednostavno 18. rujna 1944. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 18.).

²⁴⁶ Fra Kornelije-Ante Sušac rodio se 25. kolovoza 1925. u mjestu Cerno. Pohađao je širokobriješku gimnaziju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 17. rujna 1943. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 18. rujna 1944. (Veljaci). Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i učenik VII. razreda gimnazije“ na dan 8. veljače (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 201.). Krstio se 25. kolovoza 1925. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 19.).

²⁴⁷ Fra Zvonko-Pero Grubišić rodio se 7. veljače 1915. pri Posuškom Gracu. Završio je grudsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Dana 3. srpnja 1934. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. srpnja 1935. i svečano 5. srpnja 1938. Zaredio se za svećenika 16. lipnja 1940. (Mostar). Obavljao je funkcije kapelana (Humac, Mostarski Gradac). Navodi se da je bio idealist (među više njih) među mladima. Također, odlikovala ga je pobožnost i savjesnost. Bio je obilovao idealizmom „za slavu Božju i rad među kršćanskim pukom“. Njegovo je djelovanje davalo velika obećanja „patničkom narodu“, kako objašnjava fra Nikić, no zločinci su to zaustavili. Život gubi vesele naravi. Očekivao je nebesku slavu (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 113-114.). Krstio se 7. veljače 1915. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 18.).

i napali. Taj je odred tako bio primoran otići iz župnoga stana i baciti se u bijeg. No i franjevci, koji su se nalazili u stanu, odvedeni su od strane toga odreda. Njih petoricu širokobrijeških franjevaca i fra Grubišića pripadnici partizana ubijaju u Gostuši. Navodi se da je to bilo „vjerojatno 6. veljače, a prema nekima 8. veljače“.²⁴⁸ Fra Marić navodi da su strijeljani u planini (besputica) koja se nalazila nad crkvom. Tamo su im tijela ukopana. Navodi da su strijeljani dana 6. veljače. Njihovi su tjelesni ostaci također 1969. g. ekshumirani, a ukopani 1971. g. u širokobriješkoj crkvi.²⁴⁹ A fra Nikić navodi da su ubijeni dana 8. veljače u Mostarskom Gradcu, s tim da za fra Sušca navodi da su ga spalili na Širokom Brijegu s ostalom braćom.²⁵⁰ Međutim, za njega Baković navodi da je ubijen, dana 8. veljače, u Mostarskom Gradcu skupa s ostalom braćom.²⁵¹

Nadalje se mora reći da je u mjestu Izbično župnikom bio fra Metod Puljić. No fra Nevinko Mandić mijenjao je fra Puljića, jer je bio bolestan i morao je otići iz župe. Fra Mandić je poslan je od fra Leona Petrovića (11. siječnja 1945. g.), iz Mostara. Fra Mandiću dolaze nešto kasnije fra Marko Dragičević (došao iz Širokog Brijega) i fra Bono Andačić (došao od Mostara). Dana 11. veljače 1945. g. održava se pučka misa u tome mjestu, od strane fra Dragičevića. Partizanski odred 19. divizije (8. korpus) dolazi u vremenu održavanje sv. mise i ulaze u samu crkvu. Baš je tada počelo čitanje poslanice. Zapovjednik odreda (oficir) naređuje prekidanje mise. Također, naredba je uključivala i razilaženje ljudi koji su bili na sv. misi. Svećenik iznosi molbe u vezi dopuštanja redovitog završetka sv. mise. No uspjeha u tome nije bilo. Zatim partizani zapovijedaju franjevcima (trojica) da smjesta idu za njima. Dana 12. veljače moraju ići za njima putem Knešpolja. Toga su dana franjevci cijelo vrijeme morali prenositi oružje. Kada je nastupila večer ubili su svo troje i bacili u jednu jamu koja nije poznata. Dakle imena ubijenih franjevaca, od najstarijega prema najmlađemu, su: Fra Marko

²⁴⁸ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 223-224.

²⁴⁹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 15-19., Preživjeli svjedok Petar Vrljić Kraljušić rekao je: „Uvatile su me u blizini Gornjeg Pologa zajedno s još trojicom mladića i odveli nas u komandu u Polog, gdje su nam priključili Slavka Markića. Vodeći nas odatle prema Gornjem Gracu, na izvoru Grguša su odmah ubili Matu Kovača Marinčića. Moj rođak Drago Vrljić je bio sa mnom svezan rukom za ruku. Kada su nas doveli u Gradac, u jednu štalu u kojoj je bio zatvor, priključili su nam još pet fratara i nekoliko vojnika. Kada se smrklo odveli su nas u grabovu šumu i tu nas počeli ubijati. Zapucale su mašinke, a moj rođak Drago je pao i mene za sobom povukao na zemlju. Drago je bio mrtav. Jedan je fratar dugo i teško ječao. Nije mu bilo pomoći. Dosta dugo sam tako primiren ležao, a kada sam primijetio da više nikog nema u blizini sjetio sam se rođakove čakije koju je uvijek imao u džepu. Izvadio sam čakiju i prerezao telefonsku žicu s kojom smo bili vezani. Bio sam oblišen krvlju koja je tekla iz mučenika. Moj rođak Drago bio je maloljetan, imao je tek šesnaest godina. Njegova smrt me teško pogodila, ali ja sam morao dalje spašavati. Nisam nikome kazivao što se sa mnom dogodilo kao i s drugim mučenicima, iako su mnogi znalo da su me odveli partizani. Spasio sam se“ (Grubišić, *Nad ponorom pakla*, 57-58.).

²⁵⁰ Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 113., 125., 169-170., 201., 215., 219-220.

²⁵¹ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 878.

Dragičević²⁵², fra Bono Andačić²⁵³ (brat laik) i fra Nevinko Mandić²⁵⁴. Njihovi tjelesni ostaci nisu nađeni do današnjeg vremena, kako navodi fra Pandžić.²⁵⁵ Fra Marić ističe da su, 11. veljače 1945. g., uhićeni od strane partizana, odvedeni od oltara i usmrćeni na mjestu koje nije poznato. Ističe i da do današnjega dana ne znamo gdje se nalaze njihova tijela.²⁵⁶

Zatim se događa zločin u Mostaru. Putem Mostara kretala se 14. divizija 8. korpusa (zapovjednik: Stanko Parmać). Ta je divizija, dana 14. veljače, stupila u grad. Pojedini oficiri, koji su pripadali navedenoj diviziji, stižu u samostan franjevac. Dolaze u približno 16 sati. Lijepo razgovaraju s franjevcima i odlaze. Franjevcima ostaje utisak koji je bio ugodan. Kada je stigao suton dana u samostanskom se prostoru pojavljuje Brana Popadić. Uz njega su bili i neki vojnici. Okupljaju franjevce u samostanu. Proveli su popisivanje i ispitivanje. Krajem toga napuštaju samostanski prostor. Morali su nekome dati informacije te primiti uputstva i to je očigledno. Prošlo je jedan sat i oni se opet pojavljuju u samostanskom prostoru. Zatim sedam fratara mora ići za njima. Njihova imena, od najstarijega prema najmlađemu, su: Fra Jozo

²⁵² Fra Marko-Nikola Dragičević rodio se 17. veljače 1902. u mjestu Međugorje. Završio je širokobriješku gimnaziju, mostarsku bogosloviju i filozofski fakultet (Fribourg iz Švic.). Stekao je i doktorat (Fribourg). Dana 8. srpnja 1922. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 9. srpnja 1923. i svečano 10. srpnja 1926. Zaredio se za svećenika 20. svibnja 1928. (Bernay iz Franc.). Bio je profesor u Širokom Brijegu. Bio je izvrsno inteligentan i imao je čisti karakter. Vrlo odlučno čuvao je disciplinu. Opisan je i mladim i marljivim profesorom. Posjedovao je naobraženost i profesorsku izvrsnost. U društvu je bio voljen (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 105-106.). Krstio se 18. veljače 1902. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 45.).

²⁵³ Fra Bono-Ivan Andačić rodio se 5. studenog 1903. u mjestu Hamzići. Dana 8. prosinca 1921. stupa u red franjevaca (kao tercijar). Dana 8. rujna 1928. stupa u novicijat (bio brat laik, Humac), a zavjetovao se jednostavno 10. rujna 1929. i svečano 10. rujna 1933. Obavljao je funkcije krojača (Mostar i Veljaci). Ministrirao je kada su ga odveli „i ubijen u Izbičnu“, piše fra Nikić. Posjedovao je lijepo humano ponašanje te ga je krasila redovnička pobožnost (kršćanska). Također, izgledao je ozbiljno. Opisan je i stručnim krojačem. Čitao je i kasnije ljudima postao mio za vođenje razgovora (zbog znanja). Posjedovao je puno teološko-znanstvenog znanja (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 95-96.). Krstio se 6. studenog 1903. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 46.).

²⁵⁴ Fra Nevinko-Andrija Mandić rodio se 4. ožujka 1908. u mjestu Lise. Završio je širokobriješku osnovnu školu i gimnaziju te bogosloviju (Mostar i Fribourg iz Švic.). Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1926. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se 30. lipnja 1927. i svečano 2. srpnja 1930. Zaredio se za svećenika 10. srpnja 1932. Bio je mostarski kateheta. Slavio je sv. misu kada su ga odveli od oltara. Navodi se da je kod njega kao svećenika bila prisutna suvremenost i naobraženost. Također, bio je vrstan kateheta. Isticao se tjelesnom nježnošću te duhovnom neumornošću. Iznimno je težio činiti mlade odgojenima i sretnima, kojima je bio duhovnik. Bio je cijenjen od mladih i djelovali su prema njegovim riječima (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 151-152.). Krstio se 5. ožujka 1908. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 46.).

²⁵⁵ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 224.

²⁵⁶ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 45-47.

Bencun²⁵⁷, Fra Leon Petrović²⁵⁸ (provincijal), fra Rafo Prusina²⁵⁹, fra Bernardin Smoljan²⁶⁰, fra Grgo Vasilj²⁶¹ (gvardijan), fra Kažimir Bebek²⁶² i fra Nenad Pehar²⁶³ (širokobriješki profesor).

²⁵⁷ Fra Jozo-Ivan Bencun rodio se 26. rujna 1869. u mjestu Međugorje. Završio je širokobriješku srednju školu i bogoslovne znanosti (Široki Brijeg). Dana 25. rujna 1889. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se svečano 29. rujna 1893. Zaredio se za svećenika 3. prosinca 1893. Nije obavljao vojnu službu. Obavljao je razne funkcije (Gradnići, Humac, Drežnica, Goranci, Široki Brijeg, Bukovica, Klobuk, Izbično, Gabela). Tijekom mirovine boravio je u Širokom Brijegu. Fra Nikić piše, citirajući, da je bio stari hercegovački fratar i da je predstavljao primjer istoga. Bio je cijenjen od puka. Krasila ga je pradjedovska vjera i pobožnost. Svećenički rad obavljao je skoro u svim krajevima Hercegovine. Kod njega se nikada nije moglo čuti žaljenje u vezi nepravdnosti u životu ili težine neke službe. Poznate su njegove riječi kako se ne bi mijenjao ni s jednom osobom u vezi rada i života (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 101-102.). Krstio se 27. rujna 1869. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 49.).

²⁵⁸ Fra Leo-Grgo Petrović rodio se 28. veljače 1883. u mjestu Klobuk. Pohađao je osnovnu školu iz Veljaka, širokobriješku gimnaziju te bogosloviju (Mostar, Fribourg iz Švic.). Postao je doktor teologije (Fribourg). Dana 4. listopada 1900. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. listopada 1901. i svečano 19. listopada 1904. Zaredio se za svećenika 30. srpnja 1905. (Fribourg). Bio je provincijal kada su ga odveli, smrtno osudili, strijeljali i u Neretvu bacili. Obavljao je razne funkcije (Klobuk, Mostar). Imao je čvrst i odlučan karakter. Odlikovala ga je i marljivost, savjesnost, obrazovanost i komunikativnost. Pisao je o starijoj povijesti Hrvata. Pomagao je drugima slušanjem i savjetima. Navodi se i da je posjedovao svetost i bio je popularan, no i „ostao je mali brat, spreman svakome učiniti uslugu“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 177-178.). Krstio se 6. ožujka 1883. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 47.).

²⁵⁹ Fra Rafo-Ivan Prusina rodio se 21. siječnja 1884. u mjestu Hamzići. Pohađao je širokobriješku osnovnu školu i gimnaziju te bogosloviju (Mostar, Fulda iz Njem.). Obavljao je funkciju vojnog kapelana (1914.-1919.). Dana 4. listopada 1900. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. listopada 1901. i svečano 4. listopada 1904. Zaredio se za svećenika 16. rujna 1906. Obavljao je razne funkcije (Posušje, Duvno, Humac, Konjic, Vinica, Jablanica, Roško Polje, Gabela). Tijekom mirovine boravio je u Čitluku. Opisuje ga se kao uzornog redovnika i svećenika. Bio je savjestan u svim zadacima. Također, odlikovala ga je velika jednostavnost i pristupačnost. Bio je dopadljiv svima s kojima je ostvarivao kontakt (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 181-182.). Krstio se 24. siječnja 1884. i fra Marić navodi da se zaredio za svećenika 16. listopada 1906. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 52.).

²⁶⁰ Fra Brno-Frano Smoljan rodio se 3. listopada 1884. u mjestu Rodoč. Pohađao je mostarsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te mostarsku i paderbornsku (Njem.) bogosloviju. Učio je francuski jezik. Nije obavljao vojnu službu. Dana 25. kolovoza 1901. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 25. kolovoza 1902. i svečano 31. kolovoza 1905. Zaredio se za svećenika 10. travnja 1908. (Wiedenbrück iz Njem.). Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg, Mostar, Međugorje, Čitluk, Humac). Tijekom mirovine boravio je na Humcu. Isticao se izrazitom civiliziranosti i obrazovanosti pri svećeničkom pozivu te pobožnosti u redovništvu. Voljeli su njegove propovijedi (sadržavale su emocije). Bio je starješina iza kojega su ostali građevinski uspjesi (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 195-196.). Krstio se 4. listopada 1884. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 50.).

²⁶¹ Fra Grgo-Jozo Vasilj rodio se 13. ožujka 1886. u mjestu Međugorje. Pohađao je osnovnu školu iz mjesta Gradnići, širokobriješku gimnaziju te mostarsku i paderbornsku (Njem.) bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 1. kolovoza 1905. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 1. kolovoza 1908. i svečano 4. rujna 1909. Zaredio se za svećenika 7. travnja 1911. (Paderborn). Obavljao je razne funkcije (Duvno, Gradnići, Konjic, Mostarski Gradac, Blizanci, Mostar, Humac, Studenci, Čerin). Bio je gvardijan u Mostaru kada su ga bacili u Neretvu. Navodi se da su fra Vasilja zvali car te su i stari i mladi bili jednako upoznati s njim u Hercegovini. Bio je istinske vesele čudi. Odlikovala ga je dobrota, susretljivost i dobro srce. Bio je mostarski gvardijan tijekom rata i „u ratnom vihoru, nabavio je dosta živežnih namirnica i otvorio samostan i crkvu izbjeglicama i prognanicima iz istočne Hercegovine“. Od njih je smatran ocem zbog pripremanja smještaja i hrane. Tijekom više su mjeseci ljudi, koji su prognani i izbjegli, dolazili i odlazili. Odlazilo se najviše „za Hrvatsku“, kako navodi fra Nikić. Približno 300 ljudi bilo je obitavalo u samostanu i crkvi (na redovnoj bazi) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 209-210.). Krstio se 14. ožujka 1886. i fra Marić navodi i da je osnovnoškolsko obrazovanje imao u Crnićima te da se 1. kolovoza 1906. zavjetovao jednostavno i 4. listopada 1909. svečano (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 48-49.).

²⁶² Fra Kažimir-Franjo Bebek rodio se 1. listopada 1901. u mjestu Vitina. Pohađao je vitinsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju te bogosloviju (Mostar, Breslava). Dana 5. srpnja 1921. stupa u red franjevac, a zavjetovao se jednostavno 6. srpnja 1922. i svečano 8. srpnja 1925. Zaredio se za svećenika 10. srpnja 1927. (Mostar). Služio je vojsku. Obavljao je razne funkcije (Duvno, Klobuk, Humac, na Pločama). Opisan je smirenom osobom i jakim rodoljubom. Bio je izrazito cijenjen i voljen kod puka. Imao je izvanredno lijepu narav (Nikić,

Fra Leona Petrovića i fra Grgu Vasilja ubrajamo u članove samostana iz Mostara, a ostale nabrojane fratre ne, jer su tu boravili kao gosti. Oni su stigli do Mostara obaviti vlastite poslove.²⁶⁴ „Partizani su ih, odmah na izlazu iz samostana, svezali žicom i tako svezane vodili prema izlazu iz grada, prema Rodoču. Kada su došli do tzv. Čekrka strijeljali su ih i bacili ih u rijeku.“²⁶⁵ Fra Marić objašnjava da su, 14. veljače 1945. g., u samostanu uhićeni, odvedeni i usmrćeni. Zatim su bačeni u rijeku Neretvu. Navodi i da se još ne zna gdje su im grobovi.²⁶⁶ Matković nam prenosi, parafrazirajući od Bakovića, da su fra Bencun i fra Vasilj navodno prije nego su usmrćeni bili podvrgnuti mučenju. Također, prenosi i da su im poslije usmrćivanja zavezali kamen za vrat.²⁶⁷

Dakle, možemo vidjeti da je puno fratara mučenika iz Hercegovine stradavalo u grupama sa drugom svojom braćom. No bilo je i još fratara mučenika, koji su usmrćeni „ponajviše pojedinačno“, kako navodi fra Pandžić.²⁶⁸ Oni su stradali tamo gdje su obavljali svoju službu ili ih pak odvede odatle. Najprije ću spomenuti Fra Julija Kožula²⁶⁹ (župnika iz Veljaka), jer su prethodno u ovome potpoglavlju već objašnjeni neki. Fra Pandžić navodi da su ga odveli i usmrtili u Ljubuškom 7. veljače 1945. g.²⁷⁰ Fra Marić pak piše da je ubijen približno dana 10. veljače partizanskim strijeljanjem. To se dogodilo „negdje oko Ljubuškog“, kako fra Marić navodi. Kao što je već ranije navedeno, njegovi su tjelesni ostaci nađeni na prostoru

Hercegovački franjevački mučenici, 99-100.). Krstio se 2. listopada 1901. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 51.).

²⁶³ Fra Nenad-Venancije-Josip Pehar rodio se 7. svibnja 1910. u mjestu Stubica. Završio je trebižatsku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju, mostarsku bogosloviju i filozofski fakultet (Zagreb). Služio je vojsku. Dana 3. kolovoza 1930. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 5. kolovoza 1931. i svečano 12. kolovoza 1934. Zaredio se za svećenika 14. lipnja 1936. (Kotor). Bio je i kateheta (Konjic) te profesor (Široki Brijeg). Opisan je kao „nježna pjesnička i umjetnička duša“ te savršenim svećenikom. Posjedovao je izrazitu discipliniranost i nju je i kod đaka htio vidjeti. Bio je ponizan i u njoj „ponašao se kao jedan od đaka“. Osim toga, bio je voljen od učenika i cijenjen te su ga nastavljali (slijedili). Opisan je i kao pravi redovnik. Molio se puno i bio pobožan (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 173-174.). Krstio se 8. svibnja 1910. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 53.).

²⁶⁴ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 225.

²⁶⁵ Isto, 225.

²⁶⁶ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 47-54.

²⁶⁷ Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 324., Tijekom te godine pogiba i don Ivan Raguž (strijeljali su ga pripadnici partizana u gradu Mostaru). A don Lovro Konjevod (župnik u mjestu Rotimlja) povlači se s HOS-om i vlak nailazi na partizansku minu. Iskače van (nastala opća gužva u vlaku) i ne zna se gdje je završio. Prva je pretpostavka utapanje dok je probavao plivati preko Neretve. Druga je pretpostavka da je usmrćen od partizana (Matković, „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga“, 324.).

²⁶⁸ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 225.

²⁶⁹ Fra Julijan-Jure Kožul rodio se 10. travnja 1906. u mjestu Ljuti Dolac. Pohađao je gimnaziju (Široki Brijeg) te mostarsku i parišku bogosloviju. Služio je vojsku. Dana 29. lipnja 1926. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 30. lipnja 1927. i svečano 2. srpnja 1930. Zaredio se za svećenika 11. prosinca 1932. (Mostar). Bio je župnik u mjestu Seonica, Drinovci i Veljaci. Fra Nikić navodi da je usmrćen približno dana 10. veljače (Ljubuški). Opisan je tihim i odmjeranim. Bio je savjestan u obavljajući obveza (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 131-132.). Krstio se 16. travnja 1906. i fra Marić navodi i da je rođen 16. travnja 1906. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 40.).

²⁷⁰ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 225-226.

Zagvozda (masovna grobnica) i provedena je identifikacija. Čije je tijelo otkrilo se 15. siječnja 2007. g., u gradu Splitu.²⁷¹ „Kada se najmanje nadao, svjestan da nikomu ništa nije našao učinio, dolaze po njega i odvođe ga u nepoznatom pravcu. Zlikovci koji su ga vodili, znali su da je to njegov posljednji put izlaska iz Veljaka. Da je to dragovoljno podnio svjedoči pjevanje iz ćelije u kojoj su bili zatvoreni on i njegov pomoćnik fra Paško Martinac. Bog mu je dao milost da je imao uza se sveca koji ga je pratio. Obojica su zajedno, istom dušom i istim srcem Bogu prikazali svoja tjelesa kao ugodnu žrtvu na oltar domovine i za širenje svete vjere.“²⁷² Za fra Paška Martinca²⁷³ (kapelana iz Veljaka) fra Pandžić navodi da je išao za župnikom fra Kožulom. Skupa su ubijeni dana 7. veljače.²⁷⁴ Fra Marić pak objašnjava da je usmrćen približno dana 10. veljače strijeljanjem. Fra Marić još piše da se to dogodilo „negdje oko Ljubuškog“.²⁷⁵ „Ni na nagovor partizana da se vrati kući, jer mu ništa neće učiniti, on nije želio napustiti svoga župnika. Neka se i meni dogodi, govorio je, što će se dogoditi mom župniku. I krvnici su ga povelili. U zatvoru u Ljubuškom obojica su pjevali očekujući sigurnu smrt.“²⁷⁶ Fra Janko Bubalo u svojoj knjizi svjedoči kako im je jedan stražar od 18 godina, imena Rako, rekao, u neznanju ustvari koliko bitne sadržaje navodi, da je fra Martinac tokom puta na stratište cijelo vrijeme ohrabrivao fra Kožula govoreći „da se ništa ne boji, jer da ide svom Bogu u krilo“. Stražar je dodao još da je fra Martinac cijelo vrijeme na putu „zvao neke svete (valjda je molio litanije), a na koncu, u času samoga strijeljanja da je uskliknuo: „Živio - (neki) - Krist Kralj.“²⁷⁷ To je dio onoga što su od Rake saznali.²⁷⁸ Dalje se navodi ime fra Martina Sopte²⁷⁹ (profesora). Njega

²⁷¹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 41.

²⁷² Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 132.

²⁷³ Fra Paško-Ivan Martinac rodio se 26. lipnja 1882. u mjestu Dragićina. Pohađao je osnovnu školu u mjestu Čerin (privatno) te ju završio u Širokom Brijegu. Pohađao je i širokobriješku gimnaziju te mostarsku i paderbornsku (Njem.) bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 25. kolovoza 1901. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 25. kolovoza 1902. i svečano 31. kolovoza 1905. Zaredio se za svećenika 14. kolovoza 1907. (Paderborn). Obavljao je razne funkcije (Gradnići, Humac, Mostar, Goranci, Čitluk, Međugorje, Slano, Veljaci, Ljubuški). Fra Nikić piše kako je usmrćen dana 10. veljače (Ljubuški). Bio je radostan, ljubazan, jednostavan i pobožan, i time je „utjelovio svetog Franju“. Također, naročito je imao pobožnost „prema Blaženoj djevici Mariji“, kako pojašnjava fra Nikić (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 155-156.). Krstio se 24. lipnja 1882. i fra Marić navodi i da se rodio 23. lipnja 1882. u mjestu Čerin (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 41.).

²⁷⁴ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

²⁷⁵ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 42.

²⁷⁶ Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 156.

²⁷⁷ Bubalo, *Apokaliptični dani*, 148.

²⁷⁸ Isto, 148.

²⁷⁹ Fra Martin-Franjo Sopta rodio se 14. veljače 1891. u mjestu Dužice. U mostarskoj klasičnoj gimnaziji položio je maturu. Pohađao je mostarsku bogosloviju te filozofski fakultet (Zagreb, Beograd). Nije obavljao vojnu službu. Dana 6. kolovoza 1908. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 6. kolovoza 1909. i svečano 31. kolovoza 1912. Zaredio se za svećenika 21. rujna 1913. (Sarajevo). Bio je nastavnik (gimnazija Široki Brijeg), profesor bogoslovije (Mostar), profesor (gimnazija Široki Brijeg) i opet mostarski profesor bogoslovije (tim redom). Fra Nikić piše da su ga dana 12. veljače odveli ka Ljubuškom i usmrtili na nekom mjestu. Opisan je filozofom (strukom i naravi). Također, bio je snažne „kršćanske i filozofsko-teološke vjere“. Fra Nikić citira, iz „Kvirin Vasilj, KRUH... 149“: „Bio je osoba izvanredno visoke inteligencije i široka znanja, na kakvu se nisam

su, prema fra Pandžiću, odveli 12. veljače 1945. g. i iduće noći usmrtili. Odveli su ga iz mjesta Čerin te ubili u Ljubuškom.²⁸⁰ Fra Marić pak piše da je odveden približno 10. veljače 1945. g., od partizana putem Ljubuškog. Navodi i da je usmrćen dana 11. veljače ili 12. veljače na nekom mjestu.²⁸¹ U knjizi Ivana Dugandžića i fra Josipa Sopta navodi se da se fra Martin Sopta 1945. g. nalazio u mjestu Čerin. Tamo se tada studirala filozofija jer se odlučilo da se taj studij makne iz Mostara i smjesti ovdje, jer se bombardiralo. Dolaskom pripadnika partizana zloglasna je OZNA ispitivala njega i fra Kamila Milasa (u vremenu pisanja knjige još živ). Pustili su ga poslije ispitivanja. Dana 9. veljače kreće putem Velikog Ograđenika. Tamo je krenuo bolesnoj osobi, namjesto župnika. Prilikom vraćanja u Čitluk pripadnici partizana ga hvataju i vode u mjesto Ljubuški. Navodi se da je 12. veljače 1945. g. uočen posljednji put, u mjestu Ljubuški. Kasnije „mu se gubi svaki trag“, kako se u knjizi ističe. Usmrtili su ga u vremenu od 12. do 17. veljače 1945. g. Ukopan je na lokaciji koja nije poznata.²⁸² Fra Bubalo u dijelu svoje knjige svjedoči i o zločinima koji su se dogodili u Ljubuškom, 12. veljače ili 13. veljače 1945. g. Piše da su tada strijeljani fra Slobodan Lončar i fra Zdenko Zubac („u ovećoj skupini supatnika“) u približno ponoć. Smatra se dakle da se to zbilo ili prije ili nakon navedene zadnje ponoći žrtava.²⁸³ No fra Bubalo u tome dijelu knjige piše i o fra Martinu Sopti gdje navodi: „Međutim, držim gotovo sigurnim da je te noći, u grupi, strijeljan dugogodišnji, pa i moj, gimnazijski profesor fra Martin Sopta, iako je o partizanima, dok ih nije doživio, redovito, naivno, lijepo govorio.“²⁸⁴ Sljedeća je žrtva dakle fra Zdenko Zubac²⁸⁵. On je, prema fra Pandžiću, u Ljubuškom usmrćen. Ubili su ga po noći 12. veljače 1945. g.²⁸⁶ Fra Marić pak ističe da je približno dana 13. veljače uhićen od strane partizana i usmrćen „negdje oko Ljubuškog“. Kao

namjerio ni na jednom od tri sveučilišta, koja sam pohađao...“ Opisan je i pravim siromaškom u posjedovnom smisli te u punoj mjeri iskrenim (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 197-198.). Na đake i društvo (sredinu) ostavljan je jak dojam time što je bio siromašan, dobre prirode i franjevački jednostavan (Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 375.). Krstio se 16. veljače 1891. u župi Rasno (zaštitnik sv. Franjo Asiški) (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 42.).

²⁸⁰ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

²⁸¹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 43.

²⁸² Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 375.

²⁸³ Bubalo, *Apokaliptični dani*, 147-149.

²⁸⁴ Isto, 149.

²⁸⁵ Fra Zdenko-Andrija Zubac rodio se 6. kolovoza 1911. u mjestu Gradnići. Pohađao je osnovnu školu u mjestu rođenja, širokobriješku gimnaziju te bogosloviju (Mostar, Pescia iz Ital.). Služio je vojsku. Dana 3. kolovoza 1929. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. kolovoza 1930. i svečano 8. rujna 1933. Zaredio se za svećenika 14. lipnja 1935. (Mostar). Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg, Humac, Rakitno, Ružići). Fra Nikić navodi da su ga usmrtili 13. veljače 1945., u Ljubuškom zatvoru. Opisan je veseljakom i marljivim svećenikom. S onim fratrima i svećenicima koji su stariji rado se družio. Opisan je i temeljitim i točnim pri djelovanju. Također, naveden je ugodnim pri druženju. Ističe se i da su partizanski zločinci zaustavili dobar „započetni pastoralni rad“, kako fra Nikić navodi (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 223-224.). Krstio se 7. kolovoza 1911. i fra Marić navodi i da se zaredio za svećenika 16. lipnja 1935. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 43.).

²⁸⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

što sam već prije objasnio, njegovo je tijelo nađeno na prostoru Zagvozda (masovna grobnica). Identifikacija je provedena 27. listopada 2006. g., u gradu Splitu.²⁸⁷ Fra Slobodan Lončar²⁸⁸ još je jedan od ubijenih. Fra Pandžić piše da su ga u Ljubuškom usmrtili. Bilo je to datuma 12. veljače po noći.²⁸⁹ Fra Marić pak piše da je strijeljan 13. veljače 1945. g. od strane partizana „negdje oko Ljubuškog“.²⁹⁰ Život je izgubio i fra Filip Gašpar²⁹¹ (župnik iz mjesta Gradnići). Fra Pandžić navodi da su ga odveli približno dana 10. veljače. Na nekom mjestu je i usmrćen.²⁹² Fra Marić pak ističe da je fra Filip Gašpar Gačić približno dana 6. veljače odveden iz mjesta Gradnići, od pripadnika partizana. Zatim je ubijen. U čitlučkom je groblju (Podadvor) pokopano njegovo tijelo.²⁹³ „Ovakav način odvođenja i ubijanja nedužnih ljudi poklapa se s komunističkim planom čišćenja Hercegovine od svega hrvatskog i katoličkog, posebno hercegovačkog klera. Tako je i fra Filip morao biti ubijen jer je bio duhovni učitelj i vođa kršnih Hercegovaca, Hrvata i katolika. Takvi su smetali režimu na cijelom teritoriju, a posebno u Hercegovini. Zato je ondje i ubijeno najviše svećenika.“²⁹⁴ Zatim se navodi fra Ćiril Ivanković²⁹⁵. Fra Pandžić piše kako su ga odveli dana 10. veljače. Odveli su ga iz mjesta

²⁸⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 44.

²⁸⁸ Fra Slobodan-Ivan Lončar rodio se 3. ožujka 1915. na području Vinjana. Završio je posušku osnovnu školu, širokobriješku gimnaziju i mostarsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 3. srpnja 1934. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 4. srpnja 1935. i svečano 5. srpnja 1938. Zaredio se za svećenika 16. lipnja 1940. (Mostar). Bio je kapelan (Široki Brijeg, Drinovci). Fra Nikić piše da su ga usmrtili dana 13. veljače (Ljubuški). Opisan je pobožnim i poletnim redovnikom te rodoljubom („nigdje se toga nije stidio“). Također, može se „reći da ni mrava nije hotimice zgazio“. Bio je tihim i prilično melankoličnim, po prirodi. Osim toga, on je bio i pjesnik u duši „koja je teško proživljavala divljanja što su ih činili bezbožnici“. Umire odvažno, bivajući svjestan da odlazi jedino zbog toga jer je fratar i svećenik Boga Isusa Krista (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 143-144.). Krstio se 3. ožujka 1915. i fra Marić navodi da se rodio 1. ožujka 1915. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 44.).

²⁸⁹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

²⁹⁰ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 44.

²⁹¹ Fra Filip-Jure Gašpar-Galić rodio se 15. travnja 1893. „u Ambaru“. Pohađao je osnovnu školu (Roško Polje), gimnaziju (Široki Brijeg) i bogosloviju (Mostar). Dana 19. kolovoza 1913. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 23. kolovoza 1914. i svečano 15. rujna 1917. Zaredio se za svećenika 7. listopada 1917. (Mostar). Obavljao je razne funkcije (Mostar, Konjic, Šuica, Seonica, Gradnići). Fra Nikić navodi da su ga približno dana 10. veljače odveli iz mjesta Gradnići i usmrtili (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 109-110.). Fra Marić ne navodi za njega datum krštenja, ali piše da su u vatri uništeni podaci o tome (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 20.).

²⁹² Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

²⁹³ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 20.

²⁹⁴ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 203.

²⁹⁵ Fra Ćiril-Gabrijel Ivanković rodio se 28. veljače 1878. u mjestu Rakitno. Pohađao je osnovnu školu (Rakitno), gimnaziju (Široki Brijeg) i bogosloviju (Mostar). Dana 29. kolovoza 1894. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 29. kolovoza 1895. i svečano 4. kolovoza 1899. Zaredio se za svećenika 12. kolovoza 1900. Obavljao je razne funkcije (Humac, Tomislavgrad, Bukovica, Seonica, Mostar, Ružići, Posušje, Roško Polje, Slano). Humac i Gradnići su prostori gdje je boravio tijekom mirovine. Fra Nikić piše da su ga dana 10. veljače odveli iz mjesta Gradnići i na nekom mjestu usmrtili. Opisan je ozbiljnim svećenikom i discipliniranim („sebi i drugima“). Navodi se i da je molitvu provodio dok je šetao (učestalo) i time je „davao primjer molitve“. Zaokupljanje tuđim stvarima nije bilo kod njega prisutno, jedino je propovijedao Boga Isusa Krista (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 115-116.).

Gradnići, a zatim ubili na lokaciji koja nije poznata.²⁹⁶ Fra Marić pak naglašava da su ga približno dana 6. veljače odveli iz mjesta Gradnići. Čitluk je mjesto gdje su ga zatim usmrtili i tamo je i pokopan (Podadvor).²⁹⁷ I fra Jako Križić²⁹⁸ (čitlučki župnik) je ubijen. Fra Pandžić navodi da ga odvođe dana 9. veljače. Pronađen je usmrćen na prostoru groblja (Podadvor).²⁹⁹ Fra Marić piše da su ga približno dana 9. veljače odveli i zatim usmrtili. A odveli su ga „iz rezidencije na Čitluku“. Pripadnici župe pronalaze mrtvo tijelo fra Križića na prostoru groblja i pokapaju ga.³⁰⁰ Dakle, prema svemu ovome moguće je doći do zaključka kako su partizanske postrojbe, krive za provođenje spomenutih ubojstava, usmrćivale fratre smišljeno i nisu se ograničili ni prostorno ni vremenski, a pod tim se misli na širokobriješki samostan i period za vrijeme dva dana sukoba kod područja Širokog Brijega.³⁰¹ Preostali fratri, od brojke 66 ubijenih hercegovačkih franjevaca od strane jugokomunista, stradali su nakon službenog završetka Drugog svjetskog rata i zato će o njima biti spomena u kasnijem potpoglavlju.

Besprijekoran svećenik bio je svaki od njih. Nikakve krivice nitko nije imao. Vlastitim su življenjem bili svjedoci za Isusa. Sljedbenici komunističke ideologije „jednostavno nisu mogli dopustiti da ti svećenici, koji su uživali veliki ugled među katolicima u Hercegovini, ostanu živi“. Komunistički bezbožni režim tada bi slabio, a možda i nestao.³⁰² „Stoga im je najlakši način da osiguraju opstanak zla i bezakonja bio poubijati sve hercegovačke svećenike, a zatim i svakog „nepopravljivog“ Hrvata i katolika!“³⁰³ A da su mrzili i bili poticani na mržnju prema vjeri i Katoličkoj Crkvi potvrđuju nam i pjesme (bile tada među glavnim oblicima isticanja stavova koji su se ticali politike i ostalog) koje su komunisti i partizani učestalo pjevali za vrijeme Drugog svjetskog rata, a koje su bile anticrkvenog karaktera. Ostale su zapisane poneke. Tako jedna glasi: „Druže Tito gađaju nas topovi, vigaju (navode) ih fratri i popovi“.³⁰⁴

²⁹⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

²⁹⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 21.

²⁹⁸ Fra Jako-Ante Križić rodio se 26. rujna 1893. u mjestu Krnjim. Završio je osnovnu školu (Roško Polje), gimnaziju (Široki Brijeg) i bogosloviju (Mostar). Nije obavljao vojnu službu. Dana 19. kolovoza 1913. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 23. kolovoza 1914. i svečano 15. rujna 1917. Zaredio se za svećenika 7. listopada 1917. (Mostar). Obavljao je razne funkcije (Posušje, Konjic, Humac, Blizanci, Blagaj, Slano, Gradnići, Jablanica, Čerin, Čitluk). Fra Nikić piše da su ga dana 9. veljače odveli sa prostora čitlučke rezidencije i usmrtili. Pronađen (od strane župljana) je usmrćen na čitlučkom groblju. Ovdje su ga i ukopali. Tjelesno i duševno „bio je na raspolaganju vjernicima“. Navodi se i da je uvijek bio željan krenuti tamo kamo je bio potreban njegov pastoralni rad. Taj je svoj rad obavljao s „franjevačkim raspoloženjem“ te smiješeći se. Voljeli su i željeli svi se družiti s njim (bio je stalno raspoložen i radostan). Odlikovala ga je poniznost, jednostavnost te svećenička dostojanstvenost. Opisan je i kao „pravi svećenik uzet iz naroda i narodu vraćen“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 139-140.).

²⁹⁹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁰⁰ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 22.

³⁰¹ Šumanović, „Zamjena uloga“, 22.

³⁰² Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 203.

³⁰³ Isto, 203.

³⁰⁴ Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 42.

Još jedna od takvih glasi: „Nosim kapu sa tri roga, jer se borim protiv boga, popova i fratara i časnih sestara“.³⁰⁵ Potrebno je reći i to da su širokobriješke časne sestre (deset ih) potjerane tijekom mjeseca veljače, poslije ubojstva franjevac, kamionom u Split. Tamo su one boravile, tijekom jednog razdoblja, sa sestrama iz splitske provincije. Ostale sestre ostaju kod svojih domova. Boravile su u manjim sobama. Njihovi su domovi nacionalizirani, pa su ih zatim godine 1949. izbacili iz tih kuća.³⁰⁶

5. Bleiburg i Križni put hrvatskoga naroda

Stanje u NDH 1945. g. postajalo je sve lošije za njezin opstanak. Partizansko-komunistički pripadnici osvajaju sve više područja i vrše velike zločine, a hrvatski se narod se strahu od njihovih zločina sve više povlači i bježi na slobodna područja kako bi spasili vlastite živote. Martina Grahek Ravančić citira nam riječi fra Lucijana Kordića koji navodi da poslije komunističkog osvajanja grada Mostara „zavladao je noćni strah, obračunavanje, osveta i pokolji. Gdje god su partizani dospjeli, počeli su s paušalnim likvidiranjem ljudstva, zatvorima i kaznama bez ikakva, pogotovo nepristrana, pravedna suda“. Dok je narod putovao iz Posuškog Graca, kroz Broćanac i Cerove Doce „stvorila se čitava masa bjegunaca“, kako Grahek Ravančić citira fra Kordića.³⁰⁷ Tijekom početka svibnja 1945. g. vodstvo NDH, većina HOS-a i ogromna brojka civila povlači se prema Austriji zbog teške situacije u NDH. Odlazeći iz NDH narod se nadao spasu od strane Britanaca u Austriji.³⁰⁸ U međuvremenu završava Drugi svjetski rat u Europi završio, 8. svibnja 1945. g. kapitulacijom Njemačke.³⁰⁹ Britanski su vojnici procijenili, svojim zrakoplovnim nadgledanjima, da se tijekom sredine mjeseca svibnja 1945. g. na području sjeverozapada Jugoslavije u povlačenju prema Austriji, u raštrkanim redovima, nalazilo oko 200 000 vojnika i oko 500 000 pučanstva. Hrvatski narod činio je najveći broj, a

³⁰⁵ Isto, 42.

³⁰⁶ Isto, 49.

³⁰⁷ Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. – Historiografija, publicistika i memoarska literatura* (Zagreb, 2009), 38-39., Grahek Ravančić prenosi to iz „Lucijan KORDIĆ, “U danima srdžbe i gnjeva”, u: *Bleiburg: uzroci i posljedice*, prir. Vinko Nikolić (Zagreb, 1998.)“ (Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 39.).

³⁰⁸ Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Mate Rupić, „Bleiburg i Križni put“, *Marulić*, god. 29. br. 5. (1996), 885., Među civilima bili su ljudi iz „kako Zagreba tako i ono pučanstvo, koje je već jednom, iz Konavala, Hercegovine, Bosne, Srijema (osobito nakon uspostave Srijemske bojišnice), Dalmacije, Like i drugih područja, bježeći pred četničkim i partizansko-komunističkim zločinima, napustilo svoje domove i masovno vlakovima, kamionima, konjskim i volovskim zapregama, biciklima i pješice krenulo u egzodus, bez obzira na narodnu i vjersku pripadnost, zanimanje, spol i dob“ (Anđelko Mijatović, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.* (Zagreb, 2007), 17.).

³⁰⁹ Mario Werhas, „Njemačka vojska uoči Drugog svjetskog rata“, *VP – magazin za vojnu povijest posebno izdanje 2. svjetski rat Wehrmacht*, br. 4. (2013), 7.

četnici i Slovenci činili su manji broj od više desetaka tisuća.³¹⁰ Dio izbjeglica stiže na Bleiburško polje, u Austriji.³¹¹ Britanci izručuju razoružanu vojsku i obične civile (hrvatske zarobljenike), koji su se došli predati upravo njima, i tim su činom prekršili pravila Ženevske konvencije. Osim toga prekršili su i sve druge ratne zakone i običaje koji su vrijedili na međunarodnoj razini.³¹² Dominik Vuletić navodi da se u selu Hrust, koje je bilo određeno kao zapovjedni centar, dogovara ogromni pokolj od strane partizana. Basta je, poslije planiranja i strategijskog postavljanja vojske po okolnim šumama sa težim i lakšim puškama (strojnicama), koje je bilo provedeno od njega i Ostojića, otišao do hrvatskog naroda na polju nakon što je ultimatum istekao. Tamo je proveo kratki pregled i vratio se među svoje. Zatim je rukom signalizirao svojim vojnicima da počnu sa pokoljima.³¹³ „Osobito je užasavajuća okolnost da su se u tom trenutku Bleiburškim poljem vijorilo tisuće bijelih zastava u znak predaje. Strojnička paljba pokosila je stiješnjenu masu civila, žena i djece, te vojnika koji su se predali. Pobijeni i ranjeni padali su u hrpama. Nakon dovršenja paljbe pripadnici jugoslavenskih snaga ušli su u gomilu i započeli s pljačkom osobnih predmeta i klanjem onih ranjenih nesretnika koje strojnice nisu uspjele ubiti.“³¹⁴ Dok su se jedni predavali na Loibaškom (Bleiburškom) polju po Sloveniji, drugi su i dalje vodili borbu za goli život, predavali se i trpjeli okrutne zločine od strane komunističkog režima.³¹⁵ „Predaja glavnine ustaško-domobranskih postrojbi i civila završena je 16. svibnja 1945. Partizanski general Kosta Nađ zapisao je "Likvidirane su posljednje neprijateljske snage".“³¹⁶ Komunistička je vojska ostala na području Koruške od dana 8. do 24. svibnja i u tome su razdoblje počinili brojne zločine u Austriji. I Winston Churchill priznaje da su Amerikanci i Englezi mogli vidjeti korištenje okrutnih metoda od strane pripadnika partizana. Prilikom uspoređivanja taktike Hitlera sa taktikom Tita, nema sumnje da su mu na umu bila ovakva objašnjena zločinačka djela u knjizi *Hrvatski holokaust*.³¹⁷

³¹⁰ Josip Jurčević, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj (zločini jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj 1945. godine)* (Zagreb, 2006), 50-51., I Slovenci i četnici bježali su od komunističkih represivnih djelovanja (Jurčević, *Crna knjiga komunizma*, 51.).

³¹¹ Bože Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene; Počasni bleiburški vod 1952. – 2017.* (Zagreb, 2018), 15.

³¹² Josip Jurčević, Bruna Esih, Bože Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene* (Zagreb, 2003), 41-42., NDH je bila punopravna pristupnica Ženevske konvencije od 20. siječnja 1943. g. (Jurčević, Esih, Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 41.), Vukušić piše da „britanski zapovjednici su vrlo dobro znali što će se dogoditi“, parafrazirajući riječi povjesničara Nikolaja Tolstoja (Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 20.).

³¹³ Dominik Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“, *Pravnik : časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 41. No. 85. (2007), 135.

³¹⁴ Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti“, 135., Vuletić piše da je o navedenim zbivanjima ostao pisani trag iza Teodora Pavića (diplomatskog kurira) (Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti“, 135.).

³¹⁵ Mijatović, *Bleiburška tragedija*, 32-33.

³¹⁶ Večernji list u suradnji s Intermedia grupom d.o.o., *Križni put – Zločin bez kazne – Strašna istina o bleiburškim marševima smrti!* (Zagreb, 2013), 21.

³¹⁷ John Ivan Prcela, Dražen Živić, *Hrvatski holokaust; Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji* (Zagreb, 2001), 79., Britanci su dakle prije i poslije Bleiburga u ogromnim brojkama, ali i u manjim

Poznato je da je odmah, 15. svibnja 1945. g., započeo Križni put za one prve redove zarobljenika čija je veličina sezala u nedogled. Kretanja se odvijala u četveroredima, a put ih je vodio prema logorima (tranzitnim ili sabirnim) koji su se nalazili daleko u prostoru tadašnje Jugoslavije. Smjerovi Križnog puta vodili su na sve strane i kroz cijelu novonastalu jugoslavensku tvorevinu (npr. kroz BiH, do Crne Gore, kroz Srbiju, čak do granice s Rumunjskom, pa i skroz u Makedoniju gdje su zarobljenici radili kao robovi najteže poslove unutar rudnika i na drugim mjestima itd.). Narod koji je bio na ovome Križnome putu proživljavao je razne muke. Tjerani su na teške rute od jednog logora pa do drugog. Osim toga, vrlo očitog, narod je na Križnom putu trpio glad, žeđ, umor i bolesti. Putem su ih pratili partizanski vojnici. Većinom su to bili Srbi, obični vojnici, ali i zapovjednici. Svi oni koji više nisu imali snage za pješčenje i nalazili su se na kraju četveroreda bili su hladnokrvno usmrćeni. Ubijali su kako su htjeli, kako u skupinama tako i pojedinačno. Posebno je bilo teško prolaziti kroz mjesta gdje je živio srpski narod. Partizani su nagovarali te Srbe da se izivljavaju nad sudionicima Križnog puta. A hrvatskom su narodu branili pomaganje zarobljenicima kroz vodu i hranu.³¹⁸ Ipak, iako je takvo dugotrajno mučenje bilo s ciljem slamanja Hrvata, rezultat je bio skroz drugačiji. Narod je zarobljenima je pomagao na razne načine, čak i svjesni posljedica.³¹⁹ Od strane okolnog srpskog stanovništva bili su dakle trovani, kako vodom tako i hranom, udarani i ubijani na najgori način. Na Križnom putu našlo se puno i onih koji se nisu bili povlačili prema Austriji, već su ostali u vlastitoj kući. Tu su čak bili i ljudi koji su tijekom Drugog svjetskog rata radili nasuprot ustašama. Većinom su to bili članovi HSS³²⁰-a. To jest na Križnom putu patili su „svi koji se nisu angažirali u partizansko-komunističkom pokretu i koji nisu bili ideološki privrženi novom komunističkom sustavu“.³²¹ Narod je bio i pljačkan. Uzimala im se odjeća i ostale osobne stvari koje su bile vrijednije. Morali su i trčati, a oni koji nisu mogli bili su usmrćeni, „a straže su se, pješaci i konjica, smjenjivale sve gora od gore u postupcima prema zarobljenicima“.³²² Svjedoci nam prenose i da partizanski krvnici nisu imali

brojkama izručivali zarobljenike iz drugih prostora Koruške i ono je bilo sustavno (imali su dobru suradnju s partizana) (Josip Jurčević, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima* (Zagreb, 2005), 231.).

³¹⁸ Dizdar, Geiger, Rupić, „Bleiburg“, 886.

³¹⁹ Hrvoje Hitrec, *Hrvatska povjesnica* (Zagreb, 1999), 198.

³²⁰ HSS - Hrvatska seljačka stranka

³²¹ Mijatović, *Bleiburška tragedija*, 38.

³²² Isto, 41., Ubojstva predanih u masovnom obliku počinju u istome trenutku kada se predaja dogodila. Dakle počinju u Sloveniji, a onda se nastavljaju na području Hrvatske i u drugim zemljama gdje je su komunisti uspostavljali svoju vlast. Te se likvidacije odnose dakle na vojnike HOS-a, domobrane slovenske nacionalnosti, dio četnika koje su zarobili i pripadnike Kozaka. Krvnicima nije smetalo što se ubija bez bilo kakvog suda i istraživanja. Za likvidaciju je bilo dosta imati sumnju da si pripadao HOS-u. Poštuda za ustaše, prema komunistima, nije smjela postojati. Nevažno je bilo kada si postao pripadnikom te postrojbe. Nema potrebe ni naglašavati da su partizanski postupci prema zarobljenima, zločini najstrašnije prirode i hladnokrvne likvidacije

na sebi bluže i imali su zavrnutu rukavu. Neki su nosili velike noževе (mesarske), a neki su nosili kolce i oružje na ramenu. Na velikim motkama bili su postavljeni krivi noževi. Partizani su narod, koji je već bio izmučen, strijeljali kod jama ili zaklali. Zatim je narod završio u tim jamama. Puno njih je bilo još živo kada su bačeni u jame. Iz tih dubokih jama čulo bi se jauka, a zatim bi partizani u te jame pobacali granate i puna stratišta minirali.³²³ Iz jugoslavensko-komunističkih dokumenata možemo si bez ikakvih sumnji potvrditi da je na području tadašnje Jugoslavije pred kraj Drugog svjetskog rata i u poslijeratno vrijeme bilo mnoštvo komunističkih logora. To su bili zarobljenički, sabirni i radni logori.³²⁴ „U mnogobrojnoj literaturi o Bleiburgu i „križnom putu“, koja donosi različite procjene, izračune i navode, broj stradalih i žrtava kreće se u rasponu od oko 50 000 do, posebice kod hrvatskih, a i srpskih emigrantskih autora, najčešće 200 000, 250 000, ali i do 500 000 i 600 000 te i nevjerojatnih više od 1 milijun poginulih i ubijenih zarobljenih ustaša, domobrana i civilnog stanovništva NDH.“³²⁵ Ono što možemo zaključiti jest da je bleiburška tragedija i Križni put zasigurno najveća tragedija u cijeloj turbulentnoj povijesti hrvatskoga naroda.

Obilježje komunističkog sustava jest da mu je „nasilje bilo u svjetonazorskim, političkim i organizacijskim temeljima toga sustava“, a autori nam to izvrsno objašnjavaju. To obilježje potvrđuju nam brojni podaci koji su tiču dolaska na vlast i kasnijeg totalitarnog vladanja jugoslavenskih komunista. Taj totalitarni sustav, tj. svi njegovi sastavni dijelovi bili

bez suđenja bile protivne zakonima, o zarobljenima, donesenima na međunarodnoj razini (Dizdar, Geiger, Rupić, „Bleiburg“, 886.).

³²³ Hitrec, *Hrvatska povjesnica*, 198., General Charles A. Willoughby nam u svome predgovoru prvome izdanju knjige na engleskom pod nazivom *Operation Slaughterhouse*, od autora Johna Ivana Prcele i Stanka Guldescua, objašnjava teške komunističke zločine. Zbog štednje municije komunisti smišljaju specifični plan likvidacija. Iznad jama koje su nastale prirodnom putem, a vrlo su duboke, postavljaju daske koje su bile zaklopne. Vežu grupe zarobljenih (od po 6) i tjeraju ih da koračaju po njima. „Služeći se istim metodama poput onih za klanje stoke, zarobljenika na početku skupine udarili bi velikim maljem po glavi čim bi stupio na dasku. Njegov pad u jamu povukao bi za sobom i ostale zarobljenike.“ (Prcela, Živić, *Hrvatski holokaust*, Predgovor prvome izdanju knjige na engleskom XIII.).

³²⁴ Jurčević, *Crna knjiga komunizma*, 67., Život zarobljenih u radnom logoru, osim što je obuhvaćao komunističko ispitivanje i prisilni rad, „kao i u prethodnim logorima“, obuhvaćao je i razna mučenja. Takvi logori prisutni su čak do 50-ih. Poznat je podatak da 1946. Hrvatska broji 62 logora, a da ne govorimo o drugim zemljama koje su se nalazile u Jugoslaviji. Za čovjekovo dostojanstvo tada se nije marilo. I civili i vojnici vodu i hranu nekoliko dana nisu dobivali. Puno ih je usmrćeno i proživljavali su teška izživljavanja (Dizdar, Geiger, Rupić, „Bleiburg“, 887.).

³²⁵ Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast; Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi); Case study: Bleiburg i folksdojčeri“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 42. No. 3. (2010), 699., Postoje dakle razni podaci o brojcima ubijenih Hrvata, civila i vojnika, godine 1945. Mijatović nam navodi da su objektivniji Alojzije Stepinac koji 1945. g. navodi brojku od 200 000 stradalih, Vinko Nikolić koji 1976. g. navodi brojku od približno 200 000 stradalih, Kosta Nađ (komunistički general) koji 1983. g. navodi brojku od „skoro 150 000“, John Lucas (povjesničar iz Ujedinjenog Kraljevstva) koji 1986. g. navodi brojku od 110 000 i J. Vidoušek Starce koja 2004. g. navodi brojku od 100 000 (Mijatović, *Bleiburška tragedija*, 48.). Bruno Bušić je u svojoj knjizi, u kojoj su se nalazili sabrani spisi, pod nazivom *Jedino Hrvatska* (1983. g.) naveo podatak o 200 000 ubijenih Hrvata (Dizdar, Geiger, Rupić, „Bleiburg“, 888.).

su i precizno osmišljeni za određene dijelove organizacije i činjenja raznih vrsta nasilnih djela. Organizacija i vršenje poslijeratnih zločina nisu bile iznimka pri tome. Sami vrh jugoslavenske partije i tadašnje državne tvorevine planirao je i odlučivao o svemu. Oni koji su bili na nižim položajima su zatim ta naređenja i odrađivali. Treba napomenuti da su funkcije tih ljudi na nižim položajima bile već stvorene i nadgledane od strane vodstva partije. Takva je politika najočitija kada promatramo podatke o stvaranju, ciljevima i radu organa jugoslavenske države. U njihove je poslove tako spadalo, među svime ostalim, i pripremanje i činjenje najokrutnijih poslijeratnih krvoprolića. OZNA i KNOJ klasični su primjeri navedenih organa države.³²⁶ „Posebno je znakovito što je rukovodstvo komunističke jugoslavenske vlasti u svibnju 1944. godine donijelo odluku o osnivanju nove obavještajne organizacije – OZN-e, iako je već nekoliko godina postojala partizanska obavještajna organizacija.“³²⁷ KNOJ je osnovan u mjesecu kolovozu 1944. g., koncepcijom i razdobljem jednako kao i OZNA. I prije njegova osnivanja postoje specijalne postrojbe partizana.³²⁸ Dokaz da je sam Tito izdao naredbu da se vrše pokolji u ogromnom razmjeru od strane komunističkih sljedbenika jest njegov govor u Ljubljani, a koji su već do tada izvršavani i koji su nadalje planirani nad zarobljenim, kako vojnicima tako i pučanstvom. Izrekao ga je 25. svibnja 1945. g., na mjestu gdje se nalazio Kongresni trg. Treba spomenuti da se prije same Ljubljane nalazio i u Mariboru i Celju, tj. u razdoblju kada se najviše događaju ogromni zločini u Sloveniji. Tako je, nalazeći se na balkonu Sveučilišta iz Ljubljane, između ostalog rekao: „Što se tiče ovih izdajica kojih je bilo u svakom narodu, među svim ljudima, to je sada stvar prošlosti. Ruka pravde, osvetnička ruka naroda već je stigla većinu. Samo manjina izdajica uspjela je pobjeći i staviti se pod inozemno zaštitničko krilo. Ta manjina nikada više neće zuriti u naše lijepe planine, naša cvjetna polja. Ako se to i dogodi, trajat će samo kratko vrijeme“.³²⁹ Te je riječi u potpunosti prikazalo glasilo pod nazivom „*Slovenski poročevalec*“, a to je bilo glasilo „Osvobodilne fronte slovenskega naroda“. Iz njegove naredbe za vršenje pokolja možemo zaključiti i kako su i iz glavnog vodstva partije

³²⁶ Jurčević, Esih, Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 44.

³²⁷ Isto, 44., Odmah prilikom nastanka OZNA-e primjećivalo se da njezina djelatnost nije samo obavještajna. OZNA je dakle bila jedna specifična represivna tvorevina. Pred kraj Drugog svjetskog rata i nakon njegova završetka ona je vršila zločine nad svima onima koji su joj stajali nasuprot i s onima koji nisu dijelili iste ideološke zamisli kao komunisti. Kasnije OZNA služi za osnaživanje komunističkog vodstva u državi. Sam je Tito bio taj koji je odlučio da se stvori OZNA. Autori nam citiraju da su je komunisti okarakterizirali kao „jedinствену моћну организацију“. Aleksandar Ranković bio je glavni odgovorni u OZNA-i, a njegova je uloga bila podređena Titu (Jurčević, Esih, Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 44-45.).

³²⁸ Jurčević, Esih, Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 45., Autori citiraju da je KNOJ „podčinjen ... neposredno (n. a.) povjereniku za Narodnu Obranu (Tito, op. a.), koji rukovodi Korpusom preko načelnika Odjeljenja Zaštite Naroda Povjereništva za Narodnu Obranu NKOJ (A. Ranković, op. a.)“ (Jurčević, Esih, Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 46.).

³²⁹ Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 21-23.

i vojske (vrha politike) bili upoznati sa zločinima i da su ih odobraval. Vukušić nam prenosi da je Mitja Ferenc naglasio da je Tito te riječi izrekao jedan dan ili dva dana poslije događaja u kojima je već glavnina hrvatskog naroda, koja je otpremljena do Maribora, bila likvidirana.³³⁰ Vukušić navodi i da se „najneposrednije svjedočanstvo o ulozi Josipa Broza Tita u masovnim poslijeratnim likvidacijama“ nalazi u knjizi Pere Simića. Ovaj autor, srpske nacionalnosti, piše o svjedočanstvu Jefte Šašića. Jefto Šašić bio je jedna od osoba kojima je sam Tito najviše vjerovao i s njima surađivao tijekom zadnjeg razdoblja rata i poslije njega. Simić iz osobnog razgovora s njim saznaje da je Šašić dobio poziv od Tita da razgovaraju. To je bilo tijekom jedne noći u vremenu od dana 9. do 12. svibnja 1945. g. i događalo se u rezidenciji „Beli dvor na Dedinju u Beogradu“. Tamo mu je Tito naredio, kako Simić navodi, a Vukušić citira: „Pobiti! Kreni u Sloveniju i Austriju, i prenesi ovu naredbu zapovjednicima naših Armija!³³¹ Vuletić objašnjava da je Tito dakle u to vrijeme bio u Vladi DFJ³³² predsjednik i ministar obrane, a bio je također i u KPJ generalni sekretar. No bio je i glavni zapovjednik cijele jugoslavenske vojske. On je „de facto i de iure“ kontrolirao cijelu vojsku. Što se tiče odgovornosti u toj tvorevini bio je na samom vrhu. Tako je upravljao sa JA³³³ i tijekom bleiburške tragedije, a ona je slijedila njegove naredbe. Jedan od primjera njegova upravljanja jesu i neprestani njegovi razgovori sa Kostom Nađom. Tako je Nađu rekao kako mu je on osobno odgovoran. Pozivao ih je i na aktivnije, odlučnije djelovanje.³³⁴ Postoje još neke od informacija koja nam govore o odgovornosti samoga jugoslavenskog vrha u masovnim pokoljima. Tako je sam Tito, 20. svibnja 1945. g., izjavio na prostoru Varaždina: „Jugoslavenske armije koje u okolini obavljaju važne zadaće na konačnom obračunu s hrvatskim smradom. (...) U novoj komunističkoj državi svjetlost dana gledat će samo toliko dugo, koliko traje put do najbliže jame“.³³⁵ Navodi se još i njegov govor kada se nalazio, u razdoblju od dana 28. do 30. svibnja iste godine, na prostoru Ljubljane i okolice. „Likvidirali smo 200 tisuća bandita, a još toliko smo ih zarobili. Stigla ih je ruka naše pravde.“ To su bile njegove riječi.³³⁶

³³⁰ Isto, 23.

³³¹ Isto, 23., Vukušić to prenosi iz „Pero Simić, *Tito – fenomen stoljeća*“, Zagreb 2009.“. Vukušić piše i da je Jefto Šašić obavljao zadaće, tj. pripadao je partizanskim obavještajnim službama od početnog razdoblja Drugog svjetskog rata. Bio je i pripadnik OZNA-e i glavni u njezinom Trećem, vojnom, odsjeku. Kasnije, nakon rata, obavlja također vrlo visoke funkcije u Jugoslaviji (Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 23.).

³³² DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija

³³³ JA – jugoslavenska armija

³³⁴ Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti“, 137., Nađ je zapovijedao 3. JA. Vojnici 51. divizije nalazili su se tada u Bleiburgu i pripadali su navedenoj 3. JA (Vuletić, „Kaznenopravni i povijesni aspekti“, 137.).

³³⁵ Damir Borovčak, *U spomen žrtvama; Macelj 1945.; Povodom 70. obljetnice komunističkih zločina* (Zagreb-Đurmanec, 2015), 8.

³³⁶ Borovčak, *U spomen žrtvama; Macelj 1945.*, 8.

Navest ću riječi jednoga od svjedoka tih užasnih tragedija Križnog puta: „Čim su prvi iskočili iz kamiona dočekali su ih batinama, palicama, udarcima nogu, lupali ih po glavi i želucu tako okrutno da nisam mogao gledati tu strahotu. Nekima su oči iskakale iz raspolovljene lubanje. Među krvnicima došaptavanja, ruganje, smijeh. Odzad su ih gurali na rub jarka. Tamo su čekali krvnici nogu naslonjenih na leševe. Jedan daje nalog: Pucaj! Krvnici pucaju u zatiljak i u isto vrijeme guraju u jarak druge leševe. Tako su se redom ispražnjavali kamioni dan za danom ...“³³⁷ Drugi je svjedok zapisao: „Mnogi su ranjenici stenjali u jarku gdje su smrtno ranjeni sate i sate umirali. Posebno su strašni moji doživljaji onih dana, kad su vodili žene i djevojke iz kolone hrvatskih zarobljenika. Mnoge od onih nesretnica jaukale su u jarku, moleći smrtni udarac, kako bi njihove muke zauvijek završile“.³³⁸ Još jedan od svjedoka je o Križnom putu zapisao: „Od početka je svaki naš korak bio obilježen krvlju stražari su pucali na grupe prema svojoj volji. Odvajali su jednog po jednog, mučili ih i, konačno, klali na očigled sviju. Kada smo izašli iz Dravograda, sve su nam uzeli, satove, odijela, cipele, a one koji nisu imali ništa, ubijali su kuglom u zatiljak. Nije se pravila razlika između staraca i djece, između muškaraca i žena, kojih je bilo u našoj koloni. Najveći dio puta morali smo trčati, dok su partizani jašili na konjima, ili se vozili na biciklima, ubijajući svakog tko je pao ... Kada smo prošli Osijek, i krenuli prema Dalju, naši su pratioci pred našim očima zaklali 150 ljudi. U Vinkovcima su nas smjestili u tvornicu cigle. Po noći su dolazili Srbi, odvođeci grupu za grupom, i nitko se nije vraćao. Noću su odzvanjali odjeci mitraljeza koji su gasili živote svezanih hrvatskih vojnika. Srbi su gazili nogama one koji bi se srušili, rezali ljudima vratove i nesretnike vukli po putu ... Na odsjeku Đurđevac – Beograd bilo je ubijeno oko tri tisuće zarobljenika, a da i ne spominjem one koji su ubijeni na drugi način, ili pomrli od gladi, žeđi i iscrpljenosti. U Pančevu je bio izdvojen čitav jedan bataljun i strijeljan“.³³⁹

³³⁷ Hitrec, *Hrvatska povjesnica*, 197.

³³⁸ Isto, 198., Svjedok za kojega je čudo da je preživio svjedoči: „Prvo što me je strašno potreslo kad su me izbacili iz kamiona na zemlju bio je ovaj prizor: nekoliko metara ispred mene sjedio je potpuno gol jedan domobran oko kojega se vrtio partizan s velikim nožem i sjekao ga tako da je krv šikljala iz cijelog tijela. Bio je već slijep. Partizan mu je oči iskopao. Ruke su mu bile vezane na leđima. Podnosio je sve to potpuno mirno. Nije se mogla čuti nijedna riječ optužbe. Sjedio je, ne pognut, s uzdignutom glavom“ (Hitrec, *Hrvatska povjesnica*, 198.).

³³⁹ Hitrec, *Hrvatska povjesnica*, 198., Osoba inicijala V. D. (osjećajući gorčinu kad se sjeti dječjeg trpljenja) svjedoči: „... Majke su nosile djecu u naručju, a neke su ih vozile u kolicima. Prizor je bio bezuman i nečovječan. Bezbroj puta mi se ti prizori vraćaju, kao da se to danas događa. Još uvijek vidim njihova lica. Osjećam da bih ih i sada prepoznala da ih susretnem. Najpotresniji je bio prizor starijega muškarca, koji je u naručju nosio dijete od nekoliko mjeseci. Dijete je bilo nepomično. Mislim da je bilo mrtvo. Privijao ga je k sebi, ljubio i plakao. Činilo se da nije bio svjestan istine, da ne želi vjerovati da je dijete umrlo. Za njim je išla mlada žena i pokušavala ga uvjeriti da je dijete mrtvo, makar tako mislim. Molila ga je da dijete njoj da. Počeli su se naguravati. Mladi je partizan zamahnuo bičem. Ne, nije to bio običan bič. Na kraju bio je spleten od više dijelova. Muškarca je oblila krv, pa je izgubio svijest, a dijete mu je ispalo iz ruku. Povorka je zastala, a partizani su vikali da treba ići dalje. Najstrašnije, strašne, nečovječne riječi bile su riječi mladoga partizana, koji je udario bičem. Zapovjedio je mladoj ženi: - Makni to kopile i gurni toga vraga! -“ (Leljak, *Huda jama - strogo čuvana tajna*, 74-75.).

Kada govorimo o skrivanim mjestima zločina jugoslavenskih komunista (stratištima i grobištima) treba najprije objasniti da je komunistička vlast, nastala od strane KPJ, činila svakojake zločine i nasilje prema neprijateljskim političkim i vojnim licima i prema onima koji im nisu bili prihvatljivi još i tijekom početka Drugog svjetskog rata. U razdoblju blizu kraja rata počinje vršenje represije za koju je karakteristična sustavnost i masovnost. Naime, jugoslavenska je partija u to vrijeme privodila kraju svoju revoluciju za uspostavljanje državnog vodstva. Navodi se i da su komunističkom režimu pogodovali razni čimbenici, što domaći tako i na široj razini. Mjesta ostataka i pogubljenja ljudi najbolje i najbliže nam daju uvid u čudovišnost počinjenih zločina i njihov ogromni opseg.³⁴⁰ Evidentirano je (poslije 1990. g.) više od 1750 masovnih skrivenih grobišta i stratišta, „u kojima su većim dijelom pokopani hrvatski civili i vojnici koje je krajem rata i u poraću bez ikakva suđenja pogubio jugoslavenski komunistički režim“. Slovenija, Hrvatska, Srbija i BiH prostori su gdje su evidentirana.³⁴¹

Grahek Ravančić prenosi nam stihove djevojaka iz Hercegovine kojima su izražavale tugu i održavale uspomene na ubijene i nestale sa Križnog puta: „Slovenijo, jezero postala, ti si naše momke pozobala. Slovenija grobnica Hrvata, tu izgubi i dragog i brata. Maribore - do Zidana Mosta, na tisuću samo jedan osta. Di je moje poginula dika, niti groba niti spomenika.“³⁴²

³⁴⁰ Josip Jurčević, *Stogodišnji teror jugoslovenstva i komunizma u Hrvatskoj* (Zagreb, 2015), 133., Najviše se događalo to da su egzekutori, u najvećem broju pripadnici OZNA-e i KNOJ-a, otpremali velike grupe ljudi (vojnika i pučanstva) prema jamama, rudnicima koji su bili zabačeniji, udolinama i usjekama. Tamo ih je snašla najgora smrt, bilo od vojnog naoružanja (pušaka, noževa itd.) bilo od razno raznih alata i drugih stvari. Najmanja razina čovječnosti od strane ubojica svakako se istakla u ponavljanim zazidavanjima nekoliko tisuća živog naroda u rudokopima. Taj je narod odlazio u smrt polako u nezamislivim patnjama. Jedan od primjera takvog mučilišta jest Barbarin rov, rudnik, koji se nalazi blizu sela Huda Jama (Jurčević, *Stogodišnji teror jugoslovenstva*, 133.). U taj su rov komunisti zazidali oko 3000 živih ljudi. Tamo se nalazilo i puno žena (Josip Jurčević, „Bleiburška tragedija“, *Hrvatski tjednik – Smrt antifašizmu, sloboda hrvatskome narodu!*, br. 71. (10. svibnja 2018), 27.). Najviše grobišta skrivana su svakojako (Jurčević, *Stogodišnji teror jugoslovenstva*, 133.).

³⁴¹ Jurčević, „Bleiburška tragedija“, 27., Djelomično iskapanje, sondiranje i dosta svjedočenja govori nam da „za sada najveće pojedinačno stratište i grobište hrvatskih vojnika i civila je zatrpani protutenkovski rov kod Teznog (blizu Maribora)“. Slovenci su procijenili da su tamo tjelesni ostaci oko 15 000 - 20 000 ljudi. Djelomično iskapanje, svjedočenja i dokumenti govore nam da u Hrvatskoj „najveći za sada otkriveni lokalitet masovnog stratišta i grobišta je u Maceljskoj gori (blizu Krapine)“. Procjene su da su tamo tjelesni ostaci oko 12 000 ljudi, većinom Hrvata. Jurčević navodi i da je evidentirano oko 850 skrivenih grobišta u Hrvatskoj. Antropološka i druga istraživanja na djelomičan ili cjelovit način provedena su na samo 24 skrivena grobišta (Jurčević, *Stogodišnji teror jugoslovenstva*, 134-135.). Vukušić objašnjava da je samo na stratištima Teznom, Kočevskom Rogu i Hudoj jami usmrćeno najmanje 40 000 pripadnika hrvatskoga naroda (Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*, 28.).

³⁴² Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 345., Grahek Ravančić to prenosi iz „Anđelko MIJATOVIĆ, „Hrvatski križni put 1945. u kolektivnoj memoriji hrvatskoga naroda“, u: *Spomenica Bleiburg 1945. - 1995.*, gl. ur. Mirko Valentić (Zagreb, 1995.), 35.-36.“ (Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, 345.).

6. Hrvati u zapadnoj Hercegovini nakon završetka Drugog svjetskog rata i komunistički zločini

6.1 Katolička Crkva u zapadnoj Hercegovini i poratni komunistički zločini nad katoličkim svećenstvom

Kao što je već naglašeno, u bleiburškoj tragediji i na križnim putevima raznorazne je patnje proživjelo i svoje živote izgubilo i jako puno Hrvata iz zapadne Hercegovine. Ti su se tragični događaji iz vremena kraja Drugog svjetskog rata i nakon njegova kraja preslikali i na stanje u samoj zapadnoj Hercegovini. Ionako već teška situacija dodatno je pogoršana tim surovim zbivanjima. I kao što ćemo vidjeti komunističko-partizanski zločinci nastavili su se izživljavati, nad fratrima, cijelom Katoličkom Crkvom i narodom u zapadnoj Hercegovini, i nakon službenog završetka Drugog svjetskog rata u Europi, iako je u Hercegovini on završio i ranije. Ovo bih poglavlje započeo riječima kardinala blaženog Alojzija Stepinca koji upravo u poratnom razdoblju proživljava velika mučenja i patnje, a na kraju i gubi zemaljski život od strane zločinačkog komunističkog režima. Tako je rekao: „Za mene je komunizam Mendacium incarnatum [utjelovljena laž].“³⁴³ Također, rekao je: „Komunizam se od laži rodio, od laži živi, i od laži će umrijeti.“³⁴⁴

Poslije Drugog svjetskog rata komunisti dakle preuzimaju vlast. U skladu sa vlastitom ateističkom ideologijom nisu bili naklonjeni zajednicama vjernika. Naročito se to odnosilo na Katoličku Crkvu. Optuživali su ih da su navodno surađivali sa ustaškom vlasti. Katoličkoj Crkvi bilo je pak neprihvatljivo da oni, koji su bez okolišanja promovirali i izvršavali politiku koja je protuvjerska, imaju vlast. Komunisti se počinju bez okolišanja sukobljavati s Crkvom. Htjeli su je odmaknuti od papinskog djelovanja koliko je god moguće te da je oni nadziru. Time bi je se riješili jer je Katolička Crkva jedina snažna i kako treba uređena njihova protivnica u Jugoslaviji.³⁴⁵ Historiografija režima i njihova propaganda (služile partiji) brutalno je provodila krivotvorenje funkcije Crkve, tj. njezine uloge, u ratu. Koristili su se time da opravdavaju ili imaju povod za vlastitu agresiju na Crkvu. No to je djelovanje također služilo i za snižavanje ugleda hrvatskog naroda i u cijelosti javno blaćenje hrvatstva i onemogućavanje hrvatske „bilo kakve političke ili kulturne emancipacije“.³⁴⁶ Neka od tih propagandnih djela su *Dokumenti o*

³⁴³ Robin Harris, *Stepinac; njegov život i vrijeme* (Zagreb, 2016), 19.

³⁴⁴ Harris, *Stepinac*, 19.

³⁴⁵ Miroslav Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest II.*, ur. Ivica Lučić (Zagreb, 2011), 491-492.

³⁴⁶ Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 46., Treba reći i da je takvo protuhrvatsko i protukatoličko propagandno djelovanje tijekom 80-ih g. došlo do nivoa histerije (objavljena je

protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera od autora Jože Horvata i Zdenka Štambuka (1946. g.) te *Magnum crimen* od autora Viktora Novaka (1948. g.), a postoji i mnoštvo drugih propagandnih djela takvoga tipa.³⁴⁷ „Komunisti dakle kreću uhićivati i usmrćivati³⁴⁸ i biskupe i svećenike. Sprječavali su i zabranjivali vjeronauk unutar državnih škola. Također, otimali su crkvenu imovinu te zabranjivali vjerski tisak. Provodili su i ostale forme zatiranja sloboda vjeroispovijesti. Crkveni vrh cijelo vrijeme šalje pismene podneske vlastima Jugoslavije. One su se ticale činjenja štete slobodama vjeroispovijesti te sve gore pozicije same Crkve i katoličkih vjernika. No odgovore nisu dobivali.³⁴⁹ Poznato je da je 20. rujna 1945. g. Katolička Crkva (točnije njezino vodstvo koje je predvodio blaženi Alojzije Stepinac) sastavila *Pastirsko pismo*³⁵⁰. Razlog tomu su konstantni napadi te provokacije od strane komunističke vlasti.³⁵¹ U pismu osobito spominju, komentiraju svećenička usmrćivanja i njihova uhićenja, odgajanje mladih, otimanja njihovih dobara, potpuna rušenja grobova, zapljene tiskara i otimanja tiska za katolike. Također, spominju i ostale teškoće (prethodno objašnjene).³⁵² Dana 30. rujna 1945. g. ono je čitano po crkvama, po čitavoj državi. To pismo dolazi u ne dobrom razdoblju za jugoslavenske vlasti. Dana 18. listopada iste godine Sveta Stolica na služben način protestira u njihovoj vladi zbog progona na vjerskoj razini. Također, naglašavaju da na balkanskom prostoru tijekom povijesti nije postojala na takvoj razini mržnja naspram Crkve, kao što je to tada. Tito odgovara na pismo dana 25. listopada. Bacao je optužbe protiv njih (o podržavanju ustaša) i negirao kako je Crkva unutar Jugoslavije progona te govori kako je kazna došla samo za one koji su imali krivicu.³⁵³ Tito je dakle osobno napao to

razna propagandna literatura) (Jure Krišto, *Katolička crkva u totalitarizmu 1945.-1990. : Razmatranja o Crkvi u Hrvatskoj po komunizmu* (Zagreb, 1997), 29.).

³⁴⁷ Ivan Lučić, „Progon Katoličke crkve u Bosni Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)“, *Croatia Christiana periodica*, Vol. 36. No. 69. (2012), 110-111.

³⁴⁸ Cilj ubijanja svećenstva, intelektualaca i gradskih političara je razaranje hrvatske elite. Osim toga cilj je bio spriječiti razvitak društva kod hrvatskog naroda te provesti nestanak hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Također, cilj je bio i onemogućavanje protivljenja, bilo koje vrste, prema diktaturi koji su provodili (Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 46.).

³⁴⁹ Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 492.

³⁵⁰ Tijekom mjeseca rujna 1945. g. održavaju Biskupsku konferenciju (Zagreb) i na kraju nje sastavljaju pismo. Ono je upućeno pripadnicima Katoličke Crkve - „*Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945. Predragi u Kristu vjernici! Mi, katolički biskupi, sakupljeni na plenarnim konferencijama u Zagrebu*“ (Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 492.).

³⁵¹ Šumanović, „Zamjena uloga“, 24.

³⁵² Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 492., Zaključili su: „I kad sve ovo iznosimo pred vas, predragi vjernici, to ne činimo u želji, da izazovemo borbu s novom državnom vlašću. Mi te borbe ne tražimo niti smo je tražili. Naše su misli bile uvijek upravljene k miru i sređenju državnog i javnog života.“ Također, na kraju zahtijevaju, i ističu da se toga neće odreći bez obzira na uvjete, kako povjesničar Akmadža citira, „punu slobodu katoličke štampe, punu slobodu katoličkih škola, punu slobodu vjeronauka u svim razredima nižih i srednjih škola, potpunu slobodu katoličkog udruživanja, slobodu katoličke karitativne djelatnosti, potpunu slobodu ljudske ličnosti i njezinih neotuđivih prava, puno poštovanje kršćanskog braka, te vraćanje svih oduzetih zavoda i institucija“ (Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 492.).

³⁵³ Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 492-493.

pismo (pismo je spominjalo i usmrćenje širokobrijeških fratara) i rekao da se njime otvoreno udara na tadašnji poredak. Osim toga treba reći i da su preko tiska napadi postali još naglašeniji. Tito je govoreći o njezinu djelovanju u prošlosti osobito istaknuo događanje oko fratara iz Širokog Brijega.³⁵⁴ Tako je rekao: „Znadu li oni Šautori Pastirskog pismaĆ da su se u Širokom Brijegu u Hercegovini, zajedno s Nijemcima i ustašama, borili i mnogi fratri protiv naše oslobodilačke vojske? Oni su tu, razumije se, izginuli zajedno s Nijemcima i ustašama, i ovi sada to nazivaju progonom crkve. Zašto je baš Hercegovina i Bosna dala najviše ustaških vođa i koljača? Krvnik Pavelić i mnogi njemu slični bili su đaci škola kojima su rukovodili redovnici. Redovničke škole i gimnazije u Bosni i Hercegovini bile su glavni rasadnik mržnje među Hrvatima protiv Srba i muslimana. Škole franjevac i redovnika usadile su u srce hrvatskog naroda u Hercegovini i Bosni strašnu mržnju čiji su se rezultati ispoljili pod kriminalnim zlikovcem Pavelićem. Onaj divni narod u Hercegovini i Bosni bio je zaveden i bio je potstican na one strašne zločine, koje će naši narodi pamtili dok bude svijeta.“³⁵⁵ Vidimo dakle da je tu ponavljao već navedene laži o fratrima sa Širokog Brijega (laži o borbi skupa sa ustaškom i njemačkom vojskom), a vidimo i da je tim riječima, upućenima nasuprot onih koji su *Pastirsko pismo* sastavili, kolektivno okrivljen (iznesena je optužba) cijeli narod Hrvata u BiH.³⁵⁶ „Time je s najviše razine samo potvrđena činjenica da su masovni zločini u zadnjim mjesecima rata i prvim mjesecima poraća nad zarobljenim hrvatskim vojnicima i civilima bili posljedica službene politike KPJ, a ne ispadi neodgovornih pojedinaca. U propagandi KPJ usmjerenoj protiv Hrvata u BiH, kako ju je u ovom slučaju precizno definirao Tito, čitav je hrvatski narod na tom području bio kolektivno odgovoran, a njegovi duhovni vođe, među kojima su širokobriješki franjevci imali važnu ulogu, označeni su glavnim krivcima.“³⁵⁷ Odnosi između Crkve i države pogoršani su i zbog određenih zakona³⁵⁸ koji su doneseni i koji su se odnosili na život i djelovanje Crkve.³⁵⁹ Sa sigurnošću možemo reći da su i partizanska umorstva

³⁵⁴ Šumanović, „Zamjena uloga“, 24.

³⁵⁵ Isto, 24.

³⁵⁶ Isto, 24.

³⁵⁷ Isto, 24-25.

³⁵⁸ Boris Kidrič (jedan od vodećih ljudi u Jugoslaviji) istaknuo je da je potrebno povući poteze protiv Katoličke Crkve. Rekao je da na nju treba udarati agrarnom reformom i vršiti potkopavanje (rušenje) gospodarske baze. Njegovo mišljenje bilo je kako je potrebno „donijeti neke zakone kojima bi se suzbio popovski utjecaj“, kako nam Lučić citira (Lučić, „Komunistički progono Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 48.).

³⁵⁹ Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 493., Tako npr. imamo Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (oteli Crkvi više od 82% zemljišta koje je bilo obradivo), Zakon o krivičnim djelima protiv države (u presudama nasuprot svećenstva bio većinom korišten), Zakon o braku (na osobito oštar način Crkva reagira). Na odnose između Crkve i države djelovao je i Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946. g., najbitniji njegov propis bio je taj o tome da se Crkva odvoji od države te škola od Crkve). Katolička Crkva ističe nezadovoljstvo i Zakonom o matičnim knjigama (1946. g., sve matične knjige moraju predati matičarima iz države kako bi se zaključile kao zajedničke za jedne i druge). Kasnije su se događala redom sve učestalija otimanja matičnih knjiga od Crkve. Na odnose su djelovali i Zakon o konfiskaciji imovine (1945. g.) te Osnovni zakon o

svećenstva za vrijeme rata jako utjecala kada govorimo o odnosu Katoličke Crkve naspram komunističkog režima. Literatura nam daje razne (drugačije) podatkovne informacije koje se tiču usmrćenog svećenstva. Autori su se koristili raznim (drugačijim) metodologijama pri računanju i od toga su većinom nastale, tj. izišle te informacije. No različite podatkovne informacije su nastale i zbog toga što su njihovi autori obuhvaćali drugačija područja te drugačija doba, tj. vremena.³⁶⁰ „Mnogobrojne odgovore o naravi rata 1941. do 1945. i komunističkih vlasti nakon rata kriju podaci o godinama smrti.“³⁶¹ Jedna analiza o usmrćenim svećenicima, gdje se zna godina smrti, navodi da je 330 svećenika, koji su pripadali Katoličkoj Crkvi, usmrćeno do kraja '45-te g. Ona otkriva i da je njih 206 usmrćeno samo tijekom 1945. g. Navodi se i da još njih trideset (30) biva usmrćeno do završetka 1951. g.³⁶² Baković nam donosi iznimno dragocjeno djelo pod nazivom *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata* (Zagreb, 2007). On je istaknuo u predgovoru toga djela da je 17 godina istraživao i skupljao građu u vezi biskupa, svećenika, bogoslova, sjemeništara, braće laika i časnih sestara (Crkva u Hrvata) koji su stradali (bili žrtve) od strane režima, totalitarnih, u 20. st. Tako ističe da je „stavio točku“ na taj vlastiti rad poslije 17 godina. Počeo je 1990. g. kada je mogao slobodno, ne bojeći se, prihvatiti se pisanja. Skroz pri kraju njegova rada on dolazi do brojevnog podatka od 663 mučenika (vidi prilog 17.). To su bili mučenici Crkve u Hrvata. Sve ih je podijelio na 7 skupina. Tako imamo biskupe, svećenike, svećenike – tifusare, bogoslove, sjemeništare, braće laike i časne sestre.³⁶³ Akmadža navodi su svećenici većinom usmrćeni na način da su ih smaknuli. Njihovo stradanje unutar vojnih operacija bilo je manje. A izrazito rijetko, tj. malo su „smrtno osuđeni sudskim osudama“, kako Akmadža objašnjava.

eksproprijaciji (1947. g.). Djelovanje na odnose imali su i razni zakoni koji su se ticali poreza te mnogi drugi zakoni (djelomice se odnosili i na Crkvu) (Akmadža, „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini“, 493-494.).

³⁶⁰ Miroslav Akmadža, *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945. - 1980.* (Zagreb – Slavonski Brod, 2013), 19.

³⁶¹ Akmadža, *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj*, 21.

³⁶² Isto, 21., Akmadža navodi da su to podaci iz istraživanja „Ive Omračanina. Vidi: KOŽUL, Stjepan, *Martirologij crkve zagrebačke. Spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Drugo i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1998., 225.“ (Akmadža, *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj*, 21.).

³⁶³ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, PREDGOVOR V., Baković ima iskustvo jer je i on prošao martirij (robiju). Zbog toga su u tu brojku mučenika uključeni i svećenici koji umiru u zatvoru (mučenička smrt). U toj su broju i svećenici koji robijaju više godina (strog režim, česta mučenja, promrzli zimi, po ljetnim vrućinama se padalo u nesvijest). Oni su umirali jako brzo po odlasku kući, poslije desetak godina robijanja, zbog zatvorskih muka. I u Hercegovini imamo takav slučaj. Ovim djelom su obuhvaćene sve biskupije (hrvatske) i sve zajednice redovnika (Crkva u Hrvata) „u stvarnom značenju“, kako navodi. Baković je istraživanjem zahvatio sadašnji prostor Hrvatske, BiH, Crne Gore, Kosova (Letnice, Janjeva) i Vojvodine (Srijema, Banata, Bačke). Podnesena žrtva mučenika „na tlu Crkve u Hrvata“, kako Baković navodi, bio mu je najvažniji kriterij, tj. u župama sa misama „i na hrvatskom“. Ističe da je uključio žrtve sa prostora Srijema, Bačke i Banata (Hrvate, ali i Nijemce i Mađare stradale na tome terenu). I Domovinski rat je uključen. Uključeni su i slovenski svećenici (Mariborska biskupija) koje su prognali i koji stradavaju na prostoru Jasenovca (zbog stradanja u Hrvatskoj). Uključeni su i svećenici, Hrvati, stradali Bleiburškom tragedijom u slovenskim masovnim grobnicama. Takvi su bili njegovi kriteriji kojih se držao pri istraživanju (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, PREDGOVOR VI.).

Njihovim krvnicima ili se nije sudilo ili su bili osuđeni jedino da se zadovolji forma (pro forma) i jako brzo bivali oslobođeni. Akmadža objašnjava da su odnosi (zbog raznih stvari) između Katoličke Crkve i tadašnje države bili pogoršani u tolikoj mjeri da je Crkva jako trpjela materijalno, politički i kada gledamo stradanje. No on piše i kako je Crkva iz toga trpljenja postala znatno snažnija, kada gledamo vjeru. I ona je poslije sve osjetnije utjecala u sferi političkih događanja. Komunisti su isprva mislili da su uspješni u tome sukobljavanju s Crkvom. Ali na duge staze oni su bili jako neuspješni. To je zato što nisu shvatili u kolikoj je mjeri snažna povezanost Katoličke Crkve s većinskim dijelom Hrvata.³⁶⁴

Stradanja hercegovačkih fratara su se, kako je već rečeno, nastavila i nakon završetka rata. Pa je tako fra Vale Zovko³⁶⁵ (kočerinski župnik) usmrćen dana 20. svibnja 1945. g., kako navodi fra Pandžić.³⁶⁶ Fra Marić navodi da se fra Zovko ispovjedio „pred svojim sestrićem fra Andrijom Topićem“, a onda su ga pripadnici partizana usmrtili u prostoru kočerinskog župnog ureda. Bilo je to dana 21. svibnja 1945. g. Na kočerinskom je groblju ukopan.³⁶⁷ Osim njega, ubijen je i fra Andrija Topić³⁶⁸ (kočerinski kapelan). Fra Pandžić piše da su ga usmrtili dana 20. svibnja. Njegova je majka to gledala. Ubili su ga skupa sa fra Zovkom koji mu je bio ujak.³⁶⁹ Fra Marić ističe da se ovaj mladomisnik nalazio kod fra Zovka, svoga ujaka, u mjestu Kočerin. Pripadnici partizana skupa ih usmrćuju dana 21. svibnja. Na kočerinskom je groblju i on pokopan. Sačuvale su se od fra Topića „krvave daske iz njegova kreveta i plahta s njegovom krvlju“.³⁷⁰ Baković citira riječi fra Martina Planinića (iz pisma) gdje navodi: „... Majka Šima je naslutila da će se zlo dogoditi pa je svojim tijekom zaštitila sina fra Andriju. Oni su je gurnuli

³⁶⁴ Akmadža, *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj*, 22.

³⁶⁵ Fra Valentin-Marijan Zovko rodio se 14. lipnja 1889. u mjestu Oklaji. Pohađao je širokobriješku osnovnu školu i gimnaziju te mostarsku i rimsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 19. kolovoza 1906. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 20. kolovoza 1907. i svečano 26. kolovoza 1910. Zaredio se za svećenika 6. srpnja 1913. (Rim). Obavljao je razne funkcije (Široki Brijeg, u Slavoniji je bio nadglednik za doseljenu djecu iz Hercegovine, Mostar, Blagaj, Klobuk, Goranci, Drinovci, Humac, u Posuškom Gracu, Duvno). Fra Nikić piše da je dana 21. svibnja usmrćen u mjestu Kočerin. Opisan je kao „svećenik, redovnik i čovjek strogoga života“. Opisan je i besprijelekovnim svugdje (oltar, ured, kuća, put) i odmjerenim pri svačemu. Također, posjedovao je ljubav prema Provinciji te narodu. Fra Nikić ističe da je „cijeloga sebe žrtvovao“ za Provinciju i puk. Partizani su njega i sestrića zaklali i to je vidjela njegova sestra (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 217-218.). Fra Marić pak navodi da se zaredio za svećenika 6. kolovoza 1913. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 56.).

³⁶⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁶⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 56.

³⁶⁸ Fra Andrija-Božo Topić rodio se 8. prosinca 1919. u mjestu Lise. Pohađao je širokobriješku osnovnu školu i gimnaziju te mostarsku bogosloviju. Nije obavljao vojnu službu. Dana 11. srpnja 1937. stupa u red franjevac (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 12. srpnja 1938. i svečano 12. srpnja 1941. (na Humcu). Zaredio se za svećenika 22. kolovoza 1943. (Mostar). Opisan je kao „čisto žrtveno janje, zaklano radi Krista“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 207.). Krstio se 10. prosinca 1919. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 56.). Bio je bolestan (tuberkuloza) i bio je ležao na krevetu kada dolaze ubojice (Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 44.).

³⁶⁹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁷⁰ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 57.

tako da je ona pala, a ovi su sasuli rafal metaka u fra Andriju ...³⁷¹ Idućeg je dana Danilo Pecelj žestoko govorio prilikom sprovoda. Tamo je „škripare“ optužio za te zločine.³⁷² Da su partizani počinili ova zlodjela i lagali tko je kriv potvrđuje i njihovo izvješće „sa sastanka Povjereništva KPJ za Kočerim od 21. svibnja 1945.“³⁷³ Zatim se navodi ime fra Bone Jelavića³⁷⁴. Fra Pandžić ističe da je bježao ispred pripadnika partizana. Uхватili su ga pokraj mjesta Velika Gorica. Tamo su ga usmrtili približno dana 11. svibnja 1945. g.³⁷⁵ Fra Marić piše da je usmrćen na Križnom putu, među stravičnim kolonama, približno 11. svibnja 1945. (pokraj Velike Gorice).³⁷⁶ Fra Radoslava Glavaša³⁷⁷ mlađeg („načelnik bogoštovlja u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja“) objesili su u gradu Zagrebu dana 27. svibnja 1945. g., kako ističe fra Pandžić.³⁷⁸ Fra Marić piše da je uhićen i usmrćen. Navodi također da je obješen 27. svibnja 1945. g. (Zagreb). Dan danas ne znamo gdje je njegov grob.³⁷⁹ Zatim je zabilježeno da je i fra Bruno Adamčik³⁸⁰ (širokobriješki profesor iz područja glazbe) izgubio svoj život. Fra Pandžić ističe da je bježao ispred partizana i da su ga uхватili i usmrtili nakon 18. svibnja 1945. g.³⁸¹

³⁷¹ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 666-667., Baković donosi i „Iskaz Joze Topića 19. 3. 1993.“ gdje citira: „... U sobu su ušla četvorica partizana, koja su se prethodno predstavili kao škripari. Tada je pok. fra Andrija rekao: „Majko, oni će nas ubiti.“ Njegova je majka pala po tijelu svog sina i rekla: „Nemojte, ovo mi je sin, ostavite njega, a ubijte mene.“ Tada je jedan od četvorice partizana uperio revolver u fra Andriju i ubio ga. Pok. fra Valentina, fra Andrijinog ujaka, zatekli su u hodniku samostana i tu su ga ubili. Nakon toga ponovno su se vratili u sobu i ispalili još jedan metak u fra Andriju. Njegova je majka plakala nad tijekom svog sina. Iako je ona bila očevidac ubojstva i poznavala te ljude koji su ubili njezinog sina i brata, nikada nije smjela ispričati tko je to učinio...“ (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 667.).

³⁷² Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 44., Danilo Pecelj (srpske nacionalnosti iz područja kod Stoca) bio je oficir iz redova partizana te „povjerenik KPJ i OZN-e za Kočerim“ (Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 44.). Baković donosi „Iskaz fra Rufina Šilića“ gdje citira: „... Ljudi kažu da je komesar vodio sprovod umjesto gvardijana. Jedan je partizan došao na sprovod i održao govor te je rekao: „Vidite drugovi, šta je radila ta banda! Ubila vam je fratra i ostavila vas bez svećenika. Ubila vam je oba svećenika.“ Tako je prisutnim katolicima u ime Narodnog fronta izrazio saučešće. Njihov je grob danas u Kočerinu. Majka Šima je živjela do 1970. godine. Fra Rufin Šilić je svjedok da je majka Šima tvrdila da su ovi šumnjaci tom svom šefu rekli „druže komesare“.“ (Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 667.).

³⁷³ Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 44.

³⁷⁴ Fra Bono-Ivan Jelavić rodio se 17. studenog 1898. u mjestu Veljaci. Dana 10. svibnja 1916. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 10. svibnja 1917. i svečano 13. lipnja 1920. Zaredio se za svećenika 14. srpnja 1923. (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 119.). Krstio se 17. studenog 1898. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 54.).

³⁷⁵ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁷⁶ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 55.

³⁷⁷ Fra Radoslav-Andrija Glavaš rodio se 29. listopada 1909. u mjestu Drinovci. Dana 29. lipnja 1927. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 1. srpnja 1928. i svečano 3. srpnja 1931. Zaredio se za svećenika 16. srpnja 1933. (Fontenay iz Franc.) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 111.). Krstio se 30. listopada 1909. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 57.).

³⁷⁸ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁷⁹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 57-58.

³⁸⁰ Fra Bruno-Silvo Adamčik rodio se 30. prosinca 1908. u mjestu Konjic. Dana 29. lipnja 1928. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se 30. lipnja 1927. (na Humcu). Svečano se zavjetovao 2. srpnja 1930. Zaredio se za svećenika 11. prosinca 1932. (Mostar). Fra Nikić navodi da je usmrćen dok je tjeran u pogubnom maršu nakon 15. svibnja 1945. (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 93-94.). Krstio se 31. prosinca 1908. i fra Marić navodi i da stupa u red franjevaca 29. lipnja 1926. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 61.).

³⁸¹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

Fra Marić piše da je usmrćen na Križnom putu (među pogubnim kolonama) nakon 10. svibnja 1945., na nekom mjestu unutar Slovenije.³⁸² Onda se navodi ime fra Daneta Čolaka³⁸³. I on je, kako piše fra Pandžić, bježao ispred partizana. Upada u zarobljeništvo na području Slovenije te biva usmrćen nakon dana 15. svibnja.³⁸⁴ Fra Marić navodi kako je usmrćen od strane partizana nakon dana 10. svibnja. Piše i da je usmrćen na nekom mjestu pri Mariboru, dok je bio sudionik pogubnih kolona.³⁸⁵ Sljedeći koji se navodi je fra Svetislav Markotić³⁸⁶ (mladomisnik). Fra Pandžić piše da bježeći stiže u grad Maribor. Navodi i da je usmrćen tijekom mjeseca svibnja 1945. g.³⁸⁷ Fra Marić ističe da su ga usmrtili dok je sudjelovao u pogubnim kolonama 1945. g., na nekom mjestu pri Mariboru.³⁸⁸ Fra Darinko Mikulić³⁸⁹ također stradava. Kako nam fra Pandžić piše, on je bježeći upao u zarobljeništvo na području Krapine. Tamo je i usmrćen tijekom noći 4. lipnja 1945. g.³⁹⁰ Fra Marić navodi da je sudjelovao u bleiburškim zbivanjima i da je prolazio Križni put. Dospio je u krapinski sabirni logor, pri školi. Biva primljen u samostan od tadašnjeg gvardijana. Zatim su tu u zatočeništvu od strane OZNA-e. Po noći sa dana 4. lipnja na dan 5. lipnja 1945. g. usmrćuju ga na položaju (lokalitetu) Lepa Bukva (Maceljska šuma). Godine 1992. on i 1163 usmrćene žrtve su ekshumirane. Njegovi su tjelesni ostaci bili unutar jame 4D. U toj su jami bili ostaci još 21 fratra, svećenika i bogoslova.³⁹¹ Zatim piše ime fra Julijana Petrovića³⁹² (bogoslova). Fra Pandžić ističe da i on bježeći pada u

³⁸² Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 62.

³⁸³ Fra Dane-Franjo Čolak rodio se 25. kolovoza 1916. „u Mamićima“. Dana 5. srpnja 1936. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 6. srpnja 1937. i svečano 8. rujna 1940. Zaredio se za svećenika 29. lipnja 1941. Fra Nikić navodi da je usmrćen nakon 10. svibnja 1945. na nekom mjestu u Sloveniji, moguće u Mariboru (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 103.). Krstio se 6. srpnja 1916. i fra Marić navodi i da se rodio 3. srpnja 1916. „u Mamićima – Ledincu“ (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 65.).

³⁸⁴ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 226.

³⁸⁵ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 66.

³⁸⁶ Fra Svetislav-Ante Markotić rodio se 7. svibnja 1921. u mjestu Grabovnik. Dana 13. srpnja 1938. stupa u red franjevaca, a zavjetovao se jednostavno 14. srpnja 1939. i svečano 14. srpnja 1942. Zaredio se za svećenika 2. srpnja 1944. (Vitina) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 153.). Krstio se 8. svibnja 1921. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 68.).

³⁸⁷ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

³⁸⁸ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 68.

³⁸⁹ Fra Darinko-Božo Mikulić rodio se 16. prosinca 1919. u mjestu Kočer. Dana 11. srpnja 1937. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 12. srpnja 1938. i svečano 12. srpnja 1941. (na Humcu). Zaredio se za svećenika 22. kolovoza 1943. (Mostar) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 157.). Krstio se 17. prosinca 1919. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 59.).

³⁹⁰ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

³⁹¹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 60., Otvorile su se njih 23 jame. No u Maceljskoj šumi postoji još 130 jama, takvog tipa, koje nisu dirane. Tijelo fra Mikulića pokopali su 22. listopada 2005. u selu Fruki (kripta nove nastale crkve, crkva Muke Isusove, župa Đurmanec). Njegovo tijelo nije identificirano, premda su se kosti od svih njih navedenih nalazile u zagrebačkoj patologiji (Šalata) u razdoblju od godine 1992. do 2005. Treba naglasiti da su se tamo kosti nalazile unutar vreća za smeće. Ostaci kostura su se miješali jer se nije držalo propisa kada se odrađivao čin ekshumiranja (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 60.).

³⁹² Fra Julijan-Berislav Petrović rodio se 23. srpnja 1923. „u Duvnu“. Dana 24. lipnja 1941. stupa u red franjevaca (Duvno), a zavjetovao se jednostavno 25. lipnja 1942. Fra Nikić navodi da je bio „klerik jednostavnih zavjeta i student bogoslovije“ kada su ga odveli iz krapinskog samostana franjevaca „u noći između 4. i 5. lipnja 1945.“ i

zarobljeništvo (Krapina). Navodi i da su ga tamo i ubili 4. lipnja 1945.³⁹³ Fra Marić navodi da je njegov teški put i stradavanje potpuno identično kao i kod fra Mikulića, od sudjelovanja u bleiburškim zbivanjima, preko boravka u Krapini, do ubojstva u Maceljskoj šumi i ekshumacije.³⁹⁴ Ubijen je i fra Lujo Milićević³⁹⁵. Bježao je ispred pripadnika partizana i usmrćen je na prostoru Slovenije tijekom mjeseca svibnja 1945. g., kako nam objašnjava fra Pandžić.³⁹⁶ Fra Marić navodi da „fra Lujo (Alojzije)“ biva usmrćen 1945. g. dok je sudjelovao u pogubnim kolonama, na nekom mjestu u Sloveniji.³⁹⁷ Nakon njega, navodi se ime fra Anđelka Nuića³⁹⁸. Fra Pandžić ističe da je bježao od partizana i da je bio zarobljen na prostoru Slovenije. Navodi i da su ga usmrtili nakon dana 15. svibnja.³⁹⁹ Fra Marić piše kako je ubijen tijekom mjeseca svibnja, na nekom mjestu u Sloveniji, tijekom sudjelovanja u pogubnim kolonama.⁴⁰⁰ I fra Metod Puljić⁴⁰¹ je usmrćen. I on je bježao od partizana. Biva nađen na području Krapine i usmrćen tijekom noći 4. lipnja 1945. g., kako piše fra Pandžić.⁴⁰² Fra Marić ističe za njega potpuno jednake podatke o teškom putu i stradavanju kao i za fra Darinka Mikulića i fra Julijana Petrovića.⁴⁰³ Dalje se piše se o fra Emilu Stipiću⁴⁰⁴. Za njega fra Pandžić piše kako je također kao i mnogi drugi bježao ispred pripadnika partizana. Zarobljavaju ga na slovenskom području

na nekom mjestu ubili strijeljanjem (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 175.). Krstio se 26. srpnja 1923. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 60.)

³⁹³ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

³⁹⁴ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 60-61., Podaci o tome što se događalo nakon ekshumacije potpuno su jednaki kao i kod fra Darinka Mikulića (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 60-61.).

³⁹⁵ Fra Lujo-Nikola Milićević rodio se 23. rujna 1919. u mjestu Studenci. Dana 11. srpnja 1937. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 12. srpnja 1938. i svečano 12. srpnja 1941. (na Humcu). Zaredio se za svećenika 22. kolovoza 1943. (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 159.). Krstio se 24. rujna 1919. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 67.)

³⁹⁶ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

³⁹⁷ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 67.

³⁹⁸ Fra Anđelko-Jure Nuić rodio se 10. travnja 1908. u mjestu Drinovci. Dana 29. lipnja 1926. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 30. lipnja 1927. i svečano 2. srpnja 1930. Zaredio se za svećenika 11. prosinca 1932. (Mostar). Fra Nikić navodi da je usmrćen dok je tjeran u pogubnom maršu nakon 15. svibnja 1945. Pripadnik partizana „ga htio premetnuti i opljačkati, a on nije dopustio“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 163-164.). Krstio se 11. travnja 1908. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 62.)

³⁹⁹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴⁰⁰ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 63.

⁴⁰¹ Fra Metod-Andrija Puljić rodio se 24. studenog 1912. u mjestu Vašarovići. Dana 6. srpnja 1931. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 7. srpnja 1932. i svečano 18. kolovoza 1935. Zaredio se za svećenika 23. svibnja 1937. (Mostar). Fra Nikić navodi da je po „noći između 4. i 5. lipnja 1945. poginuo kod Krapine (odveden iz samostana prema Varaždinu)“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 183.). Krstio se 24. studenog 1912. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 58.).

⁴⁰² Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴⁰³ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 59-61., Podaci o tome što se događalo nakon ekshumacije potpuno su jednaki kao i kod fra Darinka Mikulića i fra Julijana Petrovića (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 59-61.).

⁴⁰⁴ Fra Matija-Emil-Franjo Stipić rodio se 4. listopada 1912. u mjestu Drinovci. Dana 29. lipnja 1932. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 1. srpnja 1933. i svečano 2. srpnja 1936. (Mostar). Zaredio se za svećenika 19. prosinca 1937. (Mostar) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 199.). Krstio se 4. listopada 1912. i fra Marić navodi i da stupa u red franjevaca 19. lipnja 1932. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 65.).

te ga usmrćuju tijekom svibnja 1945. g.⁴⁰⁵ Fra Marić bilježi da su ga usmrtili, tijekom svibnja dok je sudjelovao u pogubnim smrtnim kolonama, na nekom mjestu u Sloveniji.⁴⁰⁶ Fra Branko Šušak⁴⁰⁷ je također dok je bježao pao u zarobljeništvo na slovenskom prostoru, kako objašnjava fra Pandžić. Usmrtili su ga tijekom svibnja 1945. g.⁴⁰⁸ Fra Marić piše da je „fra Branko (Branimir, Benjamin)“ ubijen u svibnju 1945. g. dok je sudjelovao u pogubnim kolonama, na nekom mjestu na slovenskom području.⁴⁰⁹ Fra Pandžić sljedećeg navodi fra Jenka Vasilja⁴¹⁰. On još jedan koji se dao u bijeg ispred partizana. Zarobljavaju ga na slovenskom području i usmrćuju tijekom svibnja 1945. g.⁴¹¹ Fra Marić ističe kako je usmrćen tijekom svibnja 1945. g. dok je sudjelovao u pogubnim kolonama, kao i mnogi drugi. Piše i da su ga usmrtili u Hrvatskom zagorju, tj. pri Klanjcu.⁴¹² Fra Tihomir Zubac⁴¹³ isto pogiba. Bježi od partizana, biva zarobljen (Slovenija) te ga ubijaju tijekom svibnja 1945. g., kako objašnjava fra Pandžić.⁴¹⁴ Fra Marić za njega navodi da je sudjelovao u pogubnim smrtnim kolonama te da je ubijen tijekom svibnja 1945. g. na nekom mjestu u Sloveniji.⁴¹⁵ I na kraju se navodi ime fra Ante Majića⁴¹⁶ (klerika). Fra Majić se također kao i mnogi drugi dao u bijeg. Fra Pandžić pojašnjava i da ga hvataju na slovenskom području. Također, navodi da se on pri povratku razbolio (upala mozga). Smješten je bio u zagrebačku bolnicu. Umire 6. kolovoza 1945. g.⁴¹⁷ Fra Marić ističe da je, šezdeset šesti stradali hercegovački fratar, sudjelovao u pogubnim kolonama i na taj način došao do zagrebačkog logora. Navodi i da umire unutar bolnice „Sestre milosrdnice“

⁴⁰⁵ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴⁰⁶ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 65.

⁴⁰⁷ Fra Benjamin-Branko-Ivan Šušak rodio se 29. studenog 1912. u mjestu Mokro. Dana 6. kolovoza 1931. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 7. kolovoza 1932. i svečano 18. kolovoza 1935. Zaredio se za svećenika 23. svibnja 1937. (Mostar) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 205.). Krstio se 29. studenog 1912. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 63.).

⁴⁰⁸ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴⁰⁹ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 63-64.

⁴¹⁰ Fra Jenko-Stanko Vasilj rodio se 2. svibnja 1914. u mjestu Međugorje. Dana 6. kolovoza 1931. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 7. kolovoza 1932. i svečano 18. kolovoza 1935. (Mostar). Zaredio se za svećenika 23. svibnja 1937. (Mostar). Tijekom „svibnja ubijen kod Klanjca (Hrvatsko Zagorje)“ (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 211.). Krstio se 2. svibnja 1914. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 64.).

⁴¹¹ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴¹² Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 64.

⁴¹³ Fra Tihomir-Tadija Zubac rodio se 25. siječnja 1918. u mjestu Gradnici. Dana 4. srpnja 1935. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 5. srpnja 1938. i svečano 5. srpnja 1939. Zaredio se za svećenika 2. svibnja 1943. (Mostar) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 221.). Krstio se 27. siječnja 1918. i fra Marić navodi i da se rodio 26. siječnja 1918. te zavjetovao jednostavno 5. srpnja 1936. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 66.).

⁴¹⁴ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

⁴¹⁵ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 67.

⁴¹⁶ Fra Ante-Dobroslav Majić rodio se 26. kolovoza 1922. u mjestu Vitina. Dana 29. lipnja 1939. stupa u red franjevaca (na Humcu), a zavjetovao se jednostavno 3. lipnja 1940. i svečano 29. lipnja 1944. (Čerin) (Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici*, 145.). Krstio se 26. kolovoza 1922. (Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 68.).

⁴¹⁷ Pandžić, *Hercegovački franjevci*, 227.

(meningitis) dana 6. kolovoza 1945. g. Tijelo mu je ukopano na prostoru Mirogoja, ali gdje mu je grob nije poznato.⁴¹⁸ Blaženi Alojzije Stepinaca 3. listopada 1946. g. ispred komunističkog je suda rekao: „Vi ste učinili pogriješku fatalnu, što ste pobili svećenike! Narod vam to neće nikada zaboraviti! U nijednoj civiliziranoj državi na svijetu ne bi toliki svećenici bili tako kažnjeni za te krivice koje im imputirate.“ Zatim opet govori: „U nijednoj drugoj civiliziranoj državi ne bi se tako sudilo...“⁴¹⁹

Kada Baković iznosi podatke o mučenicima iz redovničkih zajednica, za Franjevačku hercegovačku provinciju, Mostar navodi da ukupan broj njezinih mučenika iznosi njih šezdeset devet. Tako on među šezdeset šest prethodno objašnjenih pridodaje još fra Nikolu Ivankovića, fra Nikolu Petrušića i fra Smiljana Zvonara.⁴²⁰ Akmadža u vezi stradanja Katoličke Crkve u BiH navodi: „Tomo Vukšić navodi da je za vrijeme Drugoga svjetskog rata i neposredno nakon njega, kao izravna i neizravna žrtva ratnih događanja i poratnih komunističkih progona, od 1941. do 1952. godine, smrtno stradalo 160 katoličkih svećenika, inkardiniranih u jednu od biskupija ili redovničkih zajednica u Bosni i Hercegovini te jedan njemački vojni kapelan.“⁴²¹ Taj broj čine oni koji pogibaju tijekom Drugog svjetskog rata te neposredno poslije rata. Čine ga i osobe koje gube život zbog tifusa na tom jednakom prostoru i osobe koje pogibaju i umiru unutar koncentracijskih logora te zatvora i osobe koje su umrle unutar istih zbog mučenja koje su pretrpjeli. I devet časnih sestara su ubili. Pripadnici partizana tijekom ratnog vremena i komunisti na vlastima nakon rata bili su uzroci za čak 81% gubitka života svećenika. Pripadnici četnika usmrćuju 6% svećenika. Njih 10% umire zbog bolesti tifusa. I na kraju 3% ih stradava na način da jedan biva smrtno osuđen od strane vlasti NDH, jedan pogiba tijekom napada Saveznika bombama na vlak i u taj mali postotak spada i tri svećenika koja se smatraju nestalima. Poznat je i podatak da samo godine 1945. biva usmrćeno 104 katoličkih svećenika, a tijekom 11 preostalih svih godina stradava brojka od njih 57. Lokacije gdje su izgubili živote raširena su područjima „od otočića Dakse kod Dubrovnika pa preko cijele BiH i sjevernih krajeva Hrvatske sve do Graza u Austriji“.⁴²² „Po podacima Vjerske komisije SR BiH iz 1964. godine samo na području Hercegovine od strane partizana i komunističkih tijela vlasti u vrijeme

⁴¹⁸ Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, 69.

⁴¹⁹ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, XVII.

⁴²⁰ Isto, *Popis mučenika Crkve u Hrvata – Po (nad)biskupijama i redovničkim zajednicama XXV*.

⁴²¹ Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim : Knjiga I. : 1945. – 1966.* (Kostrena – Slavonski Brod, 2014), 18.

⁴²² Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, 18., Vukšić procjenjuje, a Akmadža parafrazira, da „Banjalučka biskupija izgubila je 41,93% svojih svećenika, Mostarsko-Trebinjska 40%, hercegovački franjevci 36,77%, bosanski franjevci 24,47%, Sarajevska nadbiskupija 21,95% i trapisti 5%“ (Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, 18.).

Drugog svjetskog rata i neposredno nakon rata ubijena su 76 katoličkih svećenika, dok su 32 svećenika emigrirala. Tako su na području Hercegovine 1945. ostala djelovati 82 katolička svećenika.⁴²³ U poslijeratnom su vremenu, 1945.-1964. g., 102 čovjeka (svećenstvo Katoličke Crkve) kazneno progonjena. Taj se podatak odnosi na područje Hercegovine. Od njih stotinu i dvoje, 58 bili su svećenici, a 44 časne sestre. A imamo i podatak da je od tih brojki njih 48 svećenika te 33 časne sestre bilo podvrgnuto osudama na zatvorske kazne koje su trajale od jedne do dvadeset godina, a drugi su bili „oslobođeni odgovornosti zbog političkog oportuniteta“. Poslije nekog broja godina zatvorskog života najveći broj njih je oslobođen (akti o amnestiji). A neki su zatvorsku kaznu odradili u potpunosti (manja brojka njih). Fra Ferdo Vlašić te fra Smiljan Zvonar su, među fratrima, zadnji osuđeni u poslijeratnom vremenu, do 1960. g. Osuda ih je snašla 1952. g. A kada govorimo o svjetovnim svećenicima zadnji osuđeni u poslijeratnom vremenu, do 1960. g., su Andrija Majić i Aleksandar Boras. Njih su osudili 1959. g.⁴²⁴ Sačuvalo se izvješće SKJ⁴²⁵ o situaciji na zapadu Hercegovine, pa se tako u njemu navodi: „Kada se ovome dodaju i administrativno-kaznene mjere, preduzimate radi prekršaja zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica i drugih propisa, onda se može konstatovati da su naše represivne mjere prema katoličkom sveštenstvu bile široke i da samo neznatan broj sveštenika nije bio njima zahvaćen. Te mjere uticale su na opadanje izrazito političke neprijateljske aktivnosti klera i znatno su doprinijele diferencijaciji među sveštenicima. Mnogi od hapšenih i suđenih sveštenika prišli su UKS (Udruženje katoličkih svećenika op. a.). Neki od njih odbacili su svoje ekstremne i neprijateljske stavove prema FNRJ, a većina odbacuje ma kakvo organizovano učešće u neprijateljskom radu.“⁴²⁶

Franjevački izvori otkrivaju nam da je od strane komunista, tijekom njihove vladavine (1945.-1990. g.), 76 franjevac iz Hercegovine uhićeno, zatvarano te suđeno. Već sam spomenuo da su časnim sestrama nacionalizirali kuće, pa ih 1949. g. zatim izbacili iz vlastitih domova. A treba reći i da su 1945. g. zatvorili 7 časnih sestara (komunistička optužba: upućivanje lijekova „škriparima“). Godine 1948. oko 20 ih je zatvoreno. Zatvorili su i Gašparinu Sučić (provincijalku), pa zatim i Benitu Prkačin (novu provincijalku), a ona nije ni uspjela prihvatiti dužnost provincijalke prije zatvaranja. Približno trideset hercegovačkih sestara bile su zatvorene od 3 mjeseca pa do 5 godina, kako Lučić piše.⁴²⁷ Biskupa Petra Čulu

⁴²³ Akmadža, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, 18.

⁴²⁴ Isto, 18.

⁴²⁵ SKJ – Savez komunista Jugoslavije

⁴²⁶ Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 49.

⁴²⁷ Isto, 49., Osman Ćimić (UDBA-in oficir) poznat je po vođenju hvatanja i istrage o časnim sestrama i svećenicima na prostoru Mostara (Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 49.).

uhitili su, 22. travnja 1948., na prostoru Mostara. Završava u zatvoru u Mostaru. Istraga je provođena od strane Branka Šekarića i Mileta Perkovića. Čedomir Mijović je dana 28. lipnja iste godine podigao optužnicu. Od strane sudskog vijeća (predsjedao Tahir Begović) osuđen je na zatvorsku kaznu od 11,6 godina. On je 7 godina i 6 mjeseci bio u zatvoru. Bio je i u zatočeništvu još dvije godine. Za suđenje treba reći da je montirano političko. Temelj presude su prisilna svjedočenja. „Takva je bila direktiva, moj biskupe“, riječi su Džemala Bijedića (spada među komunističke vođe sa hercegovačkog prostora) koje je uputio biskupu poslije svega.⁴²⁸ Proživljavao je grozne torture u zatvoru. Najviše je boravio u zatvoru u Zenici. Takvim činom komunisti su željeli obezglaviti Katoličku Crkvu na hercegovačkom području. Povjesničarka Beus zaključuje da ga se „s pravom može nazvati hercegovačkim Stepincem“.⁴²⁹ I u arhivima tajne policije (komunističke) možemo vidjeti kakav je bio položaj Katoličke Crkve unutar SR BiH⁴³⁰. Dosjei („SDB RSUP-a BiH“⁴³¹, 1945.-1991. g.) puno toga pokazuju. Podatkovne informacije o dosjeima „pokazuju da je Katolička crkva bila predmetom najvećeg interesa i progona KPJ/SKJ, odnosno SDB-a SR BiH, i da je smatrana najopasnijim neprijateljem jugoslavenskog komunističkog režima. To je još očitije ako se zna da je Katolička crkva obuhvaćala tek oko 20 posto stanovništva SR BiH.“⁴³² Potrebno je reći i da se na Širokom Brijegu, osim što su se 7. veljače 1945. dogodili strašni zločini (kompletna samostanska zajednica usmrćena i spaljena, učenici potjerani te gimnazijska zgrada razorena), događa kulturocid. Naime, tijekom kraja mjeseca siječnja i početka veljače godine 1947. komunisti po drugi puta nasrću te pale sve ono što je se nalazilo unutar zgrada gimnazije, samostana, sjemeništa te konvikta. Fra Marić objašnjava da su podaci koje je prikazao unutar svoga članka samo ostaci razorenog kulturnoga dobra.⁴³³ Također, navodi: „Valja skrenuti pozornost da gimnazijska izvješća koja koristim kao izvor ne navode podatke o pomno vođenim i bogatim arhivima samostana, gimnazije, sjemeništa i konvikta, o kulturno-povijesnom blagu nadžupskog ureda Široki Brijeg (najstarije matice), ni o samostanskoj knjižnici koja je, prema

⁴²⁸ Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 50-51., Uz njega (biskup Čule) optužili su i don Matu Nuića, fra Zlatka Sivrića, fra Mladena Barbarića, fra Rufina Šilića, Danicu Bartolić, Slavicu Bošnjak, Melitu Galić, Krescenciju Novak, Feliksu Kravcar i Otiliju Dugandžić. Fra Sivrića su jedinog pustili, a ostale su proglasili kao krive i dana 18. srpnja 1948. dobili su kazne zatvora. Za biskupa Čulu iznijeli su optužbu: „kolaboraciju s neprijateljem i vezu s križarima“, kako nam citira Lučić (Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 50.).

⁴²⁹ Marina Beus, „Nadbiskup Petar Čule u raljama komunističkoga režima“, *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 10. (2013), 157.

⁴³⁰ SRBiH – Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

⁴³¹ SDB – Služba državne bezbjednosti, RSUP – Republički sekretarijat za unutrašnje poslove

⁴³² Lučić, „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini“, 51.

⁴³³ Fra Ante Marić, „Kulturocid na Širokom Brijegu (1945. – 1947.)“, *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina III., broj 2 (5) (Humac, srpanj - prosinac 2010), 17.

kazivanju svjedoka, brojala više od 80.000 knjiških jedinica među kojima su, dakako, najvrjedniji prvotisci (inkunabule) kojih je u ovoj knjižnici bilo.“⁴³⁴ Gimnazijsko izvješće o školskoj godini 1933./1934. sadrži podatkovne informacije o kulturnom dobru, školskom dobru te udrugama koji od komunističkog režima bivaju zavazda razoreni. Fra Marić u članku donosi to izvješće.⁴³⁵ Na kraju članka namjesto zaključka navodi da su komunisti su spalili preko 100 000 dragocjenih knjižnih jedinica spremljenih unutar zbirke (autor naveo u članku koje su zbirke postojale). Prije njihova nasrtanja tamo je bilo i rukopisa i periodike. A oni su održavali u sjećanju povijest prvobitnih početaka Hercegovačke franjevačke zajednice, ali prije toga i ranijeg života (prije Hercegovačke franjevačke provincije) koji se provodio zajedno sa Bosnom Srebrenom. I to su spalili.⁴³⁶ „Kamo sreće da su to negdje odnijeli, nekome dali, bilo gdje... u Zaječar! Ne! Oni su jednostavno sve spalili. Od najstarijih matica do knjiga razrednica, godišnjih gimnazijskih izvješća, naročito onih iz najranijeg života gimnazije. To je bilo i za razumjeti. Nisu mogli podnijeti da fratri imaju tako dobru školu, pa su najprije ubili njih, a poslije i sve ono što je o toj školi i njezinoj veličini govorilo“⁴³⁷. Bile su ovo riječi fra Vojislava Mikulića koji je živio od 1898. do 1991. g. On je bio profesor širokobriješke gimnazije koji je ostao živ.⁴³⁸ Možemo zaključiti da se razne vrste komunističkih represija prema Katoličkoj Crkvi i poteškoće Katoličke Crkve nastavljaju i u narednim godinama.

Na kraju sve ove vrste represivnih djelovanja jugoslavenskih komunista koje su provodili nad Crkvom na području Hercegovine dobila su skroz drugačiji rezultat. Naime, Katolička Crkva je tijekom vremena postala mjesto sigurnosti, tj. biva utočištem za zlostavljane, za osobe koje su ponizili te za one koje su prognali, ali i za ljude kojima je Katolička Crkva predstavljala moguću obranu vlastitog nacionalnog identiteta.⁴³⁹ Na prekrasan je način Baković opisao u svojem djelu kakvo je stanje bilo u zapadnoj Hercegovini za vrijeme rata i nakon njegova završetka te kakve su se teške, ali i one prekrasne i čudesne, stvari događale. Citirat ću stoga njegov tekst: „Tako je hrvatska i katolička zapadna Hercegovina, nakon "oslobođenja" u proljeće 1945. bila gotovo očišćena od hrvatskog katoličkog klera. Koga

⁴³⁴ Marić, „Kulturocid na Širokom Brijegu“, 17-18.

⁴³⁵ Isto, 18.

⁴³⁶ Isto, 25., Maticne knjige vodili su od godine 1753. (Karačić, *Uspomene iz doba mučeništva*, 54.).

⁴³⁷ Isto, 25., Godine 1952. komunistički vlastodršci mijenjaju ime grada Širokog Brijegu u ime Lištica (Fra Jerko Karačić, *Uspomene iz doba mučeništva – Komunistički progon vjere i puka u zapadnoj Hercegovini* (Široki Brijeg – Vrgorac, 2014), 12.).

⁴³⁸ Marić, „Kulturocid na Širokom Brijegu“, 25., Posljedice takvog kulturocida sam i sam primijetio prilikom promatranja podataka o krštenju šezdeset šest hercegovačkih fratara. Naime, kod pojedinih fratara, u literaturi, nisu navedeni podaci koji se tiču krštenja (npr. datum i župa), već se samo navodi da su matice krštenih te župe spalili partizani.

⁴³⁹ Marina Beus, „Neki oblici represije nad Katoličkom crkvom u Hercegovini neposredno nakon Drugoga svjetskog rata“, *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 9. (2012), 244.

su mogli ubiti, ubili su! Ono što su nisu ubili, poslali su na dugogodišnju robiju. Tu i tamo je ostao poneki fratar koji je uspio sačuvati glavu, ali je Bog dao da krv svećenika - mučenika postane sjeme novih svećeničkih zvanja, tako da se nakon rata, iako je Crkva bila obespravljena, mučena, ubijana, ponižavana, čudesno počeo javljati velik broj svećeničkih zvanja. Zvanja su rasla poput cvijeća na hercegovačkim kršnim poljima nakon obilne kiše. Tako je bilo i sa svećeničkim i redovničkim zvanjima u Hercegovini. Svećenike ubijaju, zatvaraju, ali dječaci na neshvatljiv način dobiju svećenički poziv i puna su sjemeništa mladih sjemeništara, bogoslova i franjevaca, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Hrvatskoj. Komunisti ostaju bez teksta, bez objašnjenja, šokirani. Tko je taj koji progonjenu Crkvu puni svećeničkim redovničkim zvanjima? Što je to? Marks, Engels, Lenjin, Staljin, Tito i Kardelj nisu imali tumačenje za ovaj fenomen. Ostaje da na ovaj fenomen gledamo nadnaravnim očima, da je Milost Božja, Providnost Božja, sâm Isus Krist bacio oko na dobri hercegovački puk i pozvao stotine mladića u službu oltaru. *Niste vi mene izabrali, nego sam ja vas izabrao* - poručio im je, i Crkva je opet oživjela brojnim zvanjima poput one škrte hercegovačke zemlje, krša, kada nakon velike kiše procvate cvijeće.⁴⁴⁰

6.2 Položaj Hrvata u zapadnoj Hercegovini u novim društveno-političkim okolnostima i poratni komunistički zločini

Poslije završetka Drugog svjetskog rata komunisti u BiH ubijaju sve političke suparnike. Ubijaju i ljude koji su mogli postati suparnici. Tu spadaju fratri, popovi, profesori, građanski političari, kulaci, gostioničari, trgovci itd. Ta se komunistička ubijanja osobito događaju kod hrvatskog naroda. Umrtili su sve ljude „koji su bili reakcija ili se reakcija mogla na njih osloniti“.⁴⁴¹ Odlazak, točnije bijeg iz zemlje bio je za pojedine spas jer su izbjegli komunistički teror. Tako u emigraciji nastaje mnogobrojna hrvatska zajednica. Oni su tamo održavali sliku svoga rodnog kraja. Održavali su takvu sliku kakvu su odnijeli iz rodnog kraja u tuđinu. Neki su (dio ih) se bavili politikom unutar mnogobrojnih stranki i organizacija u iseljeništvu. Srbi su činili najveći dio komunističkih prvaka unutar BiH. Srbima se pridružila većina elite muslimana, a sporedna uloga bila je namijenjena za hrvatski narod. Nju Hrvati dobivaju čisto da bude održan privid jednakopravnosti, one nacionalne. Tijekom približno 20 godina diktature, poratne, oblikovana i uspostavljena (učvršćena) je nova elita, ona

⁴⁴⁰ Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, 199.

⁴⁴¹ Ivo Lučić, „Osobni osvrt na razvoj i stanje elita u Bosni i Hercegovini“, *Status*, br. 7. (ožujak/travanj 2005), 82.

komunistička. Činile su je najvećim dijelom osobe čije je porijeklo seljačko, socijalno siromašno, koje su bile nikako ili malo obrazovane. Lučić navodi da je nadomjestak dolazio od njihovih pohađanja večernjih škola te tečajeva partije. Dovedeni su na različite položaje te su se uselili u stanove koji su bili nacionalizirani („po „oslobođenim“ gradovima“, kako izvrsno objašnjava Lučić) i kao takvi čuvali su vlastite nove pozicije. A obranu tih pozicija vršili su tako da su oštro prezirali vjeru, tradiciju, selo iz kojega su krenuli i vlastite sunarodnjake. Naglašavali su i u tome su bili odlučni da na staro nema vraćanja. Vlastitu su vlast nazivali „današnjicom“, kako nam Lučić navodi. Reakcijom su bili proglašavani svi oni koji se nisu nalazili u stroju te komunističke elite.⁴⁴² Tomašević ističe da puno njih među onom već prethodno spomenutom djecom, koja su ostala siročad na području kod Širokog Brijega nakon 1945. g. (približno 250 siročadi), doživljava, tj. rađene su im smetnje tijekom usvajanja nauke i pohađanja škole. Život im se odvijao u bijedi te strahu, a to je zato jer je takvo dijete bilo tretirano kao dijete ustaše. To je bilo tako, „makar s time nisu imala vezu“. Ružna obilježja stalno su išla za njima te su ih prokazivali kao neprijatelje njihove režimske komunističke vlasti.⁴⁴³ Rodbina ustaša i domobrana nalazila se u teškim situacijama tokom cijelog postojanja jugoslavenske države i nalazili su se unutar lista „sumnjivih“, kako se prenosi. Što se tiče partizanskih zločina poslije rata treba navesti i da su, prilikom proganjanja „križara“ u šumskom području, proveli puno zločina i među običnim ljudima. Tako se godine 1946. dogodilo užasno zlodjelo ubojstva 4 djevojke i jednoga mladića. To se zbilo na prostoru zaselka Kuljića Brig (nije daleko od širokobriješkog samostana).⁴⁴⁴ Mara Lasić (djevojački Slišković, rođena 1931. g.), koja je iz Mokrog (Široki Brijeg), bila je svjedok tih stravičnih događaja: „... Ušli su u prostoriju gdje su bila djeca i izveli ih u dvorište kod štale. Tu su ih tukli i ispitivali i odmah ubili četiri cure: Milu, Anu, Ivu i Zoru. Najmlađega Ivana, kojeg su poslali po lučardu (lampu, op. a.) u našu kuću, zadnjeg su ubili. Zapomagao je mami da ga spasi, počeo je bježati, ali su ga ustrijelili na prezidi. Strinu Mariju djeca su u kući držala za kotulu (suknju, op. a.), nisu joj dali izići, plašeći se da i nju ne ubiju. Zatim su moju mamu Slavku izveli i ispitivali, htjeli su i nju ubiti. Prije nego su je pustili, ja sam nagovarala nas sedmero djece da plaćemo, da se partizani smiluju i ne ubiju nam mamu. Tada su mamu pustili. Ja sam je uvela u kuću i rekla joj, neka si ti živa, da ne ostane šestoro sirotne djece, bez mame. Potom su na naša vrata ušla tri partizana, naoružani i u kožnim odjelima i pitali su mamu Slavku gdje su Marko i Marija, roditelji troje ubijene djece. Počeli su i njih ispitivati, što su radili sa škriparima. Strina Marija

⁴⁴² Lučić, „Osobni osvrt na razvoj i stanje elita“, 82.,

⁴⁴³ Tomašević – Koška, *Istina*, 285.

⁴⁴⁴ Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 147.

je do koljena bila uprljana krvlju svoje troje djece, čija su tijela beživotno ležala ispred vlastitog kućnog praga ...⁴⁴⁵ Ivan (Iko) Slišković, Kuljića (rođen 1946. g.), koji je iz Mokrog i brat je prethodno navedene svjedokinje i jedne žrtve, navodi: „... Najteže od svega bilo mi je gledati moju mater. Kad je jednom fra Dane Karačić skupio snage da ju upita o tom zlu, ona je ukratko otprilike ovako opisala: - „Djeca su to bila, moj fra Dane, nikomu oni ništa nisu bili krivi. Nevini su to anđeli, nikomu nikakva zla nisu učinili. Moja Zora bila je dijete, još je sa mnom spavala. Što ćeš, Božja volja. Da se ljudi drže Božjih zapovijedi, sigurno ne bi zlo činili.“ ...⁴⁴⁶ Zločini se u to vrijeme čine i nad „križarima“, tj. „škriparima“ i nad civilnim pučanstvom.⁴⁴⁷ Potrebno je istaknuti i odluku komunističkih vlastodržaca da više sela zbijaju u jedno kako bi njihova vojska mogla na lakši način pratiti tko je u društvu sa pripadnicima „škripara“. Tako su neka sela bila u potpunosti pusta (vrata kuća morala su biti otključana), a u selima gdje je hrvatski narod živio zbijen redom se umiralo jer je vladala glad i slabost. Prije je u jednom domu živjelo 4 ili 5 ukućana, a zbog te odluke tada je u njemu živjelo zbijeno i po 30 ljudi (imamo primjer i od 43 ljudi u jednom skromnom domu).⁴⁴⁸

Za župu Rasno, tj. mjesta Dužice, Rasno i Buhovo, navodi se da je u ratu njih 237 (Hrvati katolici) izginulo i nestalo. Kompletno stanovništvo te župe u tome vremenu činili su katolici. Iznosi se i podatak da se u toj župi 1940. g. nalazilo 2535 ljudi (katolici) te se iznosi brojka od 368 domova ljudi. Ono što je žalosno je da više od 70% smrtno stradalih ljudi župe Rasno pogiba nakon rata. Također, i druga, ostala naselja na području zapadne Hercegovine nalazila su se u sličnom stanju (situaciji).⁴⁴⁹ Imamo primjer i sadašnje općine Ljubuški gdje je 10% ljudi, od cjelokupnog puka te općine, izgubilo živote za vrijeme rata i nakon njegova

⁴⁴⁵ Pero Kožul, Dinko Grbešić, „Stratišta i žrtve komunističkog progona; Stratišta“, u: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul (Široki Brijeg, 2017), 404., Dalje Mara Lasić svjedoči: „Moja sestra Zora se oblačila, mislila je da će morati poći s njima na Lišticu. Uzeli su sestru Zoru i povelili je, a mama ih je upitala: - „Gdje ćete s njom?“ Jedan od zlikovaca joj je odgovorio: - „Roga ti tvoga, sad ćeš vidjeti gdje će.“ Zoru vode, ispituju, udaraju kundacima, prebili su joj noge i ustrijeliše i nju s ostalima. Zatim su došli po mene i rekoše: - „Ustaj, ti si šesta.“ Mama tada zavika: - „Što će vam ona, vidite li da je dijete?“ I onda su me pustili. Dok su partizani vani ubijali djecu, vojska nije dala nikome izlaziti iz kuća ... U jutro su došli opet, traže Ružu i kažu: - „Još toliko ćemo vas pobiti, ako je ne predate.“ ... Ubijene nisu dali pokopati u groblje nego tu ispred kućnog praga gdje su i ubijeni. Nisu ih dali ni unijeti u kuće. Pokrili su ih plahutama, koje su donijeli iz dućana. Onda su naši išli moliti vlasti da se djeca pokopaju u groblje, ali nisu dali, a dozvolili su da se pokopaju desetak metara dalje, u susjedni vrt, bez unošenja u kuće i fratra. Iskopali su bili i rupe u vrtu. Ali tata Nikola i stric Marko opet su otišli moliti vlast i onda su to dozvolili, ali bez fratra i sprovoda. Onda su ih stavili na merdevine i odnijeli pokopati u groblje na Trnu.“ (Kožul, Grbešić, „Stratišta i žrtve komunističkog progona; Stratišta“, 404-405.).

⁴⁴⁶ Kožul, Grbešić, „Stratišta i žrtve komunističkog progona; Stratišta“, 401-403., Ivan Slišković, Kuljića govori ono što je saznao, jer se rodio malo poslije iste godine (malo više od 3 mjeseca poslije tih zločina). Saznaje da su ubili ispred očiju vlastitih roditelja 5 nevine djece koja su imala 17-20 godina. Tri Sliškovića, Kuljića tako gube svoju djecu (Kožul, Grbešić, „Stratišta i žrtve komunističkog progona; Stratišta“, 401-402.).

⁴⁴⁷ Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 147.

⁴⁴⁸ Karačić, *Uspomene iz doba mučeništva*, 46-47.

⁴⁴⁹ Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 147., 150.

završetka. To jest najmanje 2469 ljudi gubi živote (najmanje 1250 osoba ubili su tijekom Križnog puta svakakvim načinima).⁴⁵⁰ Poznata je i brojka od 2165 ljudi (2021 muške osobe, 93 ženske osobe te 51 dijete) stradalih (po „do sada utvrđenim podacima“) na području grada Širokog Brijega tijekom Drugog svjetskog rata i u poratnom razdoblju, tj. približno 9% ukupne brojke stanovnika.⁴⁵¹ Župe u 16 općina na prostoru Hercegovine važno su doprinijele istraživanju, tj. evidentiranju stradalih žrtava jugokomunističkih zločina. Ti popisi navode da su na prostoru Hercegovine komunisti krivi za smrt 19 929 Hrvata Hercegovaca.⁴⁵² Svi ovi podaci pokazuju nam da su hrvatska hercegovačka mjesta imala velike gubitke i navode nas na zaključak da su ti gubitci ostavili mnogobrojne trajne posljedice, npr. na daljnji razvoj postojećih i novih obitelji unutar tih mjesta i Hercegovine (manje rađanje djece) te na kraju i na brojnost hrvatskog stanovništva. Povjesničar Čuvalo nam objašnjava: „Osim obiteljskih tragedija, narodu su duboko u svijesti bila urezana ubijanja svećenika, uglednih građana, paljenje i oduzimanje kuća, zgrada i crkava, maltretiranja, pljačke i posebice mržnja koju su „osloboditelji“ izražavali prema svemu što je bilo katoličko i hrvatsko.“⁴⁵³

Čuvalo u predgovoru svoje knjige ističe kako istoga trenutka poslije rata sovjetski komunistički diktator Josif Staljin i komunisti koji su držali vlast, koje je Staljin posjeo da vode zemlje Istočne i Srednje Europe (prividno oslobođene), nanose „Željeznu zavjesu“. Osim spuštanja od područja „Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadrana“, kako Čuvalo citira Churchilla (1946. g.), njome se u isto vrijeme dijele i sva područja života onih kod kojih dolazi totalitarni komunistički režim. Ta je zavjesa utjecala dijeljenjem obitelji, odnosa među ljudima, kulture, odgoja mladih, školovanja, etike, umjetnosti. Dakle, podjele su bile svugdje.⁴⁵⁴ „I u „Titovini“ svatko je znao što se smije i što ne smije reći, napisati, čitati, oslikati, skladati, zapjevati... Raslo se i živjelo u totalitarističkom „dualizmu“.“⁴⁵⁵ Tako imamo stvari koje je komunistički režim želio i dopustio da ljudi uče, misle, znaju, osjećaju te veličaju. Sve ostalo zabranilo se, mogao si biti kažnjen te je bilo opasnosti itd. To se dakle osobito odnosilo na hrvatski narod. Bilo je nedopušteno otkriti: vlastitu obiteljsku prošlost, prošlost vlastitog naroda, stvari o obiteljskim žrtvama, kakav je bio stvarni razvoj događaja za vrijeme rata i

⁴⁵⁰ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 13.

⁴⁵¹ Gojko Jelić, „Demografski gubici, odnos medija i popis žrtava; Struktura žrtava i demografski gubici“, u: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul (Široki Brijeg, 2017), 525.

⁴⁵² Mile Lasić, „Vicepostulatura i projekti Povjerenstva; Pravni temelj za istraživanje i kažnjavanje zločina“, u: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul (Široki Brijeg, 2017), 516.

⁴⁵³ Isto, 13.

⁴⁵⁴ Isto, PREDGOVOR XI.

⁴⁵⁵ Isto, PREDGOVOR XI.

nakon njegova kraja i ostale stvari.⁴⁵⁶ „Nije se smjelo ni šaputati, a kamoli istraživati istinu o bleiburškoj tragediji, Križnom putu, o broju žrtava rata i poraća, ratnim i poratnim logorima, ili životu naroda poslije "oslobođenja" općenito. Morala se prihvatiti službena "istina", barem javno.“⁴⁵⁷ Oni ljudi koji su živjeli u takvom totalitarnom sustavu znaju kako su u vlastitom domu, crkvi, s pravim prijateljima živjeli na jedan način („naša" strana“, kako navodi Čuvalo), a unutar javnih ureda, škole, vojske, na poslu živjeli na drugi način („njihova" strana, kako navodi Čuvalo). Treba još naglasiti da se Čuvalo u svojoj knjizi, preko izvornih režimskih dokumenata, bavi dvama hercegovačkim, ljubuškim selima (Probojem i Radišićima). Ta su mu sela poslužila kao uzorak za istraživanje poslijeratnog razdoblja. Iste stvari događale su se na području svih sela gdje su živjeli Hrvati na prostoru Hercegovine. Jedino su brojke i nazivi različiti. Sve drugo bilo je jednako. Komunistička su proganjanja svi isto podnosili. Također, slično su pružali otpor toj strahovladi jugokomunista „te se "snalazili" kako su najbolje mogli da bi preživjeli te zle dane i godine“⁴⁵⁸

Čuvalo dakle u knjizi objašnjava da je narod pod komunističkom vlašću doživljavao razne nedaće, pa možemo vidjeti što je sve morao proživljavati i s čim se boriti jedan obični seoski čovjek, Hrvat Hercegovac, kojem je i bez toga bio dovoljno težak život. Tako je na primjer kada su došli partizani, na navedeno područje kod Ljubuškog, slobodno kretanje bilo ograničeno zbog „sigurnosnih razloga“, kako Čuvalo navodi. Kada su se ljudi htjeli kretati morali su uzeti propusnicu, a i njihovo je izdavanje bilo ograničeno.⁴⁵⁹ Kako bi se riješili „škripara“, zatvorili one koji su im pomagali te da se komunističke lokalne istaknute ličnosti i oni s kojima su surađivali osjećaju još sigurnije utemeljili su „Seosku dobrovoljačku miliciju“ (pomoć OZNA-i, UDBA⁴⁶⁰-i, KNOJ-u te „Narodnoj miliciji“). Da bi prikazali, tj. proizveli privid, da ih stanovništvo u Hercegovini podržava, narod su prisiljavali kroz naredbe da: pale

⁴⁵⁶ Isto, PREDGOVOR XI.

⁴⁵⁷ Isto, PREDGOVOR XI.

⁴⁵⁸ Isto, PREDGOVOR XI., XIII.

⁴⁵⁹ Isto, 15-16., Poznat je dokument, sa područja Ljubuškog, iz 3. lipnja 1946. gdje se navodi: „Odmah još danas proglasite pučanstvu na Vašem području da je koncem mjeseca aprila 1946 godine naređeno da je ograničeno kretanje na području ovog sreza u selima ito: ... Kako su na našem terenu stigle Dalmatinske Jedinice Narodne odbrane te tako upravne vlasti u suglasnosti ovih jedinica kao i naših jedinica koje se nalaze na ovom terenu. Zabranjujemo svako kretanje civilnih lica noću od 8 sati pa sve do 4 sata u jutro ... u iznimnom slučaju da bi neko od civila prekršio ovo naređenje a da bi ga naše jedinice ubile nema prava ni u kom slučaju njegova familija da se žali. A niti će Narodna vlast odgovarati“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 16.).

⁴⁶⁰ „Nakon donošenja Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije 31. siječnja 1946., reorganiziraju se obavještajno-sigurnosne službe. U ožujku 1946. od Prvog i Drugog odsjeka Ozne formira se pri Ministarstvu unutarnjih poslova Uprava državne bezbednosti (Udba), dok se od Trećeg odsjeka Ozne pri Ministarstvu narodne obrane formira Kontraobavještajna služba Jugoslavenske armije (KOS).“ (Ivica Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 42. No. 3. (2010), 636.).

vatre na brdima (za neke njihove prigode), odlaze prema Ljubuškom (iz vlastitih sela unutar povorki koje su bile organizirane) gdje je vlast održavala različite zborove u masi te proslave, nose prilikom odlaska na navedene zborove jugokomunističke transparente te da viču parole koje je vlast htjela itd.⁴⁶¹ Seoskim je odborima naređivano da izrađuju raznorazne popise: „rekviriranih konja od strane N.O. Vojske i od strane ustaša“, kako Čuvalo citira, zatim od stoke koja je bila za vuču pa do opreme, pa obitelji, kako Čuvalo citira, „palih boraca kojima treba pružiti pomoć u hrani“ itd. Zabranjivali su da se održavaju zabave bilo koje vrste ako kotarska vlast to nije odobrila, tj. ljudi su morali imati dozvole (neizvršenje istoga slijedila stroga kazna). Nije im se svidjelo kockanje, pa su zabranili razne vrste igri (npr. vađenje karte iz špila, bilijar, domino, šah, čovječe ne ljuti se, itd), a trebaju se poduzeti, kako navode, „najoštrije mjere, podnoseći prijave protiv njih“ koji se toga ne bi pridržavali. Naređeno je i sravnjivanje svih neprijateljskih groblja Nijemaca, Talijana, ustaša te četnika, kako navode (naredba „Saveznog ministarstva unutarnjih poslova“, Beograd).⁴⁶² Treba napomenuti da se neka od ovih prethodno navedenih zbivanja događaju i prije službenog završetka Drugog svjetskog rata, a neka poslije, jer čim partizani dolaze u osvojene dijelove tamo uzimaju vlast i kreću sa svojom politikom. Čuvalo nam u svojoj knjizi pojašnjava i kakvo je unutar BiH bilo teritorijalno i administrativno uređenje.⁴⁶³ „Osim progona i ubijanja pojedinaca, partija je po kratkom postupku „pobila“ (zabranila) sve političke stranke, sve kulturne i profesionalne zadruge i privatne škole, trgovine i poduzeća te strogo ograničila rad vjerskih ustanova. Sve što nije bilo pod njezinom direktnom ili indirektnom kontrolom bilo je proskribirano. Umjesto zabranjenih udruga oni su stvorili „masovne organizacije“ koje su bile komunističko oruđe među narodom te istovremeno prividan „dokaz“ svijetu da su oni istinska „narodna vlast“.“⁴⁶⁴ Postojala je i planska ishrana gdje su sve određivali i kontrolirali do detalja (npr. s koliko se kilograma krumpira i graha može „slobodno

⁴⁶¹ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 16-19., „Trebalo je stvoriti dojam da su „svi“ za Tita i partiju, a oni koji se nisu pridruživali masovnim okupljanjima smatralo se nepodobnima, to jest neprijateljima naroda.“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 18.).

⁴⁶² Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 20-22., Naređivalo se i: da se radi „pregled zločina okupatora i njihovih pomagača“, prikupljaju prazne čelične boce od privatnika te da se svi koji drže pčele moraju istoga trenutka prijaviti kod općinskog odbora (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 20-21.).

⁴⁶³ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 45., Pred kraj rata, Bosnu su novi vlastodršci, koji su nastupali, podijelili na 5 okruga. Hercegovina ostaje oblast. Zatim se 16. kolovoza 1945. donosi zakon kojim Hercegovina isto biva okrugom. Nova podjela izgledala je tako da je unutar BiH postojalo 7 okruga. Čapljina, Konjic, Gacka, Bileća, Mostar, Ljubuški, Nevesinje, Ljubinje, Trebinje, Široki Brijeg, Stolac i Posušje bili su kotarevi na koje su Hercegovinu tada bili podijelili. Iduće godine s njima postoji i kotar Ostrožac. Do promjene dolazi 1949. kada okruzi nestaju, a BiH čine 4 oblasti među kojima je i Mostarska oblast (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 45.).

⁴⁶⁴ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 73.

prometovati“, što se smije, a što ne smije klati od stoke itd.).⁴⁶⁵ Uvode se potrošačke karte (za obuću, hranu te tekstilni materijal) kako bi planska raspodjela bila učinkovitija. Znalo je biti zlouporaba pozicija od strane službenika pri raspodjeli ishrane. Bilo je i gladi među ljudima i obiteljima te je stajanje u redu po nekoliko sati bila uobičajena pojava za ta vremena. Ljudi su također odlazili na branje kukuruza u Slavoniju i Vojvodinu. Kontrolirao se uzgoj stoke (npr. naređivali su i koliko pojedina kuća mora držati stoke u nekoj godini). Imamo i odluku da se pobiju sve koze zbog, navodnog, pošumljavanja. Nije ih bilo briga jesu li vlasnicima koze bile među najvažnijim izvorima prehrane, a velikom broju obitelji jesu. Komunistička vlast uvodi i obvezne/prisilne otkupe. To je bio način otimanja „viškova“ prehrambenih proizvoda sa sela da bi hranili vojsku, partiju, birokraciju, radnike i gradove“. Tako se „otkupljivalo“ žitarice, stoku („meso “žive vage““), kožu, vunu, kostrijet, slaninu i mast, maslo i mlijeko, perad i jaja, orahe i med, kadulju i ostalo bilje koje je bilo ljekovito, a cijene su bile minimalne. Komunistički su vlastodršci određivali sjetvu žitarica, a i tjerali su narod da sadi kikiriki, sezam, pamuk, sitni luk, stočno krmno bilje i mak (tj. kulture koje se do tada nisu sadile). Određivali su i koliko se duhana mora saditi i kazne su bile spremne za one koji se nisu držali njihovih propisa. Stanovništvo u Jugoslaviji poslije rata, pa tako i u Hercegovini, moralo je „plaćati relativno velike poreze i namete da bi mogla živjeti država i vladajuća klasa koja je porezne obveznike držala podjarmljene“.⁴⁶⁶ A sigurno da sljedeća naredba spada u jedan od vrhunaca besmislenosti i apsurdna komunističko-jugoslavenske vlasti. Tako ona glasi: „Naređuje se tome odboru da izvoli pučanstvo izvijestiti da svi vlasnici upaljača / fajercajga / imaju pristupiti Duhanskoj stanici od 20 / III do 5. IV. o. g. kada im je to najzgodnije i uplatiti [10 dinara] taksu na upaljač te pridignuti dozvolu za slobodno nošenje istoga. Ko ne prijavi svoj upaljač a uhvati mu se bez dozvole kaznit će se od 50-500.-Dinara. Isto tako obavjestite maloprodavače duhana koji bi želili da prodaju upaljače da se napred označeno vrijeme jave kod Duhanske stanice u Ljubuškom. Smrt Fašizmu.... Predsjednik Konjhodžić ...“⁴⁶⁷ Ovo su samo neki od izdvojenih

⁴⁶⁵ Isto, 95., „Oni koji se sjećaju tih vremena znaju da je pečenje bilo “rezervirano” za one u “narodnoj vlasti”, posebice za njihova okupljanja na kojima su se drugovi gostili u “ime naroda”!“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 95-96.).

⁴⁶⁶ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 103., 115., 117-119., 121., 129., 136., 144., 149-186., 190-214., 216-231., 245., Čuvalo nam objašnjava da „dok se u slobodnim demokratskim zemljama od poreza plaća i obrana ljudskih prava i sloboda, u državama pod komunističkom vlašću i drugim totalitarnim režimima velik dio poreznih prihoda troši(lo) se na gušenje prava i sloboda pojedinaca i naroda i na uzdržavanje čuvara opresivnog sustava“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 245.).

⁴⁶⁷ Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 345., „I u najdemokratskijim državama moraju se pribavljati razne dozvole, recimo za gradnju kuće, otvaranje poduzeća, pravljenje ceste i slično. Ali dozvole za otići na sezonski rad, za kupiti prase, za prodati tele, za ponijeti sa sobom šaku suhих smokava ili prodati rukom opletene vunene čarape, pa čak i za upaljač u džepu, zasigurno su dio krutog totalitarizma kakvog je revolucionarna vlast nametnula u godinama poslije Drugog svjetskog rata u tadašnjoj Jugo-državi.“ No različite dozvole služile su u isto vrijeme za kontrolu i zarađivanje novca jer je svaka dozvola koštala ljude 10 dinara najmanje. „I ono malo novca što je

dijelova iz knjige povjesničara Čuvala, a ima ih još, koji pokazuju kako je živio obični „mali“ čovjek u Hercegovini za vrijeme komunističke Jugoslavije. A kakvo je vrijeme vladalo i s čime se hrvatski narod u zapadnoj Hercegovini suočavao svjedoči nam i fra Ratimir Kordić: „... Često su se ljudi politički ocjenjivali prema tome s kim razgovaraju, s kim se druže, s kim imaju posla. Drinovčani su u tome bili preosjetljivi, pa su izbjegavali susret sa mnom, bojeći se da će biti osumnjičeni. Ženske su bile slobodnije, jer se manje pazilo na njih“.⁴⁶⁸

Tuga, nezadovoljstvo i prkos naroda spram komunističkog režima izražavao se i kroz narodne običaje i tradicije. U pogovoru knjižici Ante Kraljevića, *GANGA – S izvora glas*, Damir Zorić navodi da se puno i učestalo kroz gangu⁴⁶⁹ kritizirao politički režim i državno nasilništvo. Zanimajući posljedice provodilo se pjevanje, žaljenje, no i hrabrenje. Imamo mnogobrojnih primjera. U legendu su već neki od tih primjera ušli. Treba reći i da je sve te primjere proizveo prkosni stav hercegovačkih ljudi. Jedan primjer je: „*Gango moja, gangat ću te i ja, / Pa neka mi ne da milicija*“.⁴⁷⁰ No poruke i vapaje odašiljalo se i na suptilniji način, pažljivo te tajmice. Posebice se to znalo unutar ženske gange. Tako imamo primjer koji glasi: „*Mesliđane, tko ti lomi grane, / Nije niko, otpadaju same*“.⁴⁷¹ Navodi se da su djevojke, kada su pjevale ovako u vremenu nakon rata, ustvari izricale tugu zbog nestalih momaka koji pod njihov prozor više ne stižu, da kidaju komadiće mesliđana, tj. bosiljka (bio djevojački cvijet koji je stajao kod prozora) i onda bi komadić mesliđana stavili u svoju kosu i tako ga držali kao određeni znak.⁴⁷¹

netko imao morao je i na taj način podijeliti s državom i režimom“ (Čuvalo, *Komunistički totalitarizam na djelu*, 345.).

⁴⁶⁸ Fra Ratimir Kordić, *Fratar narodni neprijatelj : doživljaji i sjećanja* (Široki Brijeg – Zagreb, 2014), 84.

⁴⁶⁹ „**gánga** ž 1° baštinjeno višeglasno pučko pjevanje u kojem jedan glas (*pivač*) pjeva rieči *pismice*, a drugi glas (*priginjač* ili unison od više glasova – *priginjači*) prati *pivača* *priginjajući* 2° v. *pismica* 3° v. *napjev*“; „**pìsmica** ž kratka lirska pjesma, pretežno nepravilan deseterački srokovani dvostih sa stankom iz četvrtoga sloga (4,6), koji se pjeva u *gangi* 1°, bečarcu, *brojki* i inim pučkim pjevanjima; *gánga*“ (Ante Kraljević, *GANGA – S izvora glas* (Grude – Zagreb, 2017), 12-13.).

⁴⁷⁰ Kraljević, *GANGA*, 133., 136., 142.

⁴⁷¹ Isto, 136-137.

7. Djelovanje „križara“ („škripara“) na području zapadne Hercegovine

Oni hrvatski vojnici koji su odbijali predaju skupljaju se na planinskim, šumskim i brdovitim područjima u Bosni i u Hercegovini. Okupljanje vrše unutar manjih ili većih grupa. S vremena na vrijeme dobivaju i pojedine načine organizacije. Ljudi kod kojih je bila prisutna organizacija te kod kojih su prisutni ciljevi političke naravi daju si naziv „križari“.⁴⁷² Uz taj naziv, koji su sami preuzeli, geslo im je bilo: „Za Krista, protiv komunista“.⁴⁷³ Borili su se protiv komunizma, ali su se borili i za egzistenciju (odbacivanje „suočavanja s mogućim drastičnim posljedicama pobjednika“ te čista borba za preživljavanje).⁴⁷⁴ Na nazivu „križari“ ustrajavala je i partija kada je željela povezati „križare“ sa Crkvom. Povezivanjem bi proveli i kompromitaciju Katoličke Crkve, ali bi i opravdavali vlastitu represiju prema njezinim svećenicima. „Križari“ su vjerovali da će se „Zapad“ sukobiti s komunistima (SSSR i Jugoslavija). Imali su nadu da će s njihovim novim nazivom i oznakama biti prije prihvaćeni kao saveznici od strane „Zapada“.⁴⁷⁵ „Ako i nisu previše vjerovali u to, morali su nekako legitimirati svoju borbu i osigurati podršku barem u dijelu naroda.“⁴⁷⁶ Komunistički izvještaji nazivaju ih i: banditi, odmetnici, „šumnjaci“, „kamišari“, „škripari“ (na području Hercegovine ih tim nazivom najčešće nazivali). „Škripari“ svoj naziv dobivaju zbog škripova (tj. škrape, udubine, jame, rasjekline unutar kamena). To je jedna vrsta špilja u kojima su oni od vremena do vremena boravili skrivajući se. Navedeni je naziv opstao do dana današnjeg te je najrašireniji među narodom.⁴⁷⁷ Literatura navodi i koje su bile značajke djelovanja „križara“.⁴⁷⁸ „U razdoblju 1945. – 1950. bilo je između 3.500 i 5.000 križara, s tim da ih je najviše u Hrvatskoj

⁴⁷² Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 635.

⁴⁷³ Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica 2; Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (druga knjiga, rujan 1943. – svibanj 1945.)* (Zagreb, 2013), 250., Osim te parole među prevladavajućima se nalazila i: „Slava Kristu – smrt komunistu“. Također, poznata je jedna varijanta pozdrava koji glasi: „Za Dom i Krista protiv komunista!“. Osim njih poznata je i jedna varijanta gesla, uz brojne druge, koja glasi: „U borbu za obranu svete vjere Isusove!“ (Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.* (Zagreb, 2011), 91., 102.).

⁴⁷⁴ Obhodaš, Werhas, Dimitrijević, Despot, *Ustaška vojnica 2*, 250.

⁴⁷⁵ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 635.

⁴⁷⁶ Isto, 635.

⁴⁷⁷ Isto, 635., Povjesničar Radelić navodi, osim naziva „križari“, nazive: „škripari“, „kamišari“, „špiljari“, „šumnjaci“, „jamari“, „bijeli partizani“ (vrlo rijedak). „No za sve navedene nazive, osim naziva križari, a poglavito za nazive kamišari, škripari i špiljari karakteristično je da su se koristili za sve gerilske skupine, i ustaške i četničke. Osim toga, tim imenima nisu se nazivali sami njihovi pripadnici, barem ne oni u organiziranim skupinama, tako ih je prozvalo stanovništvo, a spomenuta je imena koristila i sama vlast.“ (Radelić, *Križari*, 17.).

⁴⁷⁸ Obhodaš, Werhas, Dimitrijević, Despot, *Ustaška vojnica 2*, 251., Pa se tako navodi da puno grupa nije imalo posebno predvodništvo (vođe) ili posebno područje za djelovanje. Pretežno sve te grupe ostajale su na prostoru oko vlastitih kuća (domova). Tako je glavna karakteristika tih grupa bila da su osobe skoro redovito bile sa istih područja. Drugo glavno obilježje njihova djelovanja su aktivnosti bez organizacije. No te grupe kasnije počinju biti problem komunističkim vlastodršcima. Južna Hrvatska, Banija, prostor oko grada Karlovca, sjeverna Dalmacija, Lika i Hercegovina bila su područja gdje su se nalazili osnovni, tj. glavni njihovi pripadnici (Obhodaš, Werhas, Dimitrijević, Despot, *Ustaška vojnica 2*, 251.).

bilo na terenu 1945.: više od 2.000, a kasnije se taj broj kreće oko 500 1946. – 1947., zatim ne više od 200 u 1948. i u razdoblju 1949. – 1951. taj je broj sveden na pojedince.⁴⁷⁹ Što se tiče BiH navodi se da je teško ustanoviti brojku „križara“ na tom području. No najvjerojatnije da je postojalo, neposredno poslije Drugog svjetskog rata, preko 1000 „križara“.⁴⁸⁰ One najbitnije „križarske“ grupe izviru na hercegovačkom području te graničnom području između Bosne i Hercegovine. Naravno većinom izviru unutar prostora gdje su Hrvati živjeli kao većina.⁴⁸¹ UDBA-ini podaci koji se odnose na „NR BiH“, kako Lučić prenosi, govore nam da je unutar BiH tijekom vremena od 1945. g. do 1. svibnja 1959. g. usmrćena brojka od 5098 pripadnika gerile (njih 3184 bili su četnici, a 1914 bili su ustaše). Osudili su 2452 pripadnika gerile (njih 1228 bili su ustaše, a njih 1224 bili su četnici). Također, navodi se i da je 12 861 osoba također osuđena, a za njih se navodi da su pomagali te gerilce. Navodi se i da je osuđeno 1378 osoba iz križarskih organizacija. A za osuđene se spominju i osobe iz četničke organizacije (njih 411) te osobe iz „Mladih Muslimana“ (njih 513). Lučić nam ističe kako se može primijetiti kako je za uhićene i usmrćene četnike navedena veća brojka od one za ustaše. Objašnjava i razlog toga, a on leži u tome da je glavnina ustaša usmrćena već ranije za vrijeme oduzimanja njihova naoružanja tijekom svibnja 1945. g. te oni nisu uključivani u ove statističke podatke.⁴⁸² Kada je Oblasni komitet OZNA-e za hercegovačko područje imao sastanak, dana 24. ožujka 1945. g., dana je ocjena kako se unutar Ljubuškog „nalazi oko 400 odmetnika, ustaškog zelenog kadra. Većinom su u manjim grupama. Prenose parole o dolasku Engleza i njihovom izmirenju sa Nijemcima“. Ustanovljeno je da brojka od približno 300 osoba odmetnika boravi unutar posušskog sreza i da su pripadnici hrvatskog naroda na prostoru Mostara „većinom ustaški nastrojeni“ te „traže propusnice za Dalmaciju“. Na prostoru Čapljine usmrćeno je približno 60 ljudi koji bijahu „sposobni za vojsku a sačekali su neprijatelja tako da je bilo slučajeva strijeljanja nevinih“. Navodi se da je strijeljanje bilo mjera represije. Nije se gledalo je li ubijeni jesu bili sudionici u „pobuni“ već je bila „ocijenjena njihova prošlost“. Spomenuto je kako su „Rajko i Vojo strijeljali 30 a pustili 42.“ čovjeka iz Čapljine. Sve te citirane informacije prenosi nam Lučić citirajući iz arhiva.⁴⁸³ Radelić prenosi događaj (iz OZNA-inog izvješća) kada se, tijekom mjeseca travnja ili svibnja 1945. g., većim akcijskim djelovanjem od strane „križara“

⁴⁷⁹ Obhodaš, Werhas, Dimitrijević, Despot, *Ustaška vojnica 2*, 252.

⁴⁸⁰ Radelić, *Križari*, 491., Istražni zapisnik „križara“ koji je bio uhićen pokazuje da su „križari“ procjenjivali koliko ih ima 1945. g. i da su procjene dohvaćale broj koji je preko 2000. Radelić navodi i da su pojedine izjave svjedoka navodile podatke o njih preko 3000 i ističe da to „s velikom rezervom treba uzeti“. „U svakom slučaju, taj je broj rapidno padao“ te su većinom prestali postojati tijekom početka 50-ih godina (Radelić, *Križari*, 491.).

⁴⁸¹ Radelić, *Križari*, 491.

⁴⁸² Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 636.

⁴⁸³ Isto, 636.

(1200 pripadnika) osvaja NOO⁴⁸⁴ Posušje i oduzima žita (sto kilograma). Smjesta poslije toga odlaze ka Vran planini. Dokument navodi kako su s „križarima“ bili i četnici (njih 400) sa bosanskog područja.⁴⁸⁵ OZNA za BiH tijekom siječnja 1946. g. utvrđuje kako je u unutar Mostarskog okruga boravilo 615 pripadnika „škripara“. Od te je brojke njih 181 usmrćen ili se predaje. Navodi još kako su pripadnici ustaša djelatniji, naročito unutar Širokog Brijega i unutar ljubušskog i mostarskog kotara. Navodi i kako su došli bliže morskom području ka prostoru Ljubuškog i piše da su tijekom djelovanja napravili i neka usmrćenja. Među najpoznatijim hercegovačkim „škriparima“ bio je Mirko Kapulica. Dana 18. travnja 1951. g. strijeljali su ga u Mostaru komunisti. Poslije Kapulice više nisu postojale organizirane hrvatske „škriparske“ grupe unutar BiH.⁴⁸⁶ Poznato je i da je 1946. g. nastao Prvi hercegovački križarski zdrug i Hrvatska divizija kralja Tomislava od strane pripadnika gerile (Širokobriježanin Božo Mandić bio je zapovjednik).⁴⁸⁷

Na području brda Mosor koje se nalazi iznad Gostuše događaju se ubojstva „križara“.⁴⁸⁸ Lučić prenosi da je na prostoru Mosora (Općina Široki Brijeg) usmrćeno njih 10 „škripara“. Bilo je to 18. rujna 1946. g. Imena žrtava su: Mandić Marijofil, Čavar Zlatko, Zovko Jure, Hrkać Božo, Alpeza Jakiša, Prskalo Vidak, Rezić Veselko, Jurčić Ivan, Kolobarić Ivan, Katura Ivan.⁴⁸⁹ Također, 24 „križara“ mučili su i usmrtili u Crnču. OZNA i UDBA provodili su mučenja i usmrćenja „na Oklajima, Izbičnu, Dobrkovićima i ostalim širokobriješkim selima sve do 1949.“⁴⁹⁰ U mjestu Poklečani, dana 28. studenog 1947. g., usmrtili su „škripara“ Stanka Zeljka koji je bio iz Crnča. A godine 1947. u planini je ubijen Božo Mandić, točnije na prostoru Čvrstice. On je bio jedan od najpoznatijih hercegovačkih „škripara“. Osim njega među njima su i Vinko Škrobo i Benedikt Penavić (Benko). Penavić je bio zamjenik Mandića. Penavića UDBA-ini pripadnici otkrivaju i usmrćuju, a zatim mu je tijelo izloženo na mostu 11. prosinca 1947. g. Izloženo je na prostoru središta grada Širokog Brijega, Lištice. Penavićevo je tijelo tamo bilo 3 dana (držali su ga kao trofej).⁴⁹¹ Unutar župe Rasno nalazila se snažna baza

⁴⁸⁴ NOO – Narodno-oslobodilački odbor

⁴⁸⁵ Radelić, *Križari*, 491.

⁴⁸⁶ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 637., 641-643., „Mirko Kapulica bio je zadnji škripar "od imena". Zatvarali su ga ustaše, Talijani i partizani. Pratili su ga Nijemci, ranili četnici te konačno osudili i strijeljali komunisti. A on je htio „svoju slobodu“ i „garanciju za život“. Za jedne je bio bandit, a za druge mitski junak. Iza njega su ostale brojne priče, pjesme, nagađanja i legende, ali i mnogi mrtvi.“ (Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 643.).

⁴⁸⁷ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 650.

⁴⁸⁸ Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 147.

⁴⁸⁹ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 651.

⁴⁹⁰ Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 147.

⁴⁹¹ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 651., „Benko je mrtav donesen na Lišticu i malo dalje od kuće gdje se je rodio stavljen na most; izmrcvareno tijelo već zaudara. Partizani su stavili u mrtva

„križara“. Nju je predvodio već spomenuti Vinko Škrobo, Martinov (Dužičanin). On je pripadnicima UDBA-e dugotrajno pravio probleme. Bio je i ozbiljno ranjen 1947. g., no uspijeva umaknuti.⁴⁹² „A samo zato što je Anica Ćavar (zvana „Djevojka“) ranjenom Škrobi previjala rane, UDBA ju je 27. prosinca 1947. ubila. Izdajnička je djelatnost ubrala svoj danak hrvatskim životima.“⁴⁹³ Škrobu su ubili 1948. g. kod Ugrovače, na prostoru Visoke Glavice. Njegovo su tijelo također pripadnici UDBA-e izložili na mostu (Lištica).⁴⁹⁴ Treba reći i da su zadnje skupine „škripara“, tj. „križara“ s prostora općine Široki Brijeg ubijene 1951. g.⁴⁹⁵ „Škripari“ nisu bili jedini koji su se borili protiv komunističkih vlastodržaca u BiH. Postojalo je i mnoštvo tajnih hrvatskih organizacija. Njihovo je djelovanje bilo različito. One nikada nisu skroz nestale i prestale djelovati, bez obzira na to u kolikoj su mjeri bile otkrivane i teško kažnjavane. U početnom razdoblju „škripari“ su bili u 95% situacija pripadnici ustaša. Kasnije s odnos mijenja. U pokret dolaze i mladići koji nisu bili u ratu, a motivacija im je bila u tome da su željeli da se bore protiv komunističkih vlastodržaca i njihova terora koji su vršili nad hrvatskim narodom u BiH. U „škripare“ su odlazili i oni koji su se razočarali u partizane, a prije su ih bili podržavali. Među „škriparima“ su bili i općenito oni koji su bježali ispred zakona, vojni bjegunci i slični ljudi. Puno ih je shvatilo da ih mobiliziraju u pripadnike partizana kako bi ih usmrtili.⁴⁹⁶ „Naime, mobilizirani Hrvati iz Hercegovine gurani su u prve redove i mnogi su poginuli u borbama s Nijemcima i ustašama na Ivan-planini.“⁴⁹⁷

usta cigaretu da tim valjda bolje uplaše narod, ali su tim pokazali tko su i što su. Pokojnoga Benka i rodbina je morala gledati, ali partizani nisu »čuli« za proteste.“ (Karačić, *Uspomene iz doba mučeništva*, 32.).

⁴⁹² Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 148.

⁴⁹³ Isto, 148.

⁴⁹⁴ Isto, 148., Unutar župe Rasno sačuvala se pjesma koja glasi: „Tko no piva niz Smokinje ravne, Vinko Škrobo, Bog mu dao zdravlje“ (Dugandžić, Sopta, *Rasno – Dužice*, 148.).

⁴⁹⁵ Lučić, „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini“, 651.

⁴⁹⁶ Isto, 653.

⁴⁹⁷ Isto, 653.

8. Zaključak

Područje zapadne Hercegovine i hrvatski narod koji je tamo živio doživljavaju velike promjene tijekom 20. st. Posebice se to odnosi na razdoblje tijekom Drugog svjetskog rata. Zapadna Hercegovina tako ulazi u sastav nove Nezavisne Države Hrvatske i nastaje Velika župa Hum. Većina Hrvata iz Hercegovine branila je ovu novu hrvatsku državu. Krajem rata događaju se velike promjene i tada partizansko-komunistička vojska (NOVJ) osvajački napreduje, a hercegovačka područja postaju Nijemcima važna crta obrane. Partizani osvajaju od 1944. do 1945. g. veliki dio hercegovačkog područja. Kreću s napadom i na Široki Brijeg, koji pada tijekom veljače 1945. g. unutar šire „Mostarske operacije“. Jugokomunistička historiografija te je događaje unutar svojih izvješća (neautentičnih) i knjiga krivotvorila i širila laži. Primjerice među ostalim navodili su da su se širokobriješki fratri borili oružjem protiv njih i da su širokobriješki samostan i crkva bili vojni položaji, a to su očite totalne laže. U ona mjesta gdje dolaze partizani čine ogromne i stravične zločine nad nedužnim narodom i vojnicima. Brojni podatci, dokumenti i svjedočanstva to potvrđuju, a posebno je patila Katolička Crkva i njezino svećenstvo. Jugokomunisti vrše masakr neviđenih razmjera nad šezdeset šest nedužnih hercegovačkih fratara. Njih je dvanaest ubijeno samo kod širokobriješkog samostana, a ukupno je njih trideset ubijeno kod širokobriješkog samostana i oko njega. Ubojstva hercegovačkih fratara i njihova mučenja provodila su se za vrijeme rata i poslije rata.

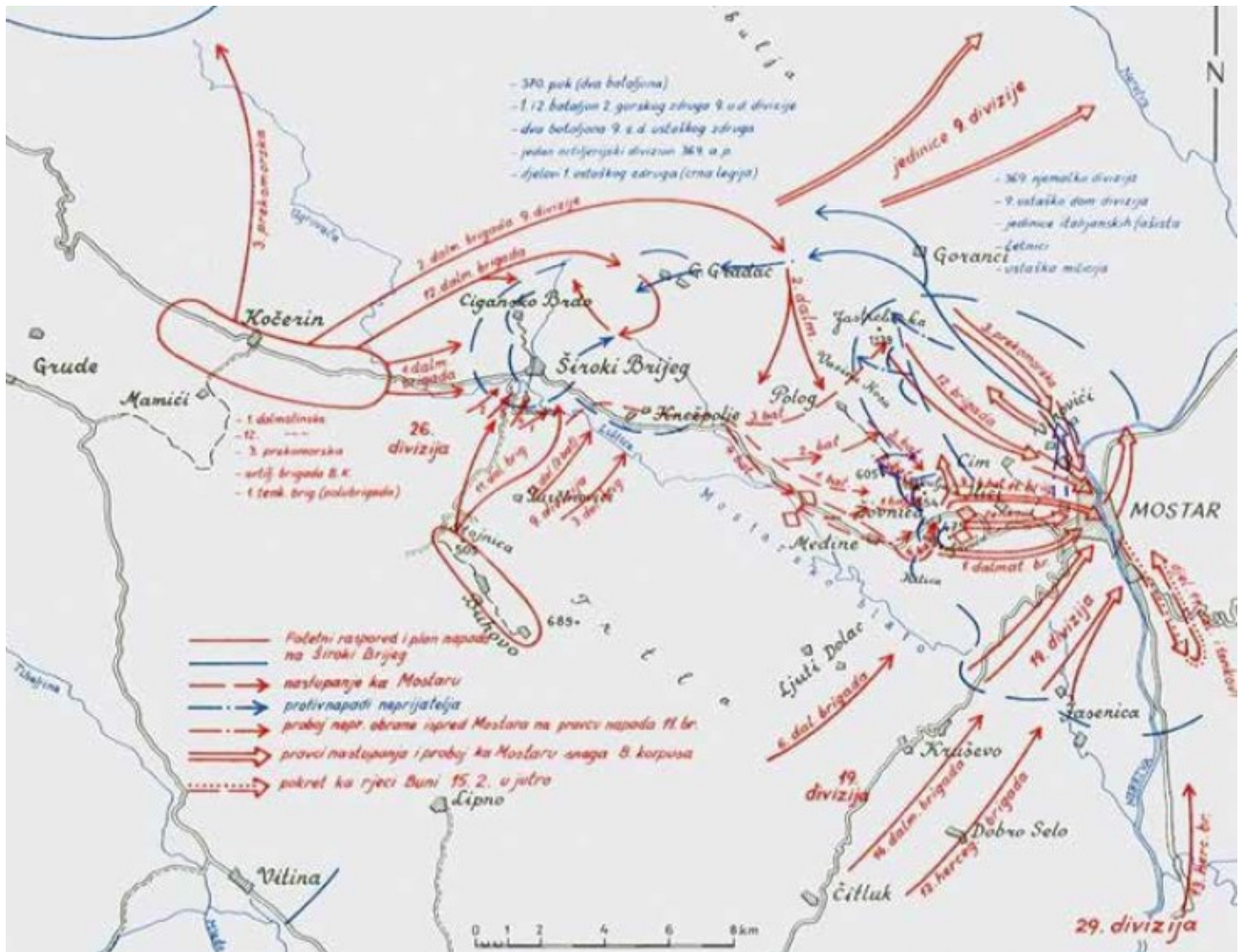
Dobar dio ljudi iz Hercegovine sudjeluje i u poratnoj bleiburškoj tragediji, tj. Križnom putu. Brutalna i stravična mučenja i smaknuća vršena su na različite načine. Svatko od njih doživio je razne nesreće, od žena, djece, staraca, svećenika, vojnika itd. Pogubljenja širokobrijeških franjevaca i pogubljenja na marševima smrti, koji su vodili na sve strane tadašnjeg prostora jugoslavenske države, naređena su iz samoga vrha jugoslavenske vlasti (na čelu s Josipom Brozom Titom). Istina se nije smjela govoriti i moralo se šutjeti o tim tragičnim zbivanjima. Poslije rata Katolička Crkva nastavlja biti napadana i omalovažavana (svugdje, a posebice u Hercegovini) od strane komunističkih vlastodržaca. Uhićenja i ubijanja katoličkoga svećenstva događaju se i dalje, a patila je i na razne druge načine (npr. političke odluke). Poštete nije bilo ni za svećenike ni za časne sestre. Narod također nastavlja trpjeti, posebice Hrvati u Hercegovini. Osim što bivaju ubijani, uhićivani i maltretirani na razne načine, Hrvatima iz Hercegovine komunistički vlastodršci lijepe različite etikete te šire velike laži o njima. Treba naglasiti da je tadašnji komunistički režim djelovao u potpunosti propagandno, tj. izdaju se brojni protukatolički i protuhrvatski propagandni lažni sadržaji (od knjiga pa nadalje). Političke i gospodarske odluke te kontrola svih područja i stvari u životu (čak i smije li se nositi obični

upaljač) narodu je također izrazito otežavalo normalno i zdravo življenje. Kao otpor jugokomunističkom režimu javljaju se „križari“ („škripari“). Oni su kao bivši pripadnici oružanih snaga NDH (ustaše, domobrani) odbili predaju te nastavljaju borbu protiv komunizma i Jugoslavije te borbu za održanje vlastita života. Kasnije „škriparima“ postaju i drugi nezadovoljni komunističkim režimom i terorom. „Križari“ („škripari“) su pravili određene probleme vlastima, no ubrzo i oni nestaju na različite načine zbog ubijanja i represije komunističkog režima.

Na kraju treba reći da posljedice djelovanja komunističkog režima ostaju ogromne u svakom smislu. Možemo zaključiti da je hrvatski narod u zapadnoj Hercegovini, a i šire, tijekom svoje burne povijesti doživljavao razne teške nedaće, od višestoljetnih osmanskih pustošenja pa do velike gladi tijekom početka 20. st. kada spasonosno djeluje fra Didak Buntić, ali sve se to teško može mjeriti sa stradanjem i patnjama za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata i nakon njegovoga završetka pa nadalje.

Potrebno je još marljivije raditi i pripremati literaturu jer je još uvijek mnoštvo stratišta neistraženo, još uvijek mnoštvo žrtava traži dostojanstveno počivalište, još uvijek dosta ljudi nije upoznato sa komunističkim zločinima koja su se tada dogodila i još uvijek dosta ljudi nije svjesno posljedica koje su ostale iza toga režima i njegove ideologije. Gotovo pola stoljeća istina je skrivana i onemogućavana, a zato je sada dužnost svih nas i budućih generacija da kroz rad i predanost istinu izvedemo na vidjelo.

9. Prilozi

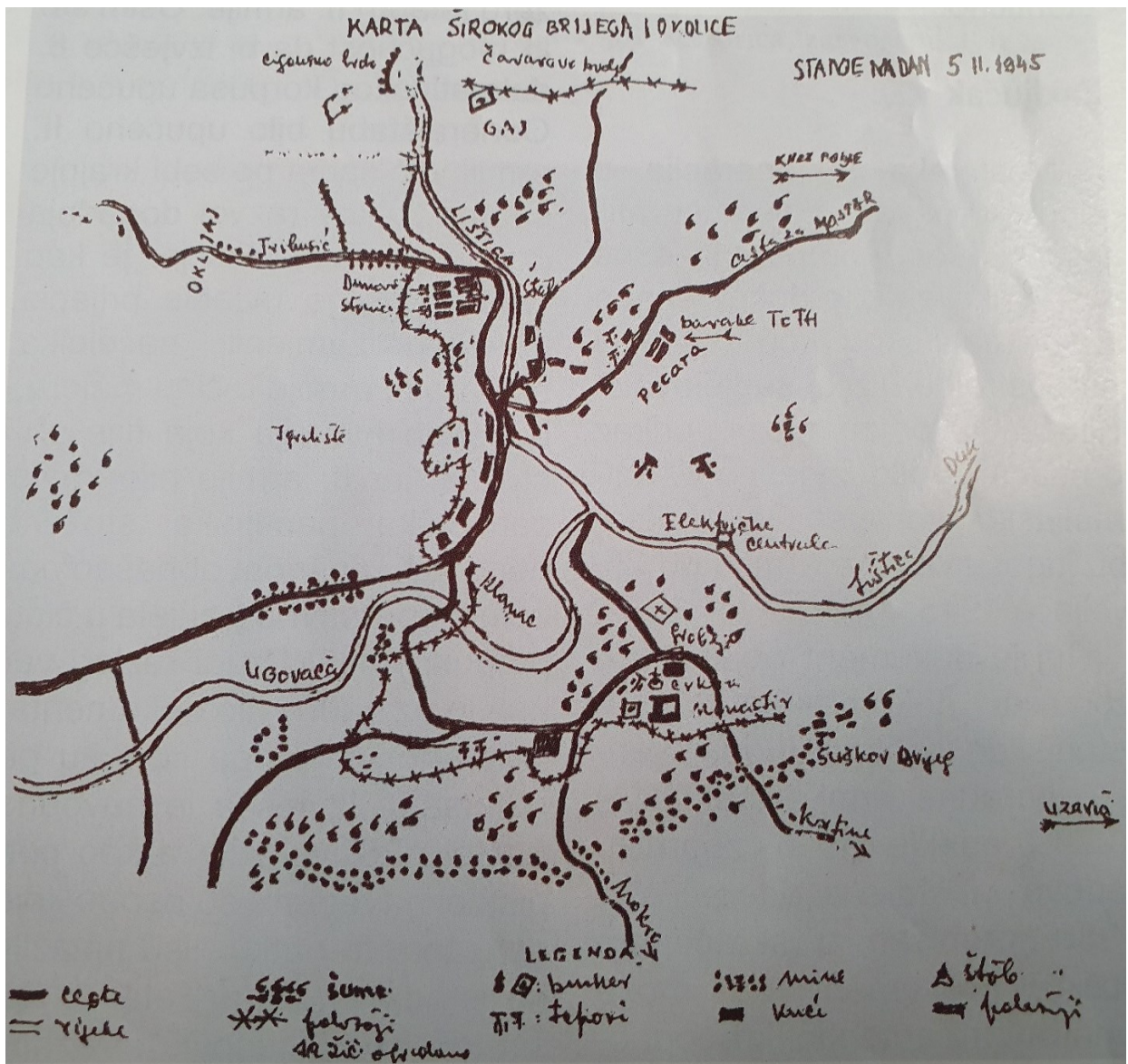
Prilog 1. Partizanski plan napada na širokobriješko područje i daljnje napredovanje

Prilog 2. Njemački i hrvatski vojnici koje su partizani zarobili u bitci za grad Široki Brijeg

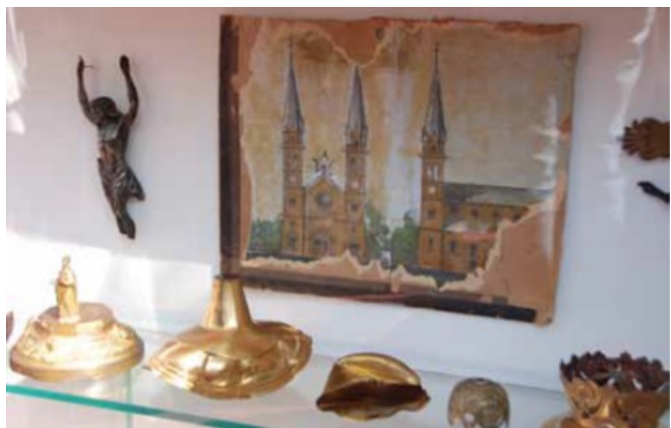
Prilog 3. Tenkovi partizana ispred konvikta (Široki Brijeg)

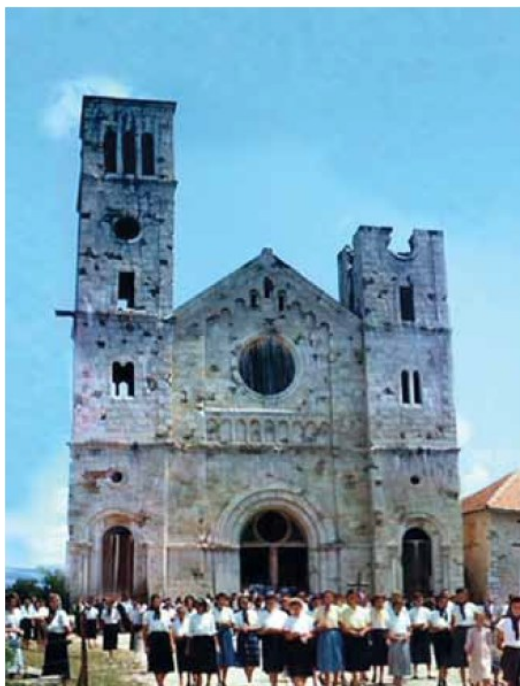
Prilog 4. „Karta Širokog Brijega i okolice; stanje na dan 5. II. 1945.“

Prilog 5. Franjevačka klasična gimnazija koju su jugokomunisti zapalili (Široki Brijeg)

Prilog 6. Crkveno posuđe (ostaci) uništavano od jugokomunista te skica crkve na koju su crtali petokrake zvijezde; Široki Brijeg

Prilog 7. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije 1956. (Široki Brijeg) i posljedice jugokomunističkog razaranja; duh vjernog naroda ostaje postojan

Prilog 8. Vjernici u molitvi na mjestu gdje su pokopani posmrtni ostaci širokobrijeških franjevac; širokobriješka crkva

Prilog 9. Pronađene kosti fratarara koje su jugokomunisti ubili i zapalili u ratnom skloništu 1945. (slikano dana 10. rujna 1969. prije obavljanja ekshumacije, Široki Brijeg)

Prilog 10. Masovna grobnica u Zagvozdu

Prilog 11. Dijelovi habita i krunice fra Melhiora Prlića (Zagvozd)

Prilog 12. Tomića njiva (Ljubuški) gdje su komunisti usmrtili 28 ljudi (fra Martin Sopta i fra Slobodan Lončar su među tim ljudima)

Prilog 13. Ekshumacija usmrćenih franjevac (Mostarski Gradac, 1969.); na slici i o. fra Dobroslav Begić

Prilog 14. Pronađene očuvane ženske pletenice (Huda Jama gdje su jugokomunisti ljude žive zazidali)

PJESMA ROBIJAŠA S KRIŽNOG PUTA

PROLAZE NAM DANI U ČEKANJU SMRTI,
 NEPRIJATELJ ŽELI SVE HRVATSKO STRTI,
 U OČIMA NAŠIM VIŠE SUZA NEMA,
 NEVINO SE ROBLJE SAD UMRIJETI SPREMA,
 NA USNAMA BLIJEDIM BORNI OSMIJEH TINJA,
 NAŠEM MRTVOM TIJELU NEĆE TREBAT ŠKRINJA,
 MAJKO, ŽENO, DJECO, SAD OSTAJTE ZBOGOM,
 VI NEĆETE NIKAD STAT NAD NAŠIM GROBOM.
 ZA NAMA ĆE KANUT MNOGA SUZA BRATSKA,
 JER MI ĆEMO UMRIJET, A ŽIVJET ĆE HRVATSKA,
 HRVATSKA ĆE BITI ZADNJA MISAO NAŠA,
 NIĆI ĆE JUNACI IZ KRVI ROBIJAŠA.

Prilog 15. Pjesma jednog robijaša s Križnog puta

Prilog 16. Sačuvane krvave daske iz postelje fra Andrije Topića; njega i njegovog ujaka fra Valentina Zovka komunisti su ubili u Kočerinu poslije rata

VOJSKE I IDEOLOGIJE KOJE SU USMRTILE NAŠE MUČENIKE

Partizani do 9. svibnja 1945.	240	Crvena armija	5
Ozna, Udba, Partija nakon 9. svibnja 1945.	263	Vlasti Kraljevine Jugoslavije	4
JNA (na služenju vojnog roka)	12	Komunističke vlasti u Albaniji	4
Četnici	37	Srbijanska paravojska u BiH i RH (Domovinski rat)	9
Njemačke postrojbe	16	Muslimanske postrojbe u BiH (Domovinski rat)	3
Talijanske postrojbe	2	Tifusari	17
Angloameričko bombardiranje	32	Nepoznato	8
Vlasti NDH	11	Ukupan broj žrtava	663

Prilog 17. Odgovorni za smrt mučenika Crkve u Hrvata; izvadak iz knjige: Baković, Anto. *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata*. Zagreb, 2007.

POBIJENI HERCEGOVAČKI FRANJEVCI 1942. – 1945.

Široki Brijeg – mlinica

Široki Brijeg – samostan

Mostarski Gradac

Mostar

Križni put

Ljubuški

Zagvozd

Čitluk

Izbično

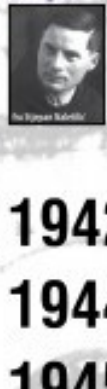
Macelj

Kočerin

Zanagline

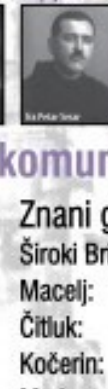
Međugorje

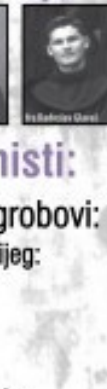
Vrgorac

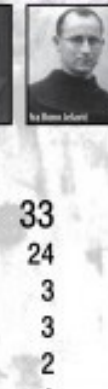
Čapljina

Zagreb

Velika Gorica

Pobili ih komunisti:

1942.:	1	Znani grobovi:	33
1944.:	1	Široki Brijeg:	24
1945.:	64	Macelj:	3
		Čitluk:	3
		Kočerin:	2
		Međugorje:	1

Tražimo svjedočenja glede njihova pogubljenja.

Ako išta o tome znate, dojavite što prije Vicepostulaturi.

Također dojavite ako ste na njihov zagovor dobili neku milost ili čudo.

VICEPOSTULATURA POSTUPKA MUČENIŠTVA »FRA LEO PETROVIĆ I 65 SUBRAČE«

Kard. Stepinca 14, 88220 Široki Brijeg; tel.: (039) 700-325; faks: (039) 700-326

e-adresa: mostar@pobijeni.info; web: www.pobijeni.info

10. Popis priloga

Prilog 1. - Partizanski plan napada na širokobriješko područje i daljnjeg napredovanja; **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina VIII., broj 1 (14) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2015), 30.

Prilog 2. - Njemački i hrvatski vojnici koje su partizani zarobili u bitci za grad Široki Brijeg; **Izvor:** <https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/borbe-za-siroki-brijeg-937007>.

Prilog 3. - Tenkovi partizana ispred konvikta (Široki Brijeg); **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina VI., broj 1 (10) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2019), 35.

Prilog 4. - „Karta Širokog Brijega i okolice; stanje na dan 5. II. 1945.“; **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina XII., broj 1 (22) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2019), 21.

Prilog 5. - Franjevačka klasična gimnazija koju su jugokomunisti zapalili (Široki Brijeg); **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina III., broj 2 (5) (Humac, srpanj - prosinac 2010), 19.

Prilog 6. - Crkveno posuđe (ostaci) uništavano od jugokomunista te skica crkve na koju su crtali petokrake zvijezde; Široki Brijeg; **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina IV., broj 1 (6) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2011), 8.

Prilog 7. - Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije 1956. (Široki Brijeg) i posljedice jugokomunističkog razaranja; duh vjernog naroda ostaje postojan; **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina III., broj 2 (5) (Humac, srpanj - prosinac 2010), 25.

Prilog 8. - Vjernici u molitvi na mjestu gdje su pokopani posmrtni ostaci širokobrijeških franjevaca; širokobriješka crkva; **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina VI., broj 1 (10) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2013), 9.

Prilog 9. - Pronađene kosti fratara koje su jugokomunisti ubili i zapalili u ratnom skloništu 1945. (slikano dana 10. rujna 1969. prije obavljanja ekshumacije, Široki Brijeg); **Izvor:**

Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«, Godina VIII., broj 1 (14) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2015), 36.

Prilog 10. - Masovna grobnica u Zagvozdu; **Izvor:** Fra Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara : ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija* (Mostar, 2007), 158.

Prilog 11. - Dijelovi habita i krunice fra Melhiora Prlića (Zagvozd); **Izvor:** Fra Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara : ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija* (Mostar, 2007), 341.

Prilog 12. - Tomića njiva (Ljubuški) gdje su komunisti usmrtili 28 ljudi (fra Martin Sopta i fra Slobodan Lončar su među tim ljudima); **Izvor:** *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina XII., broj 1 (22) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2019), 25.

Prilog 13. - Ekshumacija usmrćenih franjevaca (Mostarski Gradac, 1969.); na slici i o. fra Dobroslav Begić; **Izvor:** Fra Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara : ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija* (Mostar, 2007), 74.

Prilog 14. - Pronađene očuvane ženske pletenice (Huda Jama gdje su jugokomunisti ljude žive zazidali); **Izvor:** <https://narod.hr/kultura/6-ozujka-2017-huda-jama-svjedocanstvo-mehmedalije-alica-o-skidanju-zenskih-pletenica-s-lubanja-ubijenih>.

Prilog 15. - Pjesma jednog robijaša s Križnog puta; **Izvor:** <http://www.solin-live.com/index.php/iz-stratista-u-hudoj-jami-ispraca-se-800-zrtava-komunistickih-poratnih-zlocina/>.

Prilog 16. - Sačuvane krvave daske iz postelje fra Andrije Topića; njega i njegovog ujaka fra Valentina Zovka komunisti su ubili u Kočerinu poslije rata; **Izvor:** <https://pobijeni.info/pobijeni/xiv-kocerin/>.

Prilog 17. - Odgovorni za smrt mučenika Crkve u Hrvata; izvadak iz knjige: Baković, Anto. *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata*. Zagreb, 2007.; **Izvor:** Anto Baković, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata* (Zagreb, 2007), 963.

Prilog 18. - „Pobijeni hercegovački franjevci 1942. – 1945.“; **Izvor:** <https://pobijeni.info/ix-nagradni-natjecaj-na-temu-pobijeni-hercegovacki-franjevci/>.

11. Popis literature

Akmađža, Miroslav. *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim : Knjiga I. : 1945. – 1966.* Kostrena – Slavonski Brod, 2014.

Akmađža, Miroslav. *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945. - 1980.* Zagreb – Slavonski Brod, 2013.

Akmađža, Miroslav. „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest II.*, ur. Ivica Lučić. Zagreb, 2011: 491-508.

Baković, Anto. *Hrvatski martirologij XX. stoljeća – I Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata.* Zagreb, 2007.

Barbarić, Mladen fra. „Pokolj njemačkih ranjenika*“. *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«*, Godina IV., broj 2 (7) (Široki Brijeg, srpanj – prosinac 2011): 19.

Beus, Marina. „Nadbiskup Petar Čule u raljama komunističkoga režima“. *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 10. (2013): 132-161.

Beus, Marina. „Neki oblici represije nad Katoličkom crkvom u Hercegovini neposredno nakon Drugoga svjetskog rata“. *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 9. (2012): 222-248.

Borovčak, Damir. *U spomen žrtvama; Macelj 1945.; Povodom 70. obljetnice komunističkih zločina.* Zagreb-Đurmanec, 2015.

Bubalo, Janko fra. *Apokaliptični dani.* Mostar – Široki Brijeg – Vrgorac – Čitluk, 2014.

Čuvalo, Ante. *Komunistički totalitarizam na djelu - Hercegovačka hrvatska sela u poraću (1945. – 1952.)*. Chicago, Illinois, 2018.

Dizdar, Zdravko, Geiger, Vladimir, Rupiće, Mate. „Bleiburg i Križni put“. *Marulić*, god. 29. br. 5. (1996): 885-906.

Dugandžić, Ivan. „O nastanku grada Širokoga Brijega“. U: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, ur. Ivo Čolak. Široki Brijeg, 2005: 193-220.

Dugandžić, Ivan, Sopta, Josip fra. *Rasno – Dužice : Župa Rasno.* Rasno – Dužice, 1999.

Geiger, Vladimir. „Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast; Brojodbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi); Case study: Bleiburg i folksdojčeri“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 42. No. 3. (2010): 693-721.

Grahek Ravančić, Martina. *Bleiburg i Križni put 1945. – Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb, 2009.

Grubišić, Slavko. *Nad ponorom pakla : svjedočanstvo o komunističkim zločinima*. Zagreb, 2000.

Harris, Robin. *Stepinac; njegov život i vrijeme*. Zagreb, 2016.

Hitrec, Hrvoje. *Hrvatska povjesnica*. Zagreb, 1999.

Jelić, Gojko. „Demografski gubici, odnos medija i popis žrtava; Struktura žrtava i demografski gubici“. U: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul. Široki Brijeg, 2017: 525-530.

Jolić, Robert fra. „Hercegovački Stjepan prvomučenik“. *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«*, Godina I., broj 1 (1) (Humac, srpanj 2008): 32-43.

Jurčević, Josip. *Bleiburg; Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*. Zagreb, 2005.

Jurčević, Josip. „Bleiburška tragedija“. *Hrvatski tjednik – Smrt antifašizmu, sloboda hrvatskome narodu!*, br. 71. (10. svibnja 2018): 24-27.

Jurčević, Josip. *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj (zločini jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj 1945. godine)*. Zagreb, 2006.

Jurčević, Josip, Esih, Bruna, Vukušić, Bože. *Čuvari bleiburške uspomene*. Zagreb, 2003.

Jurčević, Josip. *Stogodišnji teror jugoslavenstva i komunizma u Hrvatskoj*. Zagreb, 2015.

Karačić, Jerko fra. *Uspomene iz doba mučeništva – Komunistički progon vjere i puka u zapadnoj Hercegovini*. Široki Brijeg – Vrgorac, 2014.

Kordić, Ratimir fra. *Fratar narodni neprijatelj : doživljaji i sjećanja*. Široki Brijeg – Zagreb, 2014.

Kožul, Pero, Grbešić, Dinko. „Stratišta i žrtve komunističkog progona; Stratišta“. U: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul. Široki Brijeg, 2017: 341-428.

Kraljević, Ante. *GANGA – S izvora glas*. Grude – Zagreb, 2017.

Krišto, Jure. *Katolička crkva u totalitarizmu 1945.-1990. : Razmatranja o Crkvi u Hrvatskoj po komunizmom*. Zagreb, 1997.

Lasić, Mile. „Vicepostulatura i projekti Povjerenstva; Pravni temelj za istraživanje i kažnjavanje zločina“. U: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul. Široki Brijeg, 2017: 513-522.

- Leljak, Roman. *Huda jama - strogo čuvana tajna*. Radenci – Zagreb, 2015.
- Lučić, Ivan. „Progon Katoličke crkve u Bosni Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)“. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 36. No. 69. (2012): 105-144.
- Lučić, Ivica. „Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 42. No. 3. (2010): 631-669.
- Lučić, Ivica. „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990.“. *National security and the future*, Vol. 9. No. 3. (2008): 41-72.
- Lučić, Ivo. „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“. *National security and the future*, Vol. 6. No. 3-4. (2005): 37-86.
- Lučić, Ivo. „Osobni osvrt na razvoj i stanje elita u Bosni i Hercegovini“. *Status*, br. 7. (ožujak/travanj 2005): 79-88.
- Mandić, Hrvoje. „Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.“. *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. 16. No. 32. (2013): 13-30.
- Mandić, Hrvoje. „Operacija Bura (27. siječnja – 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i Oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu“. *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. 18. No. 35. (2015): 11-28.
- Mandić, Hrvoje. „Ratne okolnosti 1945. godine“. U: *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća : U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941. – 1953.*, ur. Pero Kožul. Široki Brijeg, 2017: 13-22.
- Marić, Ante fra. *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu : od šk. god. 1935./36. do šk. god. 1944./45. : izgradnja širokobrijeških objekata*. Mostar, 2011.
- Marić, Ante fra. „Kulturocid na Širokom Brijegu (1945. – 1947.)“. *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«*, Godina III., broj 2 (5) (Humac, srpanj - prosinac 2010): 17-25.
- Marić, Ante fra. *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara : ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija*. Mostar, 2007.
- Matković, Blanka. „Zločini postrojba VIII. Dalmatinskoga korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“. *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 7. (2011): 288-331.
- Mijatović, Anđelko. *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945*. Zagreb, 2007.
- Mikulan, Krunoslav, Pogačić, Siništa. *Hrvatske oružane snage 1941. – 1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*. Zagreb, 1999.

Nikić, Andrija fra. *Hercegovački franjevački mučenici 1524. – 1945.* Mostar, 1992.

Obhodaš, Amir, Werhas, Mario, Dimitrijević, Bojan, Despot, Zvonimir. *Ustaška vojnica 1; Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (prva knjiga, travanj 1941. – rujan 1943.)*. Zagreb, 2013.

Obhodaš, Amir, Werhas, Mario, Dimitrijević, Bojan, Despot, Zvonimir. *Ustaška vojnica 2; Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (druga knjiga, rujan 1943. – svibanj 1945.)*. Zagreb, 2013.

Pandžić, Bazilije. *Hercegovački franjevci – sedam stoljeća s narodom.* Mostar-Zagreb, 2001.

Perić, Ivo. „Hrvatska u vrijeme drugoga svjetskoga rata“. U: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta : 1945. - 1995.*, ur. Mirko Valentić. Zagreb, 1995: 5-28.

Pilar, Ivo. *Južnoslavensko pitanje*, prev. Fedor Pucek. Vinkovci, 2017.

Prćela, John Ivan, Živić, Dražen. *Hrvatski holokaust; Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb, 2001.

Radelić, Zdenko. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.* Zagreb, 2011.

Šimunović, Vjekoslav. „Hijerarhija centralnih naselja Zapadne Hercegovine“. *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32. No. 1. (1997): 125-144.

Šumanović, Vladimir. „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48. No. 2. (2016): 411-430.

Šumanović, Vladimir. „Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 50. No. 1. (2018): 143-161.

Šumanović, Vladimir. „Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama“. *Stopama pobijenih : glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«*, Godina IX., broj 1 (16) (Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2016): 15-25.

Tomašević – Koška, Jozo. *Istina o ubijenoj gimnaziji*. Humac – Zagreb, 2010.

Večernji list u suradnji s Intermedia grupom d.o.o. *Križni put – Zločin bez kazne – Strašna istina o bleiburškim marševima smrti!*. Zagreb, 2013.

Vukušić, Bože. *Čuvari bleiburške uspomene; Počasni bleiburški vod 1952. – 2017.* Zagreb, 2018.

Vuletić, Dominik. „Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina“. *Pravnik : časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 41. No. 85. (2007): 125-150.

Werhas, Mario. „Njemačka vojska uoči Drugog svjetskog rata“. *VP – magazin za vojnu povijest posebno izdanje 2. svjetski rat Wehrmacht*, br. 4. (2013): 6-7.

Zovko, Gojko. *Druga strana medalje : prilog utvrđivanju istine o Širokome Brijegu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb, 2008.

„Županija Zapadnohercegovačka“, *Vlada županije Zapadnohercegovačke*, <http://www.vladazh.com/zupanija.aspx> (pristup: 6. lipnja 2019.).